قەدىمقى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى

古籍研究通讯

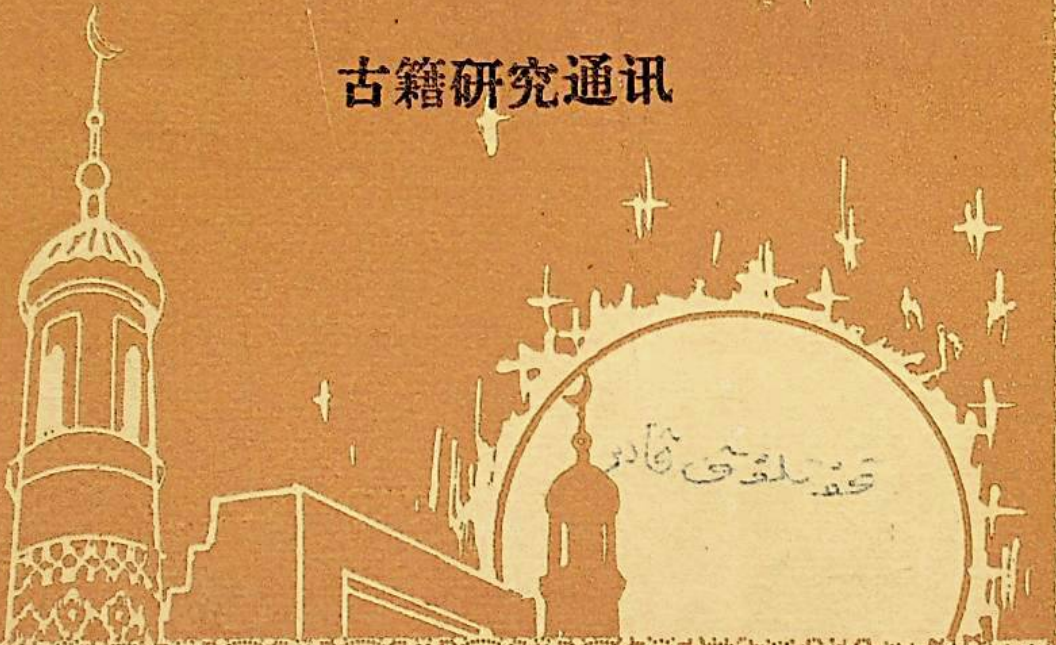

1

1984

قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتابلىرىنى
يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى نەشر قىلدى

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

قەدىمقى كىتاپلار تەتقىقات خەۋىرى

1 - سان

1984

قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتاپلىرىنى
يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى

1984 - يىل، 9 - ئاي

مۇندەرىجە

تارىخى ئەمىنىيە ...... موللا مۇسا بىننى ئەيسا سايرامى 1

...... نەشرگە تەييارلىغۇچى : مەھەممەت زۇنۇن سىدىق

غازى ۋە ئۇنىڭ غەزەللىرى توغرىسىدا ...... ئابدىرېھىم ئىسمايىل 32

غەزەللەر ...... غازى 34

...... نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدىرېھىم ئىسمايىل

تەزكىرە خوجا مۇھەممەت شىرىپ بۇزرۇكۋار ...... مەھەممەت سىدىق زەلىلى 39

...... نەشرگە تەييارلىغۇچى : سۇزۇك، ئۆمەر ئىسمايىل

مەھبۇبۇل قۇلۇب ...... ئەلىشىر ناۋايى 74

...... نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدىرېھىم توختى

نەسىھەتى ئامە ...... ئابدىقادىر بىننى ئابدىۋارىس قەشقەرى 79

...... نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئۆمەر ئوسمان

ئاپپاق خوجا ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە (ماقالە) ...... ئابدىقادىر داۋۇت 84

ئاپتورلار دىققىتىگە 97

تارىخى ئەمنىيە

موللا مۇسا بىننى ئەيسا سايرامى

مۇھەررىردىن: «تارىخى ئەمنىيە» ـ موللا مۇسا بىننى ئەيسا سايرامىنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارىسىدا تارىخ ۋە ئەدىبىيات جەھەتتىكى ئىلمىي قىممىتىنىڭ بىر قەدەر يۇقۇرىلىقى بىلەن جامائەتچىلىكتە تونۇلغان داڭلىق ئەسەرلىرىدىن بىرى ھىساپلىنىدۇ.

ئۇ ھىجرىيە 1321 ـ يىلى (مىلادى 1903 ـ يىلى) يېزىلغان. ھىجرىيە 1322 ـ يىلى (مىلادى 1904 ـ يىلى) روس شەرقشۇناسلىرىدىن نىكولاي پانتوسوۋنىڭ نەشرگە تەييارلىشى ئارقىسىدا، قازاندا «مەدرىسە ئۇلۇم» مەتبەسىدە بېسىلىپ چىققان.

كىتاپ 320 بەت، 2 داستان، بىر كىرىش سۆز، بىر خاتىمىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئاپتۇر ئۇنىڭدا «موغۇلىستان يۇرتى» دەپ ئاتالغان شىنجاڭنىڭ (يەتتە شەھەرنىڭ) قەدىمدىن تارتىپ تاكى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئومۇمىي ئەھۋالى، يەنى تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۇلارنىڭ خانلىق نەسەپلىرى، چىڭگىزخان دەۋرى ۋە بۇ دەۋردە شىنجاڭدا بولۇپ ئۆتكەن زور تارىخىي ۋەقەلەر ھەم ئىجتىمائىي ئۆزگۈرۈشلەر، خوجىلار، قالماقلار ۋە مانجۇلارنىڭ يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇشى، خەلق ئاممىسىنىڭ مانجۇ ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئازاتلىق قوزغىلىڭى، ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ تىكلىنىشى ۋە غولاپ چۈشۈشى، شىنجاڭنىڭ ئىككىنچى قېتىم چوڭ كۆلەمدە بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تارىخىي چىنلىققا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا ئەتراپلىق، مۇكەممەل يورۇتۇپ بەرگەن.

كىتاپ گەرچە مەزمۇن ئېتىۋارى بىلەن شىنجاڭنىڭ 19 ـ ئەسىردىكى مۇپەسسەل تارىخى بولسىمۇ، بىراق ئۇ بەزى جەھەتلەردە دىنىي ئەقىدىچىلىكتىن خالىي بولالمىغان. ھەتتا ئۇنىڭدا خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇمنى ھۆكۈمرانلارنى ئىناپقا چاقىرىش يولى بىلەن بىرتەرەپ قىلىشقا ئۇرۇنۇشتەك پاسسىپ ئامىللارمۇ ئەكس ئەتكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاپتورنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە دەۋر چەكلىمىلىكى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇنىڭغا ئەلۋەتتە تەنقىدىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن قاراشقا توغرا كېلىدۇ.

بىز تۆۋەندە يولداش مەھەممەت زۇنۇن سىدىق نەشرگە تەييارلىغان «تارىخى ئەمە-
نىيە» كىتاۋىنىڭ ئەينى تېكىستىنى بەردۇق. كىتابخانلار ۋە تەتقىقاتچى خادىملىرىمىز -
نىڭ كىتابنى ئوقۇش ۋە تەتقىق قىلىش جەريانىدا ئۇنىڭ تارىخى چىنلىقىغا ئۆيغۇن بول -
غان تەرەپلىرىدىن ئىجابى يوسۇندا پايدىلانغاندىن باشقا يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن
پاسسىپ تەرەپلىرىنىڭ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقىنى ئۈمىت قىلىمىز.

ئىككىنچى ئادەم — نوھ پەيغەمبەردىن مۇشۇ كۈنگىچە بۇ موغۇلىستان ۋە يەتتە شەھەردە يۈز بەرگەن ئەھۋاللار، ھۆكۈمرانلىق قىلغان كۆرۈھلار، موغۇلىيە دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەپ، مۇسۇلمان خانلارنىڭ نەسەبى، يەتتە شەھەرنىڭ خاقان چىنغا تەۋە بولۇشىدىكى ۋاقەلەرنىڭ ئومۇمى بايانى قوشۇلۇپ بىر مۇقەددىمە، ئىككى داستان، بىر خاتىمە بىلەن تامام قىلىندى.

نىكولاي پانتوسوۋنىڭ ياردىمى بىلەن بېسىلىپ چىقتى.

قازان . 1323 - ھىجرى(1905 - مىلادى) مەدرىسە ئۇلۇم باسماخانىسىدا بېسىلدى.

بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم①

سان - ساناقسىز ماختاشلار ئۆز - ئۆزىدىن بار بولغان ئۇلۇغ تەڭرىگە خاس. ئۇ، كىشىلەر-نىڭ بىلىشىگە مۇمكىن بولمايدىغان ھېكمىتى بىلەن ئالەمدىكى ھەممە شەيئىلەرنى يوقلۇقتىن بار-لىققا كەلتۈردى. پۈتۈن ئالەمنىڭ پادىشاسى بولغان تەڭرىگە چەكسىز ئالقىشلار ياغدۇرىمەن. ئۇ، ئۆز قۇدرىتى بىلەن پادىشالىقنىڭ تاجىنى ئۆزى خالىغان كىشىنىڭ بېشىغا كەيدۈردى. خالىسا ئال-دى. پۈتۈن ئىنسانلار كۆرۈھىنىڭ ئىدارە قىلىنىشىنى ئىقتىدارلىق پادىشالارنىڭ تەدبىرى ۋە سىيا - سىتىگە باغلىدى.

رۇبائى

زاتىڭكى سۇپاتى ئۇنىڭ قۇلھۇۋەللاھۇ ئەھەت،
ھەيبىكى بىلا تائامدۇر ئاللاھۇس سەمەت.
پەردىكى ئاڭا يوق ۋالىد نەۋەلەد،
ۋە تىرىكتۇر لەمىيەكۇن لەھو كۇپۇۋەن ئەھەت.②

تەڭرىنىڭ - ئەلچىسى بولۇش شەرىپىگە ئىگە بولغان پەيغەمبىرىمىزگە پاك ۋە غەرەز-سىز سالام ۋە ياخشى تىلەكلىرىمىز چېچىلسۇن. خۇددى مەخپى غەزىنىدەك لاي ۋە سۇنىڭ ئارىسى-دىن ئاشكارا بولۇپ، پەيغەمبەرلىك تەختىگە سازاۋەر بولدى.

① ئايغۇچى، كويۇنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن.
② تەڭرىنىڭ سۈپىتى؛ بىر، تىرىك ئەمما تاماق يېمەيدۇ، ھېچ كىمگە مۇھتاج بولمايدۇ. تۇغۇلمىغان ۋە تۇغمايدۇ، يەككە - يىگانە ھايات بولۇپ مەڭگۈ يوقالمايدۇ دەپ ئىشىنىشكەنلار.

ھەممە پەيغەمبەرلەرنىڭ پەيغەمبىرىگە پۈتمەس ـ تۈگىمەس رەھمەتلەر بولسۇن . چۈنكى تەڭ ـ رىم قۇرئاندا "پۈتۈن ئالەمگە سېنى رەھمەت قىلىپ ئەۋەتتىم» دېگەن ئىدى .

نەزم

شاھى ئەرەبى قىبلەئى ھاجات،
ئايىنە زات ئۇلدى مىرئاتى سۈپات .
كىم پەي راۋا ئەتسە ئاڭا ئەللو دەرەجات ،
لا زال ئەلەيھى زاكىيات سالاۋات . ①

پەيغەمبىرىمىزگە ھەممىدىن بۇرۇن دوس بولغان ھەزرىتى ئابابەكرىگە ؛ ئادالەتنىڭ ئاپتابى ھەزرىتى ئۆمەرگە ؛ سېخىلىق ، مۇلايىملىق ، ھايا ۋە نومۇسنىڭ كانى « قۇرئان » نى توپلاپ كىتاپ قىلىپ چىققۇچى ھەزرىتى ئوسمانغا ؛ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تەڭرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن بېغىشلىغان، ھېمىشە غەلىبە قىلىدىغان ھەزرىتى ئېلىگە ؛ بارلىق مومىن مۇسۇلمانلارگە ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ تاغىلىرى ھەمزە ھەم ئاببىاس رەزىيەللاھو ئەنھۇغا ،② ساھابىلەرگە ،③ پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئاياللىرىغا ۋە ئەۋلاتلىرىغا ھېمىشە ، مەڭگۈ ، كۆپتىن ـ كۆپ سالام ۋە رەھمەتلەر ئېيتىمەن .

جاھاندىكى ئەقىل ـ ئىدرەك ئىگىسى بولغان پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ ساغلام نەزەرلىرىگە، دەۋرىمىزدىكى كامالەتكە يەتكەن ئالىملارنىڭ قوياشتەك نۇر چېچىپ تۇرىدىغان ئادالەتلىك پارا ـ سەتلىرىگە ، كونا ۋە خاتالىقلىرى نۇرغۇن،ئاجىزلارنىڭ ئاجىزى ، ئادەم ئەۋلادىنىڭ كەمتىرى ، ئىنسانلار گۇرۇھىنىڭ ئەڭ تۆۋىنى ، كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىدىن تاشقىرى ، بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلار ـ دا نام ۋە نىشانسىز ياشاپ كېلىۋاتقان موللا مۇسابىننى موللا ئەيسا سايرامى شۇنى بايان قىلىمەنكى،ئالىم ۋە پازىللارنى دوس تۇتقۇچى ، كەمبەغەل ئاجىزلارغا باش پانا بولغۇچى ، ئادالەت بىلەن ئىش قىلغۇچى ، پۇخرالارنىڭ غېمىنى يېگۈچى مۇھەممەت ئىمىن باي ئاقساقال دادخا بىننى مۇھەممەت ئالىمباي مەرغۇلانى (دۆلەت ۋە ئىسمى ـ نەسەبلىرى مەڭگۈ ئۈچمىسۇن) مەندەك كېمىنە ئاجىزغا خىتاپ قىلىپ " سەن گەپ سۆز ۋە تىل جەھەتتىن نادان ، پەم ـ پاراسەتتە چەكلىك ، خاتا ۋە نوقسانلىرىڭ كۆپ بولسىمۇ ، بۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن پادىشا ۋە سۇلتانلارنىڭ ياخشى

---

① ئەرەبلەرنىڭ پادىشاسى ۋە ھاجەتمەنلەر تەلمۈرۈپ قارايدىغان كىشى سەن . سۈپەتلىرىڭ ئىنسانىيەتتە ئەڭ ئالىي بولدى . كىم سېنىڭ يولۇڭدا ماڭسا ئالىي دەرىجىگە ئىگە بولىدۇ . ساڭا ئېيتقان سالام ۋە رەھمەتلەر ھەرگىز زايا كەتمەيدۇ .

② تەڭرى ئۇلاردىن رازى بولسۇن دېگەن مەنىدە .

③ ساھابە ـ پەيغەمبىرىمىز ھايات ۋاقتىدا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ، خىزمىتىدە بولغان كىشىلەر ›› ساھابە ‹‹ دەپ ئاتىلىدۇ .

ئەخلاق ، يامان سۈپەتلىرىدىن ئاز - تولا خەۋىرىڭ بار . شۇڭا بومۇغولىستان ① يۇرتى ۋە يەتتە -
تى شەھەر ② دە يۈز بەرگەن ئەھۋال-ۋاقەلەرنى ، بولۇپمۇ سەن بىلەن بىز ئەقلىمىزگە كېلىپ
ئادەم قاتارىغا قوشۇلغانىمىزنىڭ بۇ تەرىپىدە ، كۇچالىق خوجالار بۇ يۇرتلەردە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈ -
ۋاتقان غەيرى دىندىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ غازات قىلغانلىقى ، ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىپ قانچە -
لىك ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە قاچان دۆلەت ئاپتابى ئۆچۈپ ، مەغلۇپ بولغانلىقى، بۇ-
موغۇلىستان يۇرتى (يەتتە شەھەر)گە مۇھەممەت ياقۇپ بەگ (ئاتالىق غازى)نىڭ قاچان ھۆكۈمران
بولغانلىقى ، ئۇ چاغدا قانداق ئاجايىپ - غارايىپ ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى ، قاچان بېيى -
جىڭ چېرىكلىرى كېلىپ بۇ يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ بېشىدىكى ئىسلام قوياشى ئۆچۈپ،ئۇنىڭ ئورنىغا
زۇلمەت بۇلۇتلىرىنىڭ كۆتۈرۈلگەنلىكى ۋە باشقا ھادىسە ۋاقەلەر ئۈستىدە بىرەر كىشىنىڭ
تارىخ يېزىپ يادىكار قالدۇرغانلىقى مەلۇم ئەمەس . شۇڭا بۇ كۇچالىق خوجالارنىڭ
غازاتى ۋە ئاتالىق غازى (بەدۆلەت) ھۆكۈمرانلىقىنىڭ باشلىنىشى -
دىن تارتىپ ئاخىرىسىغىچە يۈز بەرگەن ھادىسە - ۋاقەلەرنى ئۆز ئېچىگە ئالى -
دىغان تارىخ كىتاۋى يېزىپ چىققىن ، خوجالارنىڭ قىلغان جەڭلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتنى ئىدا-
رە قىلىش ئەھۋالى ، ياقۇپ بەگنىڭ قىلغان غازاتلىرى ۋە ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىش ئۇ -
سۇللىرى ھەم ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەغلۇبىيىتى ھەققىدىكى ۋاقەلەر ، خالايىقلارنىڭ ئېسىدىن كۆتە -
رىلىپ ئۇنتۇلۇپ كەتمىسە ، بىزنىڭ نام-نەسەپلىرىمىزمۇ ئۇنتۇلۇپ كەتمەي مەڭگۈ يادىكار قالسا ،
ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلار ، غازىلەر ھەم شەھىتلەرنىڭ شۇنداقلا سەن ۋە بىزنىڭ ھەققىمىزگە دۇئا
قىلسا ، كۆپچۈلۈكنىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بولۇپ،رەھمى شەپقەتلىك تەڭرىم گۇنالىرىمىزنى مەغ -
پىرەت قىلىۋەتسە ئەجەپ ئەمەس . " باشقىلارنى ياخشى ئىش قىلىشقا دالالەت قىلغۇچى شۇ ئىشنى
قىلغۇچىغا ئوخشاش ئەجرىگە ئىگە بولىدۇ. " دىگەن ھەدىسنىڭ روھى بويىچە " مەنمۇ بۇ خاسى-
يەتلىك ئىشنىڭ شاراپىتىدىن بەھرىمەن بولسام" دىدى.

ئەمما مەن بولسام كۆندىلىك تۇرمۇش غېمىگە گىرىپتار بولغۇچى ، خار - زارلىقتا ئېتىۋار -
سىز ھايات كۆچۈرگۈچى ئاجىز بىر كىشى تۇرۇپ ، بۇنداق ئالى دەرىجىلىك ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ
قىلغان جەڭلىرى ، يۇرت سوراپ پۇخرالارنى ئىدارە قىلغان ئەھۋالى ، بولۇپمۇ ياقۇپ بەگ ئاتا -
لىق غازىدەك ئالەمگە داڭقى كەتكەن ، پادىشالىق شانۇ - شەۋكەت بىلەن پەخىرلەنگەن بىر كە -
شىنىڭ ھۆكۈمرانلىق سۈرگەن ۋاقەلىرى ئۈستىدە كىتاپ يېزىشقا ئېغىز ئېچىپ،قەلەم يۈرگۈزمەككە
ھەددىم يوق . ھەم ئۇنداق جۈرئەت ۋە يۈرەك قابىلىيەت ۋە ئىقتىدارىمۇ يوق .

كۇچالىق خوجىلارنىڭ ئىسلام ئاچقان ۋاقتىدىن ھازىرغىچە 40 يىل ئۆتتۈپتۇ. بولغان ۋاقە-
لەر ، يۈز بەرگەن ھادىسلەر كىشلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى . شۇ ۋاقەلەرگە قات-
ناشقان، ياكى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆلۈپ تۈگىدى . بۇنداق خەلق
ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن پارچە - پارچە ھىكايە ، قىسسەلەرنى توپلاپ ، بىر - بىرىگە سېلىشتۇ-
رۇپ، توغرىراقىنى تېپىپ چىقماق مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدىغان ئاسان ئىش ئەمەس

---

① ئاپتور مۇشۇ ئەسەرىدە شىنجاڭنى موغۇلىستان دەپ ئاتايدۇ .
② خوتەن ، يەكەن ، قەشقەر ، ئۇچتۇرپان ، ئاقسۇ ، كۇچا ، تۇرپاندىن ئىبارەت يەتتە شەھەرنى كۆزىتىدۇ .

دەپ، " سېخى كىشىلەر ئۆز رىنى قوبۇل قىلىدۇ ، " دىگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئۆززە ئېيتتىم". بىر نەچچە جان دوس بۇرادەرلىرىم، پېشقەدەم يار - ئاشنالىرىم يىغىلىپ ، " ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ ، مۇھەممەت ئىمىن دادخانىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىپ ، تەگرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ بېشى ۋە جېنىنى پىدا قىلغان شەھىتلارنىڭ ۋاقە - ھادىسلىرىنى توپلاپ كىتاپ قىلساڭ، بۇ كىتاپنى ئوقۇغان كىشىلەر ، شەھىتلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ياد ئەيلەپ ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلسا " ياخشى ئىش قىلغۇچىغا تەگرىم زور ئەجرى بېرىدۇ . كىشىلەرمۇ ياخشى سۈپەت بىلەن ئۇلارنى ماختايدۇ"، دىگەن ھەدىسنىڭ روھىغا ئاساسەن سەنمۇ قورۇق قالمايسەن " دىدى .

يار - بۇرادەرلىرىمنىڭ بۇ تەلەپلىرىنى ھەقىقەت دەپ بىلىپ، ئۇلارنىڭ سوز گەۋھەرلىرىنى تاشقا ئۇرۇپ ئېتىۋارسىز قالدۇرۇشنى مۇناسىپ كۆرمەي، مۇشۇنداق زور كىتاپنى يېزىپ چىقىشنى ئۇستۈمگە ئېلىپ ، ئۆزەمنى باشقىلارنىڭ مالامەت (تەنە ۋە زاڭلىق قىلىش) ئوقىغا نىشانە قىلدىم .

« قىلىنغان ئىلتىماس سېخى كىشىلەرنىڭ ھوزۇرىدا قوبۇل بولىدۇ . " دىگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە مەيلى ئاڭلىق ، مەيلى ئاڭسىز ئۆتكۈزگەن كەمچىلىك، خاتالىقلىرىمنى ئوقۇغان ۋە ئىشىتكەنلەرنىڭ ئەپۇ ئېتىمكى بىلەن يېپىپ ، سېخى قەلەملىرى بىلەن تۈزۈتۈشلىرىنى ئۈمىت قىلىمەن .

چۈنكى ياخشى ئىشقا " تەگرىم كاتتا ئەجرى ئاتا قىلىدۇ . خالايىقمۇ رەھمەت بايان قىلىدۇ" دىگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە مەن كېمىنىگە ئاز- تولا بەھرى يېتىپ قالسا ئەجەپ ئەمەس، دىگەن ئارزۇ بىلەن ئەۋۋەلنى ئىشەشلىك تارىخ كىتاپلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن پايدىلىنىپ، ئاخىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن - بىلگەن ، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان كىشىلەردىن سۈرۈشتۈرۈپ سوراپ ، مۇجمەل ، ئېنىقسىز ، پارچە - پۇرات ھىكايە، قىسسە، رىۋايەتلەرنى سىپىلىشتۈرۈپ ، راس ۋە ئىم - نەقلىرىنى تاللاپ قەغەز يۈزىگە يېزىپ چىقتىم .

بۇ كىتاپنىڭ يېزىلىشىغا سەۋەپ بولغان بىرى ، "مۇھەممەت ئىمىن دادخا " دىگەن كىشى، يەنە بىرى ، بۇ كىتاپنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۇشمەنلىك ، ئاداۋەت ، پاراكەندىچىلىك تۈگەپ، تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك قارار تاپقان ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ كىتاپنى « تارىخى ئەمنىيە » دەپ ئاتىدىم ۋە بىر مۇقەددىمە، ئىككى داستان ھەم بىر خاتىمە بىلەن تامامىغا يەتكۈزمەكنى خىيال ۋە ئارزۇ قىلدىم .

دىيانەتلىك ئاپتورلار ۋە يازغۇچىلار بۇ كىتاپنى كۆرگەندە، ياكى ئوقۇغاندا مەن كېمىنە خارو - زار ، ئېتىۋارسىز ناچار كىشىنى ئىجابەتلىك دۇئا بىلەن ئەسلىرىگە ئېلىشلىرىنى ، ئۇنتۇپ قالماسلىقلىرىنى ئىلتىماس قىلىپ ، قولۇمغا قەلەم ئېلىپ يېزىشنى باشلىدىم .

ئۇلۇغ تەگرىم سېخىلىق سۈپىتىنىڭ ھۆرمىتى بىلەن مېنىڭ مۇشۇ ئىشىمنى ئاسان قىلىشىنى ئىلتىماس قىلىمەن . چۈنكى سەن ئەڭ سېخى ، ئەڭ رەھىم قىلغۇچى سەن . تەگرى - ئىلتىماس قىلغۇچىلارنىڭ ئىلتىماسىنى جەزمەن ئىجابەت قىلغۇچىدۇر .

مۇقەددىمە

„ئىككىنچى ئادەم„ دەپ ئاتالغان نوھ پەيغەمبەردىن تارتىپ ھازىرغىچە بۇ موغۇلىستان (يەتتە شەھەر) يۇرتىنىڭ ئەھۋالى، بولغان ۋاقەلەرى ۋە بۇ يۇرتقا كىملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى، موغۇلىيە دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى، بۇيەردە ئۆتكەن مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ نەسەبى ھەم خاقان چىننىڭ موغۇلىستان خەلقىنى بويسۇندۇرغانلىقىنىڭ ئومۇمى بايانى

ھۆرمەتلىك دوس ۋە ھەشەمەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ ئالى قۇلاقلىرىغا ئېنىق ھەم رۇشەن بولغايكىم بۇ يەتتە شەھەرنى قەدىمقى تارىخى كىتاپلاردە « موغۇلىستان » دەپ ئاتاپتۇ . بۇ شەھەرلەردە شۇ چاغلاردا يېزىلغان كونا ۋەسىقە ، ھۆججەتلەر موغۇلىستان ھىساۋىدا، دەپ پۈتۈلۈپتۇ . نىمە ئۈچۈن «موغۇلىستان » دەپ ئاتالدى؟ قايسى زاماندىن باشلاپ ئىسلام دۆلىتىگە مۇشەررەپ بولدى؟ پادىشالىرى قايسى مىللەت ؟ قايسى مەزھەپتە ؟ خاقان چىننىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەلى نەچچە يىل بولدى ؟ قاتارلىق مەسىلىلەر قەدىمقى تارىخ كىتاپلىرىدىن پايدىلىنىپ قىسقىچە بايان قىلىنمىسا بۇ كىتاپنى يېزىشتىكى مەقسەت رۇشەن ۋە ئېنىق بولمايدىغانلىقىنى ھىس قىلدىم . چۈنكى ھەر قانداق سۆز قىلغۇچى ، سۆزنىڭ بېشىنى ئوچۇق سۆزلىمەي، ئاخىرىغا قانچە كۆچىغان بىلەن ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلار " ئايىغى بار بېشى يوق " دەپ قاراپ ئېتىۋار قىلمايدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك جايلارنى « رەۋزەتىسسافا »،« تارىخ رەشىدى » ، «شەھرىخىيە » ① گە ئوخشاش تارىخ كىتاپلىرىدىن تاللاپ ئېلىپ كىرگۈزۈلدى .

ۋاقىئەنى ھەزرىتى نوھ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك ئىسمى شېرىپلىرى بىلەن باشلايمەن.

ئادىمى سانى يەنى ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتالغان نوھ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام سۇنىڭ ئازاۋىدا يەنى توپان بالاسى ئىچىدە قالغان چاغلىرىدا تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن كىمە ياساپ ، بۇ كىمىگە ھەر جىنىس ، ھەر تۈرلۈك مەخلۇقاتتىن بىر جۈپتىن سالدى . ئاقىۋەت كىمىنى جۇد تاغىنىڭ ئۈستىدە توختاتتى . ئادەم ئەۋلادىدىن سەكسەن كىشى سالامەت قالدى . سۇنىڭ جەبىرى - جاپاسىدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسى ھالاك بولدى . سالامەت قالغانلارنىڭ ئارىسىدا نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۈچ ئوغلى ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرى بار ئىدى . شۇنىڭدىن كېيىن يەر يۈزىدىكى ھەممە ئىنسان گۇرۇھى ۋە ئادەم ئەۋلادى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ شۇ ئۈچ ئوغلىنىڭ ئۇرۇغىدىن تارقالدى.

نوھ ئەلەيھىسسالامنى " ئادىمى سانى " يەنى ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتاشتىكى سەۋەپ ، ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىدىن ، باشقا ھېچ كىشى قالمىغان ئىدى . نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۈچ ئوغۇللىرىنىڭ ئىسمى - سام ، هام ۋە ياپەس ئىدى . بەزى راۋايەتلەردە بۇلارنى " پەيغەمبەر " دەپمۇ ئېيتىدۇ .

پۈتۈن ئەرەبىستان خەلقى ۋە بارلىق پەيغەمبەرلەر سام ئەۋلادىدىن ، پۈتۈن زەڭگىبار ، ھەبەش ، سۇدان زېمىنلىرىدىكى خەلقلەر هام ئەۋلادىدىن ، پۈتۈن شانۇ - شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشالار ۋە تۈركلەر ياپەس ئەۋلادىدىن دېيىلىدۇ . چۈنكى ياپەستىن ئون بىر ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى " تۈرك " ئىدى . پۈتۈن تۈرك مۇڭغۇل - قىپچاقلار تۈركنىڭ نەسلىدىن پەيدا بولغان . ئەمما تۈركنى شۇ زاماندا " ياپەس ئوغلان " دەپ ئاتايتى . بەزى تارىخ كىتاپلىرىدا ياپەس ئوغلاننى كيومورس بىلەن بىر ئەسىردە ئۆتكەن دەيدۇ .

① مەشھۇر تارىخى كىتاپلىرىنىڭ نامى

ياپەسنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چىن ، ئۇنىڭ ئوغلى ماچىن بولۇپ ، پۈتۈن چىن ماچىن خەلقى شۇنىڭ نەسلىگە مەنسۇپ .

ئۈچىنچى ئوغلى روس بولۇپ پۈتۈن روس ، ناسارا ـ ئىسلاۋيانلار روسنىڭ ئۇرۇغىدىن تارالغان . قالغان ئوغۇللىرىنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىلساق ، گەپ ئۇزىرىپ كېتىدۇ . گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى : سام ئەلەيھىسسالامنى غەرپ تەرەپكە ، ھامنى جەنۇپ تەرەپكە ، ھەزرىتى ياپەسنى شەرق تەرەپكە بۇيرىدى .

ياپەسنىڭ ئەۋلادى ناھايىتى تېز كۆپەيدى. ئەمما سۇ بار يەردە ئوت يوق ، ئوت بار يەردە سۇ يوق ، تەڭلىكتە قالدى . بۇ ئەھۋالنى ئاتىلىرى نوھ ئەلەيھىسسالامغا ئەرز قىلدى . نوھ ئەلەيھىسسالام تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئىلتىجا قىلدى .

ئىلتىجاسى ئىجابەت بولۇپ جىبرائىل ئەلەيھىسسالام ① دىن ئىسمى ئەزەم (ئۇلۇغ ئىسىملار) نى ئەۋەتتى . بۇ ئىسمى ئەزەمنى تاشقا ئويۇپ ياپەسكە بەردى . قاچان خالىسا شۇ چاغدا يامغۇر ياغاتتى . بۇ تاشنى ئەرەپ تىلىدا " ھەجرۇلمەتەر " دەيدۇ. تۈرك تىلىدا " يادا تېشى " نامى بىلەن مەشھۇر . بۇ تاش ياپەسكە تەۋە زېمىندا كارغا كېلىدۇ . سامغا تەۋە بولغان ئەرەبىستان زېمىندا كارغا كەلمەيدۇ .

يۇرتنى ئاباد ، پاراۋان قىلماق ئۈچۈن تەڭرىم ئۆزىگە خاس قۇدرىتى بىلەن نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆلۈم ئاپىتىنى كۆتۈرىۋەتتى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەۋلادى كۆپىيىپ ، تۈركۈم ـ تۈركۈم ، گورۇھ ـ گورۇھ بولدى . ھەر گورۇھ بىر خىل تىلدا سۆزلىشىپ، يەنە بىر گورۇھ بىلەن سۆزلەشمەكچى بولسا تىلماچ (تەرجىمان) ئارقىلىق سۆزلىشەتتى. ياپەس ھايات چېغىدىلا ئۇنىڭ ئەۋلادى ئوتتۇز يەتتە تىلدا سۆزلىشەتتى . ئۆز ئارا تىلماچ ئىشلىتەتتى دېيىلىدۇ .

نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى ياپەس ، ئۇنىڭ ئوغلى تۈرك ، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلغەخان ، ئۇنىڭ ئوغلى زىب باتۇي خان ، ئۇنىڭ ئوغلى كۆيۈكخان ، ئۇنىڭ ئوغلى ئېلىنجەخان ئىدى .

ئېلىنجەخان ناھايىتى ئۇلۇغ دۆلەت ئىگىسى ، باي ـ پاراۋان كىشى ئىدى. دۆلەت ۋە بايلىقىنىڭ كۆپلىكىدىن كۆرەڭلەپ، ئاتا ۋە ئەجداتلىرىنىڭ دىنىنى تاشلاپ، قاراڭغۇ يولغا مېڭىپ، تەڭرىگە شېرىك كەلتۈردى. تەڭرىگە شېرىك كەلتۈرۈش يولىغا ماڭغان خان ، پادىشالارنىڭ تۇنجىسى ئېلىنجە خاندۇر.

ئېلىنجە خاندىن قوشكېزەك بىر جۈپ ئوغۇل ۋۇجۇتقا كەلدى . بىرسىنىڭ ئېتىنى "موغۇل" بىرسىنىڭ ئېتىنى "تاتار" قويدى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يۇرتنى ئىككى ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ، چېگرالىرىنى توختام قىلىپ ئايرىپ بەردى. موغۇل خانغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلەر "موغۇلىستان" ، تاتار خانغا بۆلۈپ بېرىلگەن زېمىنلەر "تاتارىستان" دەپ ئاتالدى. ھەر قايسى ئۆز يۇرتلىرىغا باشلىق ـ خان بولدى.

ئېلىنجە خاننىڭ ئوغلى موغۇلخان، ئۇنىڭ ئوغلى قاراخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۆن خان، ئۇنىڭ ئوغلى ئاي خان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇلتۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى دېڭىزخان، ئۇ-

---

① تەڭرىنىڭ بۇيرۇقىنى پەيغەمبەرلەرگە يەتكۈزىدىغان پەرىشتە.

نىڭ ئوغلى مەڭلى خان، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلخان ئىدى. پادىشاھى پىرىدونىنىڭ ئوغلى تۇرخان بىلەن ئىلخان ئۆز ئارا ئەلچىلەر ۋە خەت-ئالاقىلەر ئىۋەتىشىپ مۇناسىۋەت قىلىشقان ئىكەن. بۇنىڭدىن ئىلخان بىلەن تۇرخاننىڭ زاماندىش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

موغۇلخان ئەۋلادىدىن سەككىزخان ناھايىتى زور پادىشا بولۇپ ئۆتتى. ئەمما 9- غا نۆۋەت كەلگەندە موغۇل خان بىلەن تاتارخاننىڭ ئارىسىغا ئاداۋەت چۈشۈپ، ئاخىرى ئاداۋەت جېدەل ۋە دۈشمەنلىككە ئايلاندى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ - ماجىرالار يۈز بەردى. نەتىجىدە تاتارلار ئۈستۈن-لۈك قازىنىپ غالىپ كەلدى. موغوللارنى ئۆلتۈرۈپ يەر - يۈزىدە ئۇرۇق ئەۋلادىنى قويمىدى.

بىر راۋايەتتە ئىلخان ئۆزى، يەنە بىر راۋايەتتە بىرەر سەۋەپ بىلەن ئوغلى قىنان خان، ئىككى ئەر، ئىككى ئايال تۇتۇلۇپ قېلىپ، بىر ئات، بىر موزايلىق ئىنەك، ئۈچ قوي، بىر ئەچكۈنى ئېلىپ كۆزدىن يېراق بىر تاغنىڭ جىلغىسىغا قېچىپ بېرىپ، ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى. تاغ جىلغىسىنىڭ ئاغ-زىنى چىلىڭ ئېتىۋېلىپ، نەچچە ئەۋلات، بەلكى نەچچە قەرنە، نەچچە مىڭ يىل ئۆتكىچە جىلغا ئىچىدە ياشىدى. بارا - بارا ئەۋلاتلىرى ۋە چارۋىلىرى كۆپىيىپ جىلغا ئىچىگە پاتماي قالدى. ئاسمان ئاس-تىدىكى زېمىننىڭ ھەممىسى مۇشۇ دەپ خىيال قىلىشقان ئىدى. بۇ جاينىڭ ئىسمىنى «ئەركنە قون» دەپ ئاتايتتى. ئىلاجىسىزلىقتىن تاغ جىلغىسىنىڭ ئېتىۋەتكەن ئاغزىنى ئېچىپ چىقتى.

دىمەك، موغۇلخان ئەۋلادىدىن سەككىزخان پادىشا بولۇپ ئۆمرىنى شۇ يوسۇندا ئۆتكۈزدى. توققۇزىنچىسىغا كەلگەندە ھالاك بولۇپ تۈگەشتى. شۇڭلاشقا ئاشۇ خانلارنىڭ ياخشى ئۆتكەن زامان-لىرىنى تەبرىكلەيدىغان خوشاللىق كۈنلىرىدە پادىشا ۋە ئۇلۇغلار ئارىسىدا تارتۇق - سوۋغا قىلىش لازىم كەلسە، ھەر قانداق نەرسىنى توققۇز - توققۇزدىن قىلىپ سوۋغا قىلاتتى. ئەمىلىيەتتە سەك-كىزنى بىر توققۇز دەپ ئاتايتتى. شانۇ - شەۋكەتلىك پادىشانىڭ ھوزۇرىدىلا ئەمەس بەلكى ئادەت-تىكى ئامما، ئەر - ئايال، پۇقرالار ئۆز ئارا بېرىش - كېلىش قىلىشسا ئاز دىگەندە سەككىز نان ئېلىپ كېلىپ بىر توققۇز نان دەپ ئاتايتتى ھەم سەككىز ناننى توققۇز نانغا تەڭ دەپ ھىساپلايتتى. تا ھازىرغىچە بۇ رەسمى قائىدە جارى بولۇپ داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

شۇ زاماندا ئىلخاننىڭ ئەۋلادىدىن "ئەلئەنقىۋا» ئاتلىق ئەرگە تەگمىگەن بىر ئايال خان ئىدى.

بىر كېچىسى بۇ ئايال ياتقان ئاق ئۆيىنىڭ تۈڭلىكىدىن قۇياش نۇرىغا ئوخشاش بىر يورۇق-لۇق چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن ئەلئەنقىۋاغا خۇشلۇق لەززىتى ھاسىل بولدى ھەم تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بى-لەن ھامىلدار (ئېغىر بوي) بولۇپ قالدى. ھەزرىتى بۇۋى مەريەمۇ① خۇددى شۇنداق بولۇپ ھەز-رىتى ئەيسا پەيغەمبەر ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇنداق ئىشلار تەڭرىنىڭ قۇدرىتى ئالدىدا ناھايىتى ئاسان. چۈنكى "تەڭرى نەرسىنى خالىسا ۋە نەرسىنى بۇيرىسا بولماي قالمايدۇ» دىگەن ئايەت②، تەڭ-رىنىڭ ئۆزىگە خاس سۈپىتىدىن ئىبارەت.

لېكىن خان ئوردىسى ئىچىدىكى ئەمەلدارلار ئارىسىدا گەپ - سۆز، پىتنە - پاسات پەيدا

---

① بۇۋى مەريەم- ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ ئانىسى بولۇپ، تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئەيسا پەيغەمبەرنى ئاتىسىز تۇققان دىيىلىدۇ.

② ئايەت - قۇرئاننىڭ سۆزى ئايەت دېيىلىدۇ.

بولغان بولسىمۇ، ۋاقەنىڭ ئەمەلىيىتىنى كۆزى بىلەن كۆرگەنلىكتىن خانغا بولغان ئىشەنچ يېڭىۋاشتىن كۈچەيدى.

ئەلئەنقۇۋا ئوغۇل تۇغۇپ «بوزەنجىرخان» دەپ ئات قويدى. بوزەنجىرخان چوڭ پادىشا بولۇپ ئېمىر ئابامۇسلىم① بىلەن دوس ئىدى، بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدىكى، بوزەنجىرخان ئابا مۇسلىم بىلەن زاماندىش ئىكەن.

بۇ زەنجىرخاننىڭ ئوغلى بۇقاخان، ئۇنىڭ ئوغلى دومىن خان، ئۇنىڭ ئوغلى قىدۇخان، ئۇنىڭ ئوغلى باي سەنقەرخان، ئۇنىڭ ئوغلى دومنەخان، ئۇنىڭ ئوغلى قۇبلىخان. دومنەخاندىن قوشكېزەك بىر جۈپ ئوغۇل ۋۇجۇتقا كەلدى. كىچىك ئوغلى قاجۇلىخان چۈش كۆردى. كۆرگەن چۈشىنى دادىسىغا بايان قىلىپ ئېيتتىكى: «بۈگۈن كېچە ئاكام قۇبلىخاننىڭ ئېتىگىدىن بىر قوياش چىقىپ، ئاسمانغا كۆتىرىلىپ، ھەممە ئالەمنى يورۇتتى. كېيىن ئولتۇرۇپ كەتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىر نەچچە قوياش پەيدا بولۇپ، بىر ـ بىرلەپ كىرىپ كەتتى. بۇ ئىش بىر نەچچە قېتىم تەكرارلاندى. ئاخىرى يۇلتۇزلۇق كېچىدەك يورۇق بولۇپ تۇرغان چاغدا، مېنىڭ ئېتىگىمدىن بىر قوياش چىقىپ، ھەممە جاھاننى يورۇتتى. ئاخىرى ئولتۇرۇپ كەتتى. يەنە بىر نەچچە قوياش پەيدا بولۇپ ھەر قايسى تەرەپنى يورۇتتى. مۇشۇنداق ئەھۋال بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ئۆتتى. كېيىن ئويغانسام چۈشۈم ئىكەن» دېدى.

دادىسىمۇ مۇشۇنداق ۋاقەلەرگە دۇچ كەلگەن ئىدى. مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈپ، پۈتۈن ئوردا ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ، ئۇلارغا ئوغلىنىڭ كۆرگەن چۈشىنى تەپسىلى بايان قىلدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مۇلاھىزە قىلىشقاندىن كېيىن، «قۇبلى خاننىڭ ئەۋلادىدىن بىر شەۋكەتلىك پادىشا ۋۇجۇتقا كېلىدىكەن. پۈتۈن ئالەم ئۇنىڭغا بويسۇنۇپ خاتىرجەم ياشايدىكەن. كېيىن چىققان قوياشلار پەرزەنتلىرى بولۇپ، كەينى ـ كەينىدىن دۇنياغا كېلىپ، ھەر بىرسى ھەر تەرەپكە پادىشا بولۇپ دەۋران سۈرۈپ، ئۆتىدىكەن، چۈش كۆرگەن قاجۇلى خاننىڭ نەسلىدىن ناھايىتى شەۋكەتلىك ئۇلۇغ بىر پادىشا ۋۇجۇتقا كېلىدىكەن. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ياخشى خىسلىتىدىن يەر يۈزى ئاۋات ۋە باياشات بولىدىكەن» دەپ تەبىر② بەردى. بۇنى ئاڭلاپ ھەممە كىشى خۇشال ـ خورام بولدى. دومنەخان ـ ئوغلۇم قۇبلىخان مەندىن كېيىن ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە پادىشا بولسۇن، قاجۇلى خاننىڭ ئەۋلادى ۋەزىرلىك ئورنىدا تۇرۇپ مەملىكەت ئىشلىرىدىن خەۋەر ئالسۇن. مۇشۇ مەزمۇندا خەت پۈتۈلسۇن، دەپ ئەمىر قىلدى. خەت يېزىلىپ تەييار بولغاندىن كېيىن خان باشلىق پۈتۈن ۋەزىر ـ ۋۇزرا، ئەمىر ـ ئۇمرالار خەتكە مۆھۈر (تامغا)لىرىنى بېسىپ، خەزىنىگە تاپشۇردى. مۇشۇ ۋەسىقە (توختام خەت) خانلارنىڭ خەزىنىلىرىدە تا سۇلتان سەئىد خاننىڭ زامانلىرىغىچە ساقلىنىپ، بەلگىلىمىلىرى ئىجرا بولۇپ كەلگەن ئىكەن. بۇ خەتنى قالماق (موڭغۇل) تىلىدا «پارامىن» دەپ ئاتىلىدۇ.

قۇبلى خاننىڭ ئوغلى بۇزنان خان، ئۇنىڭ ئوغلى يىسۇ باھادىرخان، ئۇنىڭ ئوغلى پادىشاھى چىڭگىز قائان ئىدى. چىڭگىزخان تارىخ (ھىجرىيە) نىڭ بەشيۈز توقسان سەككىزىدە③ پادىشا-

---

① ئابا مۇسلىم ـ ئىران پادىشالىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

② تەبىر ـ كۆرگەن چۈشنىڭ ئەمەلىيەتتە قانداق بولىدىغانلىقىغا بېرىلگەن باھا.

③ مىلادى 1202 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

لىق تەختىدە ئولتۇردى. پايى تەختلىرى قارا - قورۇمدىكى"كىلۇران " دىگەن يەر ئىدى، شۇچاغ-دا خەنزۇ (جۇڭگو) نىڭ خېنى تاڭ خاڭ بولۇپ، پايتەختى "خان بالىق"① ئىدى. خەنزۇتىلى-دا خان بالىقنى "جۇڭدۇ" دەيدۇ.

تاڭ خانلىقىنىڭ ئۈستىگە چىڭگىزخان چېرىك (ئەسكەر) تارتىپ بېرىپ، نۇرغۇن شەھەرلىرىنى ئالدى. ئاخىرى تاڭ خان تەسلىم بولۇپ، دوستلۇق ئىپادىسىنى بىلدۈرۈپ قىزىنى بەردى. چىڭگىزخان شۇنىڭغا رازى بولۇپ، تاڭ خاننىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ ياندى.

شەرقتە خانبالىقتىن تارتىپ شىمالدا قازان② شەھرىگىچە بولغان زېمىننى"تاتارىستان"دەپ ئاتاشتىكى سەۋەپ، چىڭگىزخان قازان شەھرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلىرىدا ئېلىپ بار-غان تاتار ئەسكەرلىرى غەلىبە قازىنىپ،شۇ جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن،غەلىبە قىل-غۇچىلارنىڭ نامى بىلەن "تاتارىستان" دەپ ئاتالغان بولۇشى مۇمكىن.

كېيىن بۈيۈك ئېمىر تومۇركوراگان ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغلاردا تاتارلارنى كۆچۈرۈپ، ئۆز يۇرتلىرىغا ئېلىپ كەلدى، دىيىلىدۇ.

چىڭگىزخان غەرپ تەرەپتە روم، مەۋسىل، باغدات، جەنۇپ تەرەپتە ئۆز يايچان دەريا-سى،سىندى، كابىل، بەدەخشان غىچە ھەم تاتارىستاننى قولغا كىرگۈزۈپ يىگىرمە بەش يىل پادىشا بولدى. يەتمىش ئۈچ يىل ئۆمۈر كۆردى.

پارامىندىكى بەلگىلىمە بويىچە قارا چانۇيان ۋەزىر بولدى. قارا چانۇيان بۈيۈك ئېمىر تو-موركوراگاننىڭ بەشىنچى ئاتىسى ئىدى. چۈنكى، ئېمىر تۆمۈرنىڭ ئاتىسى ئېمىر تاراغاي، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر توكول، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر ئېلىنگىز، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر ئىجىل باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر قاراچانويان باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر سۇغۇنچىن، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر بەر-دۇق باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئېمىر ئىردىمچىن بەرلاس، ئۇنىڭ ئاتىسى قاجۇنى باھادىر، ئۇنىڭ ئا-تىسى دومنەخاندىن ئىبارەت. بۈيۈك ئېمىر تۆمۈرنىڭ سەككىزىنچى ئاتىسى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ تۆتىنچى ئاتىسى بىر ئىدى. خانلىق قۇبلى خان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا، ۋەزىرلىك قاجۇنى باھادىرۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا بەلگىلىنىپ پارامىن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، بۈيۈك ئېمىر تومۇركوراگان ھەر قانچە پادىشا بولغان بىلەن يەنىلا خىزمەتچى، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلغۇچى دەرىجىسىدە ئىدى. پارامىننىڭ بەلگۈلىمىسىنى ئۆزگەرتەلمەي بىر نەچچە ئەۋلادىچە شۇنداق ئۆتتى.

مىرزا ئولۇغ بەگنىڭ زامانلىرىدا ئۇۋەيسخان③نىڭ ئوغلى يۇنۇس خان④ ئولجا تەرىقىسىدە قولغا چۈشتى. ئۇنى شىرازغا⑤ پالىدى. يۇنۇس خان ھۈنەر- كەسپ قىلىپ "يۇنۇس ئۇستا" دەپنام چىقىرىپ مەشھۇر بولدى. ئوتتۇز نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن سۇلتان سەئىدمىرزا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تەختىگە چىققاندا، شىرازغا ئادەم ئەۋەتىپ يۇنۇس خاننى ئالدۇرۇپ كېلىپ "مۇندىن كېيىن مېنى

① خانبالىق — بېيجىڭنى كورسىتىدۇ.
② قازان- سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاراشلىق ھازىرقى تاتارىستاننىڭ مەركىزى
③ ئۇۋەيسخان — موغۇلىستان خانلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.
④ يۇنۇسخان — موغۇلىستان خانلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.
⑤ شىراز- ئىراندىكى بىر شەھەر

دوستىبىلگەيلا، خىزمەتچى قاتارىدا كۆرمىگەيلا، مەنمۇ ئۆز ئالدىمغا پادىشا» دېگەندەك ئىنىرغۇن گەپ - سۆزلەرنى ئوتتۇرىغا سالدى. يۇنۇس خان ماقۇل بولۇپ: سۇلتان سەئىد مىرزىنى «خان» دەپ ئاتىدى. سۇلتان سەئىد مىرزا يۇنۇس خانغا بىر مۇنچە موڭغۇللارنى قوشۇپ، موغۇلىستانغا خان قىلىپ تەيىنلەپ ئېۋەتتى. ئاخىرى خۇدايارخان① غىچە، ئېمىر تۆمۈر ئەۋلاتلىرىنىمۇ «خان» دەپ ئاتايدىغان بولدى.

چىڭگىزخاننىڭ جۇچى خان، چىغىتايخان، ئۆكتايخان، تولۇيخان دەپ تۆت ئوغلى بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتنى ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. چىغىتاي خانغا ئامۇ دەرياسىدىن تارتىپ پەرغانە ۋىلايىتى ۋە موغۇلىستان يۇرتلىرى تەقسىم بولدى. شۇ سەۋەپتىن بۇ تەرەپتىكى خەلقلەرنى «چىغىتاي» دەپ ئاتايدىغان بولدى. ئۆكتايخاننى ئۆز ئورنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، قالغانباللىرىنى ئۇنىڭ بۇيرۇغىغا بويسۇنۇشقا يارلىق قىلدى. ھۆلاكۇخان - مەشھۇر تولۇيخاننىڭ ئوغلى، چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى بولۇپ، ۋەقەلىرىمۇ نۇرغۇن، ئامما بۇ يەردە موڭغۇلۇستان خانلىرىنىڭ ئەھۋالىنى يېزىش مەخسەت قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ھۆلاكۇخاننىڭ ۋاقەلىرى سۆزلەنمىدى.

چىغىتايخاننىڭ ئوغلى ماموكاي، ئۇنىڭ ئوغلى سەقرا باھادىر، ئۇنىڭ ئوغلى بۇراقخان ئىدى. بۇراقخان - ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ ② بولۇپ «سۇلتان غىياسىددىن» دېگەن لەقەم بىلەن ئاتالدى. پايتەختى، تاشكەنت شەھرى بولۇپ، ياش ۋاپات بولدى ۋە ئىسلام پادىشالىرى ئىچىدە راۋاج تاپالمىغانلارنىڭ بىرى بولدى. بۇراقخاننىڭ ئوغلى دوۋاخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئىسان بۇغاخان، ئۇنىڭ ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان يىگىرمە تورت يېشىدا مەۋلانا ئەرشىددىن③ نىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى. تارىخى ھىجرىيىنىڭ يەتتە يۈز ئاتمىش ئالتىسى ④ ئوتتۇز تورت يېشىدا ۋاپات بولۇپ پايتەختى ئىلىدا دەپىن قىلىندى.

مەغپۇرخان، خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغدا ھەرقايسى يۇرت ئۆز ئالدىغا، باشقا - باشقا بولۇپ كەتتى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ماۋرە ئۇننەھرى شەھەرلىرىنى «ئاتا مىراسىم» دەپ تونۇپ، ئۆزىنىڭ بۇيرۇغىغا بويسۇندۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، سەمەرقەنتكە باردى. بۇ چاغدا ئېمىر تۆمۈر كوراگان شەھرى سەبزىدە ھاكىم ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ، ھۆرمەت بىلەن كۈتىۋالدى. پارامنىنىڭ بەلگۈلىمىسى بويىچە تۇغلۇق تۆمۈرخان ئوغلى ئىلياس غوجىنى سەمەرقەنت خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئېمىر تۆمۈر كوراگاننى ئۇنىڭغا ۋەزىر قىلىپ بەلگۈلىدى. تاقۇنىدۇزغىچە بولغان زېمىننى قولغا كىرگۈزۈپ، ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلدى. شۇ كۈندىن تارتىپ خالايىق ئارىسىدا، بولۇپمۇ ئىلى شەھرىدە ئىسلام دىنى قانات يايدى.

ئەمما پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ بىشارىتى ⑤ بىلەن ئەبۇ نەسرى سامانى ⑥ تارىخى ھىجرىيىنىڭ ئۈچيۈز ئوتتۇز ئىككىنچى يىلى ⑦ قەشقەر ۋىلايىتىگە كەلدى. بۇ چاغدا قەشقەردە بۇغرا-

① خۇدايارخان — تۈركىستان پادىشالىرىدىن ئەڭ ئاخىرقى بىرىنىڭ ئىسمى.
② مۇشەررەپ - شەرەپلىك ھىسسىيات بىلەن قوبۇل قىلمىش.
③ مەۋلانا ئەرشىددىن - بۇخارالىق مەۋلانا جالالىددىننىڭ ئوغلى.
④ مىلادى 972 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.
⑤ بىشارەت — چۈشىدە كورۇش ياكى كوڭلىگە چۈشۈش.
⑥ ئەبۇ نەسرى سامانى — سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى ئىسلامغا دەۋەت قىلغان كىشى.
⑦ مىلادى 1267 - يىلغا توغرى كېلىدۇ.

خانلاردىن سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دادىسى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان بولۇپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئون ئۈچ ياشلاردا ئىدى. تەڭرىنىڭ كۆڭلىگە ئىناپ بېرىشى، ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى، ھاكىمىيەتنىمۇ قولىغا كىرگۈزدى. ھەمىبە خالايىق سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دەۋەت قىلىشى ۋە تىرىشىشى بىلەن يەتتە شەھەردە ئىسلام ئاشكارا بولدى. ئەمما خوتەننىڭ خېنى (ئۇلۇغى) بويسۇنماي قىرىق يىلدىن كېيىن مۇسۇلمان بولدى، دېيىلىدۇ. " تۈركلەردىن ھەممىدىن بۇرۇن مۇسۇلمان بولغۇچى سۇتۇق بولىدۇ" دېگەن ھەدىس① سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئۈچۈن ئەيتىلغان. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى ئاپراسىيابنىڭ ئەۋلادى، دېيىلىدۇ. قەبرىسى ئاتۇشتا بولۇپ، كىشىلەر ئۇلۇغ بىلىپ زىيارەت قىلىدۇ.

تۇغلۇق تومۇرخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجاخان ئاتىسىنىڭ ئورنىدا پايتەختتە ئولتاردى. بۇ چاغدا قومۇل، تۇرپان باشقا دىندا بولۇپ خىزىر خوجاخاننىڭ قولىدا ئىسلام دىنىغا كىردى. خىزىر خوجاخان بېيجىن تەرەپكە غازات② قىلىپ بېرىپ، خەنزۇلارنىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئاخىر شېھىت بولدى. جەسەدى تۇرپانغا دەپنە قىلىندى. موغۇلستاننىڭ پايتەختى ياركەنت بىلەن تۇرپاندۇر.

خىزىر خوجاخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەتخان، ئۇنىڭ ئوغلى شىرئەلىخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئۇۋەيەس خان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇنۇس خاندۇر.

يۇنۇسخان - دىيانەتلىك، ئالىم، مۇسۇلمان كىشى بولۇپ، پايتەختى تاشكەنت، خوجا ئوبەيدۇللا ئەھرارنىڭ ئىخلاسمەن مۇرىدى ئىدى .

سۇلتان سەئىد مىرزانىڭ ئوغۇللىرى مىرزا مەھمۇت ۋە مىرزا ئەھمەتلەر مەلۇم سەۋەپلەر بىلەن تاشكەنتكە بېرىپ قالدى. خوجا ئەھرار ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئاتتىن چۈشۈپ شۇ يەردە ئولتۇرۇشتى. ئەمما خوجا ئەھرار نەملىك بار، پاك ئەمەس يەردە ئولتۇرۇپ قالغان ئوخشايمەن، دەپ كۆڭلىگە گۇمان چۈشتى. مىرزىلار بۇ ئەھۋالنى سېزىپ دەرھال ئىتىگىدە قۇرۇق توپا ئېلىپ كېلىپ تۆكۈپ پاكىزلەپ بەردى. خوجا ئەھرار بۇلارنىڭ ئىخلاسىغا ئاپىرىن ئېيتىپ، خوشال بولۇپ دۇئا قىلدى. شۇ چاغلاردا بەزى بۇلاڭچى - قاراقچىلار موغۇلستان ئادەملىرىنى ئېلىپ قېچىپ باشقا يۇرتلاردا ساتىدىكەن. خوجا ئەھرار بۇ ئىشتىن ۋاقىپ بولۇپ "دىيانەتلىك مۇسۇلمان پادىشالارنىڭ پۇخرالىرىنى ساتماق دۇرۇس بولمايدۇ، بۇنىڭدىن كېيىن ئېلىپ ساتىدىغان ئىشلار بولمىسۇن. يۇرت ھاكىملىرى قاتتىق مەنئى قىلسۇن" دەپ شەرىئەتنىڭ ئەمرىنى جارى قىلدى. شۇ كۈندىن باشلاپ موغۇلستان ئادەملىرىنى ئېلىپ ساتىدىغان ئىش توگىدى.

يۇنۇسخاننىڭ ئوغلى ئەھمەت خان بولۇپ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى. بۇيەر "ئالتۇنلۇق" دەپ ئاتالدى. چۈنكى مۇغۇللار خاننىڭ جەسەدى بار يەرنى ئىززەت قىلىپ، ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن "ئالتۇن" دەپ ئاتايتتى. خان-بەگلەرنىڭ بۇيرۇق خەتلىرىنىمۇ ئىززەت قىلىپ "ئالتۇن دەستەك"③ "ئالتۇن نىشان" دەيتتى. ئەخمەتخاننىڭ تاغىسى ئىسەن بۇغا خانمۇ ئاقسۇ ئالتۇنلۇققا دەپنە قىلىنىپ، ئىككى خاننىڭ جەسەدى بىر جايدا بولدى.

① ھەدىس — مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرى ھەدىس دېيىلىدۇ.

② غازات — دىن ئۈچۈن قىلىنغان جەڭ غازات دېيىلىدۇ.

③ دەستەك — ھەممە كىشى بىردەك ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بۇيرۇق.

ئەخمەت خاننىڭ ئوغلى سۇلتان سەئىدخان بولۇپ كابول شەھرىدە ئېمىر تۆمۈر كوراگاننىڭ ئەۋلادى بابۇر شاھنىڭ قېشىدا تۇراتتى. بىر نەچچە كىشى بىلەن ئەنجان ۋىلايىتىگە كېلىپ، ئۈچ يىل ھۆكۈم سۈردى. ئۇندىن كېيىن يەتتە شەھەرگە بېرىشنى مەسلىھەت قىلىپ، دوغلات، دوختۇي، بارلاس، جاراس قاتارلىق توققۇز قەبىلىدىن داڭلىق باتۇرلاردىن تۆرت مىڭ يەتتە يۈز كىشىنى تاللاپ بىللە ئېلىپ، قەشقەرگە كەلدى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئېمىر خۇدايدات ئەۋلادىدىن مىرزا ئابابەكرى پادىشا بولۇپ، قىرىق سەككىز يىل پادىشالىق قىلغان ئىدى. سۇلتان سەئىدخان بىلەن مىرزا ئابابەكرى ئارىسىدا ئۇرۇش، جەڭ بولۇپ، مىرزا ئابابەكرى يېڭىلىپ قېچىپ كەتتى.

سۇلتان سەئىدخان بۇ يەتتە شەھەرنىڭ پادىشالىق تەختىدە ئولتۇردى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ خەزىنە، مال ـ مۈلۈك، چارۋا، باغ ـ بارانلىرى ناھايىتى كۆپ، يۇرت خەلقىگە تولا زۇلۇم سالغان ئىدى. بىر كىشىدىن ئازراق گۇنا ئۆتكەن بولسا، ئۇ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى قويماي سۈپۈرۈپ ئالاتتى.

ئاقسۇ خەلقىنى ئەخمەت خانغا ياردەملەشتى دەپ ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى قەشقەر، يەكەن، خوتەن تەرەپلەرگە كۆچۈرىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ دىيارى 16 يىل ۋەيرانە، ئادەمسىز، بوش ـ بىكار بولۇپ قالدى.

تارىختا ھېچقاچان مىرزا ئابابەكرىدەك زالىم پادىشا ئۆتمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ھەر كىشى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشنى ئارزۇ ـ ھەۋەس قىلسا «تارىخى رەشىدى» نى ئوقۇپ كۆرسە كۇپايە قىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان پادىشالىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ھەر قايسى شەھەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەن ئاقسۇلۇقلارنى ۋە ئاقسۇدا ئولتۇراقلىشىشنى خالىغان كىشىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، يەنە ئاۋات قىلدى.

ئاقسۇ خەلقى جاي ـ جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن تەپرىقە① كىشىلەر بولغاچقا، ئۆز ئارا ئىتتىپاق ئەمەس، دېيىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ خەزىنە، مال ـ مۈلۈكلىرىنى ئەسكەرلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى، ھەممىسى دۇنيادىن ھاجەتسىز بولدى.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كوراگان شۇ كىتابتا "شۇ چاغدا مەن ئون ئالتە ـ ئون يەتتە ياشتا ئىدىم. مال دۇنياغا ئانچە قىزىقمايتتىم، شۇنداق تۇرۇقلۇق ماڭا ئون يەتتە مىڭ قوي تەقسىم قىلىپ بەردى. پۇل ـ مالغا مەيلى بار كىشىلەر قانچىلىك ئالغاندۇر؟ غەنىمەت ئېلىنغان مال، ئولجىنىڭ كۆپلىكىنى شۇنىڭدىن قىياس قىلسا بولىدۇ" دەپ يازغان.

مەغپىرەتلىك، سېخى سۇلتان سەئىدخان، مۇسۇلمانلارنىڭ ئاجىز، گاداي، خاراپ بولۇپ كەتكەنلىكىنى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ مال دۇنيادىن ھاجەتسىز بولغانلىقىنى پەھىم قىلىپ بۇ يەتتە شەھەر خەلقىدىن تۆلەيدىغان ئون يىللىق باجنى كۆتۈرىۋەتتى. "ئون يىلغىچە پۇقرالاردىن بىر نەرسە ئېلىنمىسۇن، ئالۋاڭ ـ ياساق سېلىنمىسۇن، پۇقرالارمۇ بىر نەرسە بەرمىسۇن" دەپ يارلىق چۈشۈردى. بەش

① تەپرىقە ـ پارچە ـ پارچە، باشقا ـ باشقا.

يىلغىچە ئەسكەرلەرنىڭ ئەھۋالى ئوبدان ئۆتتى. بەش يىلدىن كېيىن ئەھۋال خاراپلىشقىلى باشلىدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مەسلىھەت قىلىشىپ، ئۆتنە - قەرز ئالدى. بۇنىڭ بىلەن ئالتىنچى يىلنى ئۆتكۈزدى. بۇنچىلىك بىلەن ئەھۋال يەنە ئوڭشالمىدى. خان ئۆز ئەمىردىن يالىسا، يۇرت خەلقىغە بىر نەرسە دېگىلى بولمىسا، دەپ پۈتۈن دۆلەت ئەركانلىرى يەنى ئوردا ئەمەلدارلىرى يىغىلىپ مەسلىھەت قىلىشتى. ئاقىۋەتتە تۆرت يىلنى ئارتۇق ھېساپ قىلىپ «بىزلەر بۇ شەھەرگە كەلگىلى ئون يىل بولدى. مەسىلەن، بۇ يىل كالا يىلى كىردى. يۇرت خەلقىدىن باج ئالساق» دەپ خانغا ئىلتىماس قىلدى. خان بۇ ئىلتىماسنى قوبۇل قىلىپ، پۇقرالاردىن شەرىئەت ھۆكمىگە مۇۋاپىق باج - خىراج ئېلىشقا يارلىق چۈشۈردى. خاننىڭ يارلىق، ئەمىر - پەرمانلىرىنىمۇ تۆرت يىلنى قوشۇپ ھېساپلىغان يىل يېزىلدى. پۇقرالارمۇ شۇ ھېساپنى قوبۇل قىلدى. بۇ شەھەرنىڭ يىل ھېساۋى باشقا شەھەرلەردىن تۆرت يىل ئىلگىرى بولغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇنىڭدىن ئىبارەت.

سۇلتان سەئىدخان يىگىرمە يەتتە يىل پادىشالىق قىلىپ، تارىخ ھىجرىيىنىڭ توققۇزيۈز ئوتتۇز توققۇزىنچى يىلى① قىرىق يەتتە يېشىدا ۋاپات بولۇپ، ياركەنتكە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئابدىرەشىتخان خان بولدى.

ئابدىرەشىتخان ناھايىتى غەيرەتلىك، سېخىلىقتا تەڭدىشى يوق، ئۆلىما، پەزىلەتلىك شائىر كىشى ئىدى. پارس، تۈرك تىللىرىدا ياخشى شېئىر يازاتتى. مۇزىكا ئىلمىدا پىساغورىس ئىككىنچى ئىدى. ② «ئىشرەت ئەنگىزى» ③ ناملىق بىر مۇقام ئىجات قىلدى. ئۆز ۋاقتىدا خوجا مەھەممەت شىرىپ پىر دېگەن (ئىشان) كىشى كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭغا مۇرىد بولدى. مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگاننىڭ ئوغلى مىرزا ھەيدەر ئابدىرەشىت خاننىڭ نامىدا بىر تارىخ كىتاۋىنى يېزىپ، ئىسمىنى «تارىخى رەشىدى» قويدى. يىگىرمە يەتتە يىل پادىشالىق قىلىپ، تارىخي ھىجرىيىنىڭ توققۇز يۈز ئاتمىش يەتتىسى ④ قىرىق توققۇز يېشىدا ۋاپات بولدى. يەركەنتكە دەپنە قىلىندى. ئورنىغا ئوغلى ئابدىكېرىمخان خان بولدى. ئادىللىق بىلەن يۇرتنى ئاۋات قىلدى. زۇلۇم - زورلۇقنى يوق قىلدى. بۇ چاغدا ئىنىسى مۇھەممەتخان ئاقسۇغا، يەنە بىر ئىنىسى سوپى سۇلتان قەشقەرغە ھاكىم ئىدى. ئوتتۇز ئۈچ يىل پادىشا بولۇپ تارىخى ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭىنچى⑤ يىلى ۋاپات بولۇپ ياركەنتكە دەپنە قىلىندى.

ئابدىكېرىم خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىنىسى مۇھەممەت خاننى ياركەنتكە ئېلىپ كېلىپ، خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. مۇھەممەتخان ھەم پادىشا ھەم دەرۋىش كىشى ئىدى. پادىشا بولۇپ سەككىز يىل ئۆتكەندە ۋىلايەت تەرىپىدىن ھەق يولغا يېتەكلىگۈچىنىڭ ۋارىسى، يەنى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ياركەنتكە كەلدى.

مۇھەممەتخان ئىشەنچ بىلدۈرۈپ مۇرىد بولدى. كۆپ ياخشى ئىشلار ۋۇجۇتقا كەلدى. ئۇنى بايان قىلساق سۆز ئۇزۇرۇپ كېتىدۇ.

---

①مىلادى 1528 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

②پىساغورىس - مىلادىدىن بۇرۇن ئۆتكەن مۇزىكاشۇناس

③«ئىشرەت ئەنگىزى» ئاتاقلىق مۇزىكاشۇناس ئامانىسا خېنىم ئىجاد قىلغان بىر مۇقامنىڭ نامى بولۇپ، ئۇ سۇلتان ئابدىرەشىتخان نامىغا يېزىلىپ قالغان.

④مىلادىيە 1556 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

⑤مىلادىيە 1586 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

مۇھەممەت خان يەتتىش يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، ئون سەككىز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى شۇجائىددىن ئەخمەت، خان بولدى. بۇ كىشىنى ئۆز ئادەملىرى شەھىت قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئابدۇلەتىپ سۇلتان، خان بولدى. ئون ئىككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ يىگىرمە ئالتە ياشلىرىدا ۋاپات بولدى. تارىخى ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ ئوتتۇز يەتتىسى ① ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن خانزادىلەر ئۆز ئالدىغا پادىشا بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. شۇ چاغلاردا قۇمۇلدىن تارتىپ بۆگۈرگىچە ئابدۇرەشىت خاننىڭ ئون ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇرېھىم خان پادىشا ئىدى.

سۇلتان سەئىد خاندىن تارتىپ ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شەرقتە قۇمۇل، غەرپتە بەدەخشان، شىمالدا ئىسسىق كۆل، جەنۇپتا چەرچەن، لوپقىچە بولغان زېمىنلەرگە پادىشا بولۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن ئىدى.

تارىخى ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ قىرىق سەككىزىنچى يىلى ② سۇلتان ئابدۇرەشىت خاننىڭ توققۇزىنچى ئوغلى ئابدۇللاخان بۆلۈنۈپ كەتكەن خانلىقلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئاتا-بوۋىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ، خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، ئوتتۇز ئىككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئەمما رەھىمسىز، زالىم، قانخور، گۇمانخور ئىدى. ئىلگىرىكى خان، بەگلەرنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئىشەنچىلىك دولەتپەرۋەر ياخشى كىشىلەردىن گۇمان قىلىپ، كۆپلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى يۇرتتىن قوغلىۋەتتى.

بىر ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان ئىككى ئىنىسى - ئىبراھىم سۇلتان ۋە ئىسمائىل سۇلتانىنىمۇ قوغلىۋەتتى. ھېچ كىشىگە ئىشەنمىدى. ھەتتا ئۆز پەرزەنتلىرىگىمۇ ئىشەنمىدى. باللىرىمۇ دادىلىرىدىن خاتىرجەم بولالمىدى. يۇرتلەرگە قىرغىزلارنى ھاكىم قىلدى. قەشقەرگە قويسارى بەگنى، ئاقسۇغا ئولجا تاي بەگنى، ئۇچتۇرپانغا تالتەقۇروتقە بەگنى ھاكىم قىلىپ، ھاكىمىيەتنىڭ تولىسىنى قىرغىزلارغا تۇتقازدى. شۇنداقتىمۇ يەنە قىرغىزلاردىن، يۇرت خەلقىدىن خاتىرجەم بولالماي گۇمانخورلۇق بىلەن تولا ئادەم ئۆلتۈرۈپ، ناھەق قان تۆكتى. ئاخىرى ئارام ئالالماي تارىخى ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ سەككىزىنچى يىلى ③ ئورنىغا ئوغلى يولۋاس خاننى ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ "مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كېلىمەن" دەپ خوشلىشىپ يولغا چىقتى.

يولۋاسخان بىر نەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن تاغىسى ئابدۇرېھىم خاننىڭ ئوغلى ئىسمايىلخان خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. يۇرت ۋە پۇقرانى ئەدلى - ئادالەت بىلەن سورىغانلىقى ئۈچۈن ھەممە كىشى خوشال - خورام ئۆز ھالى بويىچە تۇرمۇش كەچۈردى.

مۇشۇ دەۋرىدە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا يۇسۇپ خوجام ۋە ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللا خوجام مەشھۇر بولغان ئىسمى "ھەزرىتى ئاپپاق" ئاتا - بالا ئىككىلىرى پەيدا بولدى. بىرنەچچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن خوجا يۇسۇپ خوجام بۇ ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىپ قەشقەرگە دەپنە قىلىندى.

ئىسمائىلخان ئون ئىككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئىلىغا سەپەر قىلدى. ھاكىمىيەت مۇھەممەت خاننىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ چاغدا خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئەۋلادلىرىدىن خوجا دانىيال خوجام

① مىلادىيە 1624 - يىلغا توغرى كېلىدۇ.

② مىلادىيە 1635 - يىلغا توغرى كېلىدۇ.

③ مىلادىيە 1668 - يىلغا توغرى كېلىدۇ.

سەججادە نىشىن ① ئورنىنى ئىگەللەپ تۇرغان چاغ ئىدى. ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتى. قالماق (موڭغۇل) ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ ياردەم تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچۈشكە باشلىدى. موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق تەپسى يوغىناپ، تۇرغۇن چىرىك - ئەسكەر ئېۋەتىپمۇ يەتتە شەھەر خەلقىنى بويسۇندۇرالمىدى. يەتتە شەھەر خەلقى موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشنى نومۇس دەپ بىلدى. يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ خوجىلارغا ئىخلاس قىلىدىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ موڭغۇللار خوجىلار بىلەن بىرلىشىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا پۈتۈشتى. ھەر شەھەردە موڭغۇلدىن بىر باش نازارەتچى ۋە بىر نەچچە ئەمەلدار تۇرىدىغان بولدى. ھەر يىلى يەتتە شەھەر خەلقى ئىلىغا تۇرغۇن ساندا خام - ماتا ئېۋەتىپ، موڭغۇللارغا باج تۆلىدى.

دانىيال خوجىدىن كېيىن ئەبەيدۇللا خوجا باشلىق بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئەۋلاتمۇ - ئەۋلات شۇ يوسۇندا داۋاملىشىپ كېتىۋەدى. ئەبەيدۇللا خوجىدىن كېيىن ئوغلى ياقۇپ خوجا، يۈسۈپ خوجا، خامۇش خوجىلار ئىتتىپاقلىشىپ يۇرتدارچىلىقتىن خەۋەر ئېلىپ تۇردى. ياقۇپ خوجا پايتەختى ياركەندە، يۈسۈپ خوجا قەشقەردە، خامۇش خوجا ئاقسۇدا تۇراتتى.

مۇشۇ ۋاقىتلاردا ئىلىدا موڭغۇللاردىن "قونتەيجى" دىگەن پادىشا بولۇپ، قۇمۇل، قازاقىستان، موڭغۇلىيە، قىرغىزىستان، تۈركىستان ② چىمكەنت، سايرام، موغۇلىستان يۇرتلىرىغا ھۆكۈمران ئىكەن. خوجىلارمۇ قونتەيجىنىڭ ئەمرى - پەرمانىغا بويسۇنۇپ، ھەر يىلى بىر، ياكى ئىككى قېتىم تۇرغۇن سوۋغا - سالام، تارتۇق - پىشكەشلەرنى ئېلىپ، ئىلىغا بېرىپ، قونتەيجىگە كۆرۈنۈش قىلىپ، رۇقسەت بەرگەندە قايتىپ كېلىدىكەن. قونتەيجى ھەر قايسى خوجىنىڭ بىردىن ئوغلىنى ئىلىگە ئېلىپ چەقىپ، بورون ئورنىدا تۇرغۇزىدىكەن. مۇشۇنداق ئەھۋالدا بىر نەچچە يىل ئۆتتى.

يۈسۈپ خوجا ناھايىتى چارە - تەدبىرلىك كىشى بولۇپ، تۇرغۇن سوۋغا- سالام، تارتۇق- پىشكەشلەر بىلەن ئىلىغا چىقىپ، قونتەيجىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتۈپ بىر نەچچە يىل تۇردى. ئاندىن تۇرغۇن ئىلاج، تەدبىر بىلەن ئىلىدا بورۇن تۇتۇپ تۇرغان خوجىزادىلەرنى ئېلىپ كېتىشكە قونتەيجىدىن بۇيرۇق ئېلىپ، ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقىپ، مۇز داۋانغا كەلدى. بۇ چاغدا قونتەيجى ھېلىقى بۇيرۇغىدىن يېنىۋېلىپ، خوجىلارنى ياندۇرۇپ كېلىشكە ئادەم ئېۋەتتى. خوجىلار مۇز داۋاندىن ئۆزلىرى ئۆتىۋالغاندىن كېيىن، توساپ تۇرۇپ باشقىلارنى ئۆتكۈزمەي، ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. دەرھال شەھەر - شەھەرگە ئەھۋالنى بايان قىلىپ، شەھەردە تۇرىۋاتقان موڭغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ، " شەھەرنى غەيرى دىندىكىلەردىن تازىلاڭلار " دىگەن مەزمۇندا خەت ئېۋەتتى. بۇ چاغدا خوجىلارنى "ئاق خان"، موڭغۇللارنى "قارا خان" دەپ ئاتايتتى. نەتىجىدە خوجىلار، موڭغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ يەر بىلەن يەكسان قىلدى. يەتتە شەھەر موڭغۇللارغا ئىتائەت قىلىشتىن قۇتۇلۇپ ئىسلام ئاشكارا بولدى. راۋايەتلەرگە قارىغاندا موڭغۇللار ئۆزلىرىنى راسلاپ بۇ تەرەپكە ئەسكەر ئېۋەتىپ، ئىنتىقام ئېلىش پۇرسىتىنى تاپقىچە قونتەيجى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى داباچى ئولتاردى.

① سوفىزىم كوز قارشى بويىچە ئەڭ يۇقۇرى دەرىجىدىكى يېتەكچىلىك ئورۇن.

② تۈركىستان - ئاپتور ھازىرقى ئۆزبېكىستاننى كوزدە تۇتىدۇ.

قونتەيجىنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇرۇق-تۇققان، قەۋمى-قېرىنداشلىرى كۆپ ئىدى. بۇلار كىچىك ئوغلىنى خان قىلماقچى بولۇپ، داباچىغا قارشى چىقتى. ئوتتۇرىدا ئۇرۇش-جېدەل بولدى. دۆلەت ئەربابلىرىمۇ ئىككىگە بۆلۈندى. ئەمما كىچىك ئوغلى تەرەپ تەڭ كىلەلمەي يېڭىلىپ قالدى. بۇلار «ئامۇرسىنا» دىگەن بىر موڭغۇلنى بېيجىڭگە ئەۋەتىپ، خانغا مۇنداق دەپ ئەرز قىلدى. «موغۇلىستاننىڭ خانلىقى ماڭا تېگىشلىك ئىدى، ئەمما باشقا كىشى تارتىپ كەتتى. ماڭا ياردەم قىلىپ ئەسكەر بەرسىڭىز، موغۇلىستاننى چىن خانلىقىغا تەۋە قىلاتتىم». شۇ چاغدا كاڭشى ① خان بولۇپ، موغۇلىستاننى قولغا كىرگۈزۈشنى ئويلاتتى. شۇڭلاشقا ئامۇرسانانىڭ ئەرزىگە ناھايىتى خوش بولۇپ، نۇرغۇن چېرىك ئەۋەتتى. داباچى كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە تەڭ كىلەلمەي، خەزىنە-دەپىنە، مال-مۈلۈكلىرىدىن قولىغا چىققانلىرىنى ئېلىپ، ئۈچيۈزچە تەييارتاپ ئەمەلدارلىرى بىلەن بىللە ئىلىدىن قېچىپ چىقتى. قەيەرگە بېرىشىنى بىلەلمەي بېشى قاتتى. شۇ چاغدا ئۇچتۇرپانغا قونتەيجىنىڭ پەرمانى بىلەن بەلگۈلەنگەن خوجاسى بەگ دىگەن كىشى ھاكىم ئىدى. شۇنىڭدىن ۋاپا تەمە قىلىپ ئۇچتۇرپانغا كەلدى. خوجاسى بەگ ناھايىتى مەككار كىشى ئىدى. داباچىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئالدىغا چىقىپ، ئىززەتلەپ ئوردىسىغا، ئادەملىرىنى باشقا جايغا چۈشۈردى. كاتتا زىياپەت قىلىپ، زىياپەت ئۈستىدە داباچىنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى جايى-جايىدا تۇتۇپ باغلىدى. «كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە بۇنىڭدىن ياخشى سوۋغا بولمايدۇ» دەپ خوجاسى بەگ داباچىنى ئادەملىرى بىلەن ئېلىپ يولغا چىقىپ، تىكەسكە بارغاندا كاڭشىنىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇچراشتى. ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدى. چېرىكلەرنىڭ باشلىقى «ياخشى ئىش قىلىپ ۋاقتىدا ئېلىپ كەپسىز، داباچى ئۇلۇغ خاننىڭ چوڭ دۈشمىنى. ئۆزىڭىز ئېلىپ بېرىپ، قىلغان خىزمىتىڭىزنى ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ يېنىپ كېلىڭ» دەپ مەخسۇس خەت بىلەن ئادەم قوشۇپ بېيجىڭگە يولغا سالدى. بېيجىڭگە بارغاندىن كېيىن كاڭشى خان خوجاسى بەككە ۋاڭلىق مەنسەپ بېرىپ پەرمان چۈشۈردى. شۇندىن تارتىپ نەۋرىسى قادىر بەككە كەلگىچە ۋاڭ بولۇپ ئۆتتى.

كاڭشىنىڭ چېرىكلىرى ئىلىنى ئالغاندىن كېيىن، يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئىسھاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن يۈسۈپخوجا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ئاپپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى كېلىشەلمەي ئوتتۇرىدا ئاداۋەت بولۇپ، ئاپپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىسمايىل خان بىلەن ئىلىغا چىقىپ كەتكەن ئىدى. يەتتە شەھەر خەلقىمۇ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، بەزىلىرى ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرىغا، بەزىلىرى ئاپپاق خوجا ئەۋلادلىرىغا ئەگىشىپ، ئىتتىقات قىلىپ مۇرىت بولغان ئىدى. ئىلىنىڭ بەزى ئاتاقلىق كىشىلىرى كاڭشى خاننىڭ چېرىكلىرىگە مۇنداق مەسلىھەت كۆرسەتتى: «قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا ناھايىتى تەدبىرلىك كىشى، ئىلىدا ئاپپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بار. شۇلاردىن بىرىنى «خوجا» ياساپ بىللە ئېلىپ بارمىساڭلار، يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشۈڭلار تەس بولىدۇ. خان چېرىكلىرى كۆپ زىيانغا ئۇچرايدۇ.» بۇ مەسلىھەت كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە ناھايىتى ياقتى. ئىلىدىكى ئاپپاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بۇرھانىدىن خوجىنى خوجا تىكلەپ، بىللە ئېلىپ، ئاقسۇغا بار-

---

① كاڭشى — مانجۇلارنىڭ 7 - قېتىملىق خانى.

دى . ئۇ يەردىن ئۈچتۇرپانغا ئۆتۈپ ، ئۈچتۇرپاننىمۇ قولغا كىرگۈزدى . بۇ چاغدا قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا ، ئوغلى سىدىق خوجىنى باش قىلىپ، نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىنى توساش ئۈچۈن ئۈچتۇرپانغا ئەۋەتتى . ئۈچتۇرپاندا نۇرغۇن ئۇرۇش - جەڭلەر بولدى. ئاخىرى يۈسۈپ خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ ئارقىسىغا ياندى. شۇ چاغدا يۈسۈپ خوجا كېسەل ئىدى. ئەسكەرلىرى قايتىپ بارغىچە ۋاپات بولدى . كاڭشى خاننىڭ چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قەشقەرنى ئالدى . ئۇندىن ئۆتۈپ، يەكەن ، خوتەننىمۇ قولغا كىرگۈزدى. ياقۇپ خوجا باشلىق ئىسهاق خوجىنىڭ ئەۋلاتلىرىنى ئۆلتۈرۈپ شېھىت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەتتە شەھەر خەلقى چىن خانلىقىغا تەسلىم ۋە تەۋە بولدى.

ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرىنچى يىلى [1] كوچاردا راشىدىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، كاپىرلارنى مەغلۇپ قىلىپ، قۇمۇلغىچە ئىسلام ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى .

گەپنىڭ قىسقىسى، يۇقۇرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ سەكسىنىنچى يىلى ئابدۇللاخان پادىشالىقنى ئوغلى يولۋاسخانغا تاپشۇرۇپ ھەرەمگە كەتكەن ئىدى . ئابدۇللا خاننىڭ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس . ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسمايىلخان تەختكە چىقىپ 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەت ئىمىنخان ھۆكۈمرانلىق قىلدى . ئۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇلارنىڭمۇ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى ھەم كاڭشى خاننىڭ چېرىكلىرى يەتتە شەھەرگە قاچان كەلدى؟ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى؟ بۇلارنىڭ ۋاقتىمۇ ئېنىق ئەمەس، ئەمما ئابدۇللا خاندىن كېيىن راشىدىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىققانغا قەدەر ئىككى يۈز يىل ئۆتۈپتۇ . مۇشۇ ئىككى يۈز يىل ئىچىدە ئۆتكەن خان - پادىشالارنىڭ تارىخى تېپىلمىدى . ئابدۇللا خاندىن كېيىن خان ئەۋلاتلىرى ھەم خوجىلارنىڭ ھوكۈم سۈرگەن ۋاقتى تەخمىنەن قىرىق يىل، كۆپ بولسا ئەللىك يىل بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇنداق ھېسابلىغاندا يەتتە شەھەرنى چىن خانلىقى بىر يۈز ئەللىك ياكى بىر يۈز ئاتمىش يىل سورىغان بولىشى مۇمكىن. بۇ خىل چوڭ ھادىسىلارنىڭ ئەھۋالىنى، بولۇپ ئۆتكەن كاتتا بالا - قازالارنىڭ ۋاقەلىرىنى بىلىدىغان، جاھاندىن خەۋىرى بار ، تارىخ كىتاپلىرىنى ئوقۇپ مۇلاھىزە قىلىغان، زامانىنىڭ بىرەر دانىسى، دەۋرىنىڭ بىرەر فازىل ئۇلاماسى تارىخ يازغان بولىشى مۇمكىن. بۇ تارىخ ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ خەزىنىسى ياكى كۇتۇپخانىلىرىدا ساقلىنىپ، بىرەر ئۇرۇش - جېدەل يۈز بەرگەن پاراكەندىچىلىك ۋاقىتلىرىدا زايا بولۇپ كەتكەن بولىشى، ياكى خەلققە ئاشكارا بولماي، يېزىلغان جايىدا يوشۇرۇن ساقلىنىپ قالغان بولىشى مۇمكىن.

يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى خوجىلار تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئوي - خىيالى، ئىش - ھەركىتى دەرۋىشلىك بىلەن بولۇپ، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى. بىر قىسىم ھىلىگەر، كۆز بويامچى، غەيۋەتچى ئادەملەر ئۆزلىرىنى ئىخلاسمەن، ئىشەنچلىك كۆرسىتىپ خوجىلارغا يېقىن بولىۋالدى. ئەمما تاشقىرىدا ھەر بىرسى بىر "بۆرى" بولۇپ ، خۇددى بۆرى قويغا ئېتىلغاندەك، پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكى ھەتتا جان - ھاياتىغا ھوجۇم قىلىپ، خەلققە ھەددىدىن ئارتۇق زۇلۇم-

[1] مىلادى 1864 - يىلغا توغرا كېلىدۇ.

جاپا قىلدى. خالايىق بۇلارغا «ئۇششاق» دەپ ئات قويدى. ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ خانىقادا ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىشانلىق قىلىپ ھاياتىنى ئۆتكۈزگەن خوجىلار يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى، دۆلەت ۋە سىياسەت قائىدىلىرىنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ ھالى خاراب بولۇپ، چىدىغۇچىلىكى قالمىدى.

بۇرۇندىن يۇرت سوراپ كەلگەن، خوجىلار دەۋرىدە خار بولۇپ، پۇقرا بولۇپ قالغان بىر نەچچە كىشى يىغىلىپ مەسلىھەت قىلىشتى. ئەزەلدىن يۇرتنى ئىدارە قىلغان، ھۆكۈمەت ئىشىنى بىلىدىغانلار چەتكە قېقىلىپ بۇلۇڭ - پۇچقاقتا قالدى. ھۆكۈمەت ئىشىنى بىلمەيدىغان، بۇلۇڭ - پۇچقاقتىكىلەر خان بولۇپ ھۆكۈمەت بېشىغا چىقتى. شۇڭلاشقا يۇرت، خەلق خانىۋەيران بولدى. بىز بىر نەچچە ئادەم چىن خانلىقىمىزنىڭ ھوزۇرىغا بېرىپ، ئەرز - ھال ئېيتىپ چېرىك تەلەپ قىلساق، ئەگەر چېرىك بەرسە، كېلىپ خوجىلاردىن ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئېلىپ، چىن خانلىقىغا تەۋە بولساق، شۇ چاغدا يۇرتىمىز ئاۋات، ئەۋلادلىرىمىز خاتىرجەم بولىدۇ، دېيىشىپ يەتتە كىشى يولغا چىقتى. چىن خانلىقىنىڭ چېگرا قاراۋۇللىرىدىن ئۆتۈپ، ئاقىۋەت يېتىپ بېرىپ، خان بىلەن كۆرۈشۈپ ئەرز - ھال ئېيتتى. چىن خانلىقى بۇلارنىڭ ئەرزىنى قوبۇل تۇتۇپ، نۇرغۇن چېرىك بىلەن قايتۇردى. بۇلار كېلىپ يەتتە شەھەرنى ئۇرۇش - جەڭ قىلمايلا ئالدى. بۇ يەتتە كىشىنىڭ قىلغان خىزمىتىنىڭ بەدىلىگە ۋاڭ، گۇڭ، بەگ، بەيسى قاتارلىق چوڭ ئۇنۋان بېرىپ، بىردىن شەھەرگە ھاكىم قىلدى. يەنە ھەر بىرىگە يەر، سۇ تەقسىم قىلىپ بېرىپ، بىر نەچچە ئۆيلۈكتىن دېخاننى يانچى قىلىپ تەيىنلەپ بەرگەننىڭ ئۈستىگە، ھەر يىلى ھۆكۈمەت غەزىنىسىدىن نۇرغۇن كۈمۈش مۇئاش بېرىشنى بەلگىلىدى. ئۇششاقتالدا كاتتا بۇتخانا ياساپ، بۇ يەتتە كىشىنىڭ بۇت (ھەيكەل) لىرىنى ياساپ توختۇتۇپ «بۇلار بولسا يەتتە شەھەرنىڭ ئىگىسى ۋە ئاسرىغۇچىسى، يەتتە شەھەر تەرەپكە ئۆتكەن ھەر قانداق مەنسەپدار، بەگلەر بۇ بۇتخانىنى يوقلاپ ئۆتسۇن» دەپ چىن خانلىقى پەرمان چۈشۈردى. شۇندىن تارتىپ ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلار قولىغا ئۆتكىچە بۇتخانا بار بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتكەن ھەر قانداق مەنسەپدار ياكى پۇقرا، ئېلىپ ساتارلارمۇ بۇتخانىغا بېرىپ، ھەتتا قونۇپ ئۆز رەسمى بويىچە قەغەز كويدۇرۇپ، باش ئۇرۇپ، مەدەت تىلەپ ئاندىن قايتىدىكەن. ئۇنداق قىلمىغانلار جازاغا تارتىلىدىكەن. بۇت قويۇلغان ئۆيىنى «ئۇلۇغ ئۆي» دەپ ئاتايتتى. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزلىرىنى «ئۇلۇغ ئۆي» كىشىلىرىنىڭ ئەۋلادى بىز، دەپ ناھايىتى پەخىرلىنەتتى. قاچانكى ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، شۇ كۈندىن باشلاپ، بۇ بەگلەرنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ يەنە پۇقرالىق كوچىسىغا كىرىپ قالدى. ئارىدىن ئون نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، مانجۇلار كېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىپ ئالدى. بۇ چاغدا يۇقۇرىدا ئېيتىلغان يەتتە كىشىگە مەنسەپ، ھوقۇق ئىنئام قىلغان خاننىڭ ئوغلى خان ئىكەن. «يەتتە شەھەردە مېنىڭ ئاتامغا خىزمەت قىلغان بىر قىسىم كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆزى بارمۇ؟ ياكى ئەۋلادلىرى بارمۇ؟ سۈرۈشتۈرۈپ ماڭا مەلۇم قىلىنسۇن» دەپ پەرمان كەلدى. بۇلارمۇ ئەۋۋەلقى خان بەرگەن يارلىقلىرىنى ساقلىغان ئىكەن. ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىپ، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ مەنسەپلىرىنى يەنە تاپتى. بۇرۇن خان تەرىپىدىن توختىتىلغان مۇئاشلىرىنى ئېلىپ تۇردى. ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭگە بېرىپ، خانغا تازىم بىجا كەلتۈرۈپ، ئاندىن ئىززەت - ھۆرمەت، خۇشال - خۇرام قايتىپ كېلىدىكەنلىكىن نەچچە يىل، نەچچە ئەۋلاد شۇ تەرىقىدە ئۆتتى. بۇ ئىشلار رۇشەن، مەلۇم ئەمەس.

چىن خانلىقىنىڭ چېكلىنىشى ۋە ئۇلۇغلىقىنى شۇندىن بىلىش لازىمكى، بىر قېتىم خىزمەت قىلىپ، نەچچە ئەۋلات مۇناش ئېلىپ يەپ يېتىپتۇ. تەگرىم...ھەممە پادىشالارنىڭ ھەقىقى پادىشاھى سەن. بەندىلىرىڭنىڭ ئەللىك - ئاتمىش يىل ئىچىدە بىرەر قېتىم قىلىنغان بەندىچىلىك، ئىبادەتلىرىنى دەرگاھىڭدا قوبۇل قىلىپ، ئىلگىر - ئاخىر قىلغان گۇنالىرىنى ئەپۇ قىلىپ، بېھىشكە كىرىشنى نىسىپ قىلساڭ سەن ئۈچۈن ھېچقانچە ئىش ئەمەس. چۈنكى بەندىلىرىڭنى ھەممىدىن بەك ئايىغۇچى ۋە كۆيۈنگۈچى كەرەملىك سېخى سەن. كىشىلەرنىڭ تىلەك - ئارزۇلىرىنى ئىجابەت قىلغۇچىسەن. ئامىن!

جاھانگىر خوجىنىڭ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى، مۇھەممەت ئىلى خان كېلىپ، قەشقەرنى ئالغانلىقى، نۇرغۇن مانجۇ چېرىكلىرى كېلىپ، يەتتە شەھەرنى يەنە تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجا باشلىق بىر مۇنچە مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ، بېيجىڭگە ئېلىپ كەلگەنلىكى، مۇھەممەت ئىلى خان ئەلچى ئېۋەتىپ ئەسىرلەرنى چىن خانلىقىدىن تىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنلىكىنىڭ بايانى

راۋايەت قىلغۇچىلار ۋە خەۋەر بەرگۈچىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن مەلۇم بولىشىچە، ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز ئوتتۇز توققۇزىنچى يىلى ① مۇھەممەت ئېلىخان ئۆمەر خان ئوغلى (خۇدا رەھمەت قىلسۇن) قوقەند ۋە پەرغانە ۋىلايەتلىرىدە خانلىق تەختىگە چىقىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز قىرىق سەككىزىنچى يىلىغا ② كەلگەندە جاھانگىر خوجا قوقەندلىك ۋە قەشقەرلىك ئىخلاسمەنلىرىدىن بىر نەچچە مىڭ كىشىنى يىغىپ ئەگەشتۈرۈپ، پەرغانىدىن قېچىپ چىقىپ، موغۇلىستان شەھەرلىرىدىن قەشقەرگە كەلدى. قەشقەر ۋىلايىتىنى قولغا كىرگۈزۈپ خان بولۇش نىيىتىدە، قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مانجۇ چېرىكلىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورشىۋالدى. بۇ ئەھۋالنى مۇھەممەت ئېلىخان ئاڭلاپ، غەزىپى كېلىپ، غەيرىتى ئۆرلەپ، دۆلەت ئەربابلىرىنى يىغىپ مەسلىھەت قىلىشتى. پۈتۈن ئالەمنىڭ تەگرىسى بىزگە ئاتا قىلىپ بەرگەن پادىشالىقنى ياخشى يۈرگۈزمەي، سۈسلۈق ۋە بىخۇتلۇق قىلىش، ھۆكۈمەتدارچىلىق ۋە پادىشالىققا لايىق ئىش ئەمەس. بىر بۆلگۈنچى بىر نەچچە باشباشتاق ئادەملەرنى توپلاپ قەشقەرگە بېرىپ، كاپىرلارنى قورشاپ، ۋىلايەت ئېلىشنى داۋا قىلىپ، خانلىق ناغرىسىنى چېلىپ، ئەسكەركەشلىك قىلماقچى بولۇپتۇ. بۇنىڭغا يول قويۇشقا بولمايدۇ. يەنە بىرى، جاھانگىر خوجا قەشقەرنى قولغا كىرگۈزسە، كاپىرلار نەچچە يىللاردىن بېرى يىغىپ توپلىغان خەزىنە - مال - مۈلۈكلەر باش - باشتاق ئادەملەرنىڭ قولىغا چۈ-

① مىلادى 1819 - يىلىغا توغرى كېلىدۇ.

② مىلادى 1826 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

شۇپ زايا بولۇپ كېتىدۇ. چىن خانلىقى بولسا چوڭ پادىشاھ، بېيجىڭدىن كاپىرلار يەنە كېلىپ قەشقەرنى بېسىۋالسا ئۇلارغا غەزىنە، مال ـ مۈلۈك لازىم بولىدۇ. ئەگەر مانجۇلار كۈچلۈك كېلىپ، جاھانگىر خوجا يېڭىلىپ قالسا بىز تەرەپكە قېچىپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا چىن خانلىقى بىزگە گەپ ـ سۆز قىلماي قالمايدۇ. شۇڭا مەسلىھەتنىڭ ياخشىسى شۇكى، بىزمۇ قەشقەرگە ئەسكەر ئېلىپ بارايلى، غەلىبە قىلىپ شەھەرنى ئالالىساق ناھايىتى ياخشى. ئەگەر ئالالمىساق غازات ـ جەڭ قىلغانلىقنىڭ ساۋابىغا ئىگە بولىمىز، دېيىشىپ ئۈچ مىڭ ئەسكەر بىلەن مۇھەممەت ئېلىخان قەشقەرگە كەلدى. جاھانگىر خوجا نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشۈپ، پادىشالىق قائىدە ـ يوسۇنلىرى بويىچە تازىم قىلىپ، ئىززەت ـ ھۆرمىتى بىلەن بىر چوڭ باققا چۈشۈردى. بۇ چاغدا قەشقەرنىڭ مانجۇ چېرىكلىرى تۇرغان خەنزۇ شەھىرىدىن يەرلىك ئاھالە تۇرىدىغان شەھەرنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئەتىسى جاھانگىر خوجا مۇھاسىرە، قورشاش ئىشىنى مۇھەممەت ئېلىخانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، مۇھاسىرىگە قاتناشقان قەشقەرلىكلەرنى ياندۇرۇپ ئالدى. مۇھەممەت ئېلىخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوقەند ۋە ئەنجاندىن كەلگەن ئەسكەرلەر مۇھاسىرىنى كۈچەيتىپ، خەنزۇ شەھىرىنىڭ سېپىلىنىڭ تۈۋىگە دورا كۆمۈپ ئوت ياقتى. بۇنىڭ بىلەن سېپىلنىڭ بىر تەرىپى ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ، كۈننىڭ نۇرىنى توساپ، ئالەمنى ئىس ـ تۈتەك بېسىپ، قاراڭغۇچىلىق بولدى. بۇ چاغدا باتۇر ئەسكەرلەر خۇددى پەرۋانە ئۆزىنى ئوتقا ئۇرغاندەك، شەھەر سېپىلىغا ئۆزىنى ئاتتى. كاپىرلار: "مۇسۇلمان ئەسكەرلىرى سېپىلنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىن ھۇجۇم قىلىدىغان ئوخشايدۇ" دەپ ئويلاپ يولنى توساپ قارشىلىقنى كۈچەيتىپ توپ، زەمبىرەكلەرنى ئاتتى. تاشقىرىدىن مۇھەممەت ئېلىخاننىڭ ئەسكەرلىرىمۇ توپ، زەمبىرەك ئاتتى. كاپىر ۋە مۇسۇلمانلار ئارىلىشىپ، بىر ـ بىرى بىلەن قوچاقلىشىپ ناھايىتى قاتتىق جەڭ قىلىشتى. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر سېپىلنىڭ ھەر تەرىپىگە شوتا قويۇپ خۇددى داۋازدەك سېپىلغا چىقتى. كاپىرلار مىلتىق، تاش، كېسەك ئېتىپ، ئوت تاشلاپ، ئۈچ قېتىم سېپىلدىن قوغلاپ چۈشۈردى. جەڭ تۆتىنچى كۈنىگە قەدەم قويغاندا مۇھەممەت ئېلىخان قارىسا ئۆلۈك، شېھىتلەرنىڭ جىقلىقى، يارىدار، زەخمىدارلارنىڭ كۆپلىكىدىن سېپىلغا بارىدىغان يول قالماپتۇ. بۇنى كۆرۈپ، مۇھەممەت ئېلىخاننىڭ دىلى ئېرىپ يىغلاپ كەتتى. يارىدارلارنى قوشۇن ئىچىگە ئېلىپ كەلدى. ئۆلۈكلەرنى ئاپپاق خوجا مازىرىغا ئېلىپ چىقىپ كۆمۈپ دەپنە قىلدى. نائىلاج مۇھاسىرىدىن قولىنى تارتىپ ئەسكەرلىرىگە ئارقىسىغا يېنىشقا بۇيرۇق بېرىپ، بىر ھەپتە ئارام ئالغاندىن كېيىن، مۇھاسىرە ئىشىنى جاھانگىر خوجىغا تاپشۇرۇپ، ئۆزىنىڭ پايتەختى قوقەندكە قايتىپ كەتتى.

بىر ئايدىن كېيىن ھەممە ئىشلارنى ئاسان قىلغۇچى تەڭرىنىڭ رەھمىتى بىلەن جاھانگىر خوجا مانجۇ چېرىكلىرى تۇرغان شەھەرنى تارتىۋالدى. بۇ غەلىبىيەت خەۋىرىنى مۇھەممەت ئېلىخانغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالاھىدە خەت يېزىپ، نۇرغۇن سوغا ـ سالاملارنى قوشۇپ، ئىشەنچلىك خىزمەتچىلەردىن قوقەندكە ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ جاھانگىر خوجا قەشقەر، يېڭىسار، ياركەن، مارالبېشىلارنى قولغا ئېلىپ، خوتەننى مۇھاسىرە قىلدى. ئاقسۇغا ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى ئاقسۇ دەرياسىنىڭ بويىغا يېتىپ بېرىپ، بەزىلىرى دەريادىن ئۆتتى. ئەبەتە تاڭ ئاتقاندا ئاقسۇنى ئالىمىز دەپ غەم تارتماي ئۇخلاشتى،

ئەمما بۇ چاغدا ئىچكىردىن ئورغۇن مانجۇ چېرىكلىرى ياردەمگە چىقىپ، ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەن ئىدى. مانجۇ چېرىكلىرى ئاقسۇ شەھرىدىن چىقىپ، بىرلا ھۇجۇم قىلىشى بىلەن جاھانگىر خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. ئورغۇن مانجۇ چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ، قەشقەر، يېڭىسار، ياركەننى يەنە بىر قېتىم تارتىۋالدى.

مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ ئورغۇنلىقىنى بەزىلەر ئون تۈمەن (يۈز مىڭ)، بەزىلەر يىگىرمە تۈمەن (ئىككى يۈزمىڭ)، دەپ پەرەز قىلىشىدۇ. بۇ چاغدا چىن خانلىقىنىڭ پايتەختىدە "داۋگاڭ" دېگەن ئولتۇرغان بولۇپ، ناھايىتى كۈچلۈك، قۇدرەتلىك خان ئىكەن. چېرىكلەرگە لازىملىق ئوق ـ دورا، قورال ـ ياراق، لازىمەتلىكلەرنى يۈكلىگەن ھارۋىدىن باشقا، ھۆل يېغىن بولۇپ ئۆتۈن تېپىلمىغاندا، ئەسكەرلەرگە تاماق پىشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن ئىككى يۈز ھارۋىغا ياغدا قورۇلغان قوينىڭ مايىنى بېسىپ ماڭدۇرغان ئىكەن. بۇ مايالارنىڭ ئالدى قاراشەھەرگە، ئارقىسى تۇرپانغا كەلگەندە يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قولىغا كىرگۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر يېتىپ بېرىش بىلەن مايالارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كەتكەن ئىكەن. چېرىكلەرنىڭ كۆپلىكىنى چىن خانلىقىنىڭ كۈچلۈكلىكىنى شۇنىڭدىن قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى: مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ باشلىقى ئاي جاڭجۇن دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇنى كۈچارلىق ئوسمان بەيىسى بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئازاق بەگ يول باشلاپ قەشقەرگە باردى. جاھانگىرخوجا قېچىپ "ئالاي"دېگەن يەرگە بارغاندا، ئازاق بەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ كەلدى. جاھانگىر خوجا ئىلاجىسىزلىقىدىن " قولۇمنى باغلاپ، مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ باشلىقىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بار " دېدى. ئازاق بەگ " ئۆزلىرىنى باغلاش مېنىڭ ھەددىم ئەمەس " دەپ يىغلاپ تۇرۇپ، ئۆزرە ئېيتتى. بۇ چاغدا جاھانگىر خوجا قول ياغلىقى بىلەن ئۆزىنىڭ قولىنى ئۆزى باغلاپ " مۇشۇ ياغلىقنىڭ ئۇچىدىن تۇتۇپ ئېلىپ بارغىن " دېگەندە، ئازاق بەگ ماقۇل بولۇپ جاھانگىر خوجىنى ئاي جاڭجۇننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. جاڭجۇن: "ئۇلۇغ چىن خانلىقىنىڭ دۈشمىنى جاھانگىر خوجىنى ئازاق بەگ تۇتۇپ كەلدى" دېگەن مەزمۇندا ئېلان چىقىرىپ جاكالىدى ھەم "جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭگە ئۆزەڭ ئېلىپ بېرىپ، ئۇلۇغ خانغا كۆرسەتكەن خىزمىتىڭنى مەلۇم قىلىپ يان" دەپ ئادەم قوشۇپ، ئازاق بەگنى يولغا سالدى.

بەزى رىۋايەتلەردە جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭگە ئېلىپ بېرىپ، خانغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، خان ئۆلۈمگە بۇيرۇپ ۋاپات قىلدى، دېيىلىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە بېيجىڭگە بارغاندىن كېيىن، خاننىڭ ھوزۇرىغا بارغۇچىلىك ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولدى، دېيىلىدۇ.

ئىشەنچلىك رىۋايەت شۇكى؛ ئازاق بەگ جاھانگىر خوجىنى تۇتۇپ بېيجىڭگە ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، چىن خانلىقى ئازاق بەگنىڭ ئۆزىگە " ۋاڭ » لىق، خوتۇنىغا " فوجىن » لىق مەنسەپ بېرىپ، يىلىغا ئۆزىگە يىگىرمە تۆت يامبۇ، خوتۇنىغا ئون ئىككى يامبۇ مۇئاش بەلگىلەپ، پەرمان چۈشۈردى. ئازاق بەگدىن كېيىن ئوغلى ئەھمەت ۋاڭ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئازاق بەگنىڭ ئەۋلادى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا، قەرنەدىن ـ قەرنەگە ئۆزلۈكسىز ۋاڭ بولۇپ، بەلگىلەنگەن مۇئاشنى ئېلىپ تۇردى. شۇ چاغدا ئازاق بەگ قەشقەرگە، ئوغلى ئەھمەت بەگ ئاقسۇغا ھاكىم بولغان ئىكەن.

مانجۇ چىرىكلىرى جاھانگىر خوجا ۋاقتىدا قەشقەردە مەنسەپ تۇتقان، ياكى خىزمەت قىلغان كىشىلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، يەر، سۇ، مال ـ مۈلۈك، چارۋىلىرىنى بۇلاپ، ئولجا قىلىپ ئېلىپ كەتكەندىن تاشقىرى، ئون مىڭدىن ئارتۇق، ئوغۇل ـ قىز، كىچىك باللارنى ئولجا ۋە ئەسىر قىلىپ، بۇ تەرىپى ئىلى، ئۇ تەرىپى لەنجۇغىچە ئېلىپ بېرىپ، مانجۇلارنىڭ ئىشلىتىپ، خىزمىتىگە سېلىشى ئۈچۈن تارقىتىپ بەردى. بۇ ئەھۋالنى پادىشا مۇھەممەت ئېلىخان (قەبرىسى نۇرغا تولسۇن) ئاڭلاپ، " بۇنداق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەپ بولغان بىز " دەپ بىلىپ، چىن خانلىقىغا قوقەند خانلىقى نامىدىن ئالبەي پاچچە باشلىق بىر نەچچە كىشىنى ئەلچى قىلىپ، ئۈرگۈن سوغا ـ سالام، ئارتۇق پىشكەشلەر بىلەن ئەرزنامە يېزىپ ئەۋەتتى. ئەرزنامىدا: " ئۇلۇق چىن خانلىقىغا تىغ تارتىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ ھەممىسى يوقىتىلدى. كىچىك باللار ۋە ئاجىز خوتۇن كىشىلەردىن ھېچقانداق يامانلىق ئۆتمىگەن. شۇڭا بۇلارنىڭ گۇناھىنى تىلەيمىز، يەنە بىرى يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىقلارغا مەن " ئاقساقال " بەلگىلەيمەن، بۇ ئاقساقال ھەمىشە تەكشۈرۈپ خەۋەردار بولۇپ تۇرسا، ئەگەر يەنە يامان ئادەملەر پەيدا بولۇپ قالسا، دەرھال تۇتۇپ ماڭا ئەۋەتىپ بەرسە، جازاسىنى بېرىسەم، بۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغ خانىنى ئاۋارە قىلىدىغان ئىش بولمىسا " دېگەن مەزمۇنلار يېزىلدى. ئەلچىلەر ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن بېيجىڭگە يېتىپ بېرىپ، ئەرزنامىنى خانغا سۇندى. خان قوبۇل قىلىپ، ئەسىر قىلىپ مانجۇلارغا ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەن، قېرى، ياش، ئەر ـ خوتۇن ھەممە كىشىنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇشنى تەستىقلاپ يارلىق چۈشۈردى. ھەممە جايدىكى ئەسىرلەرنى مەنزىلدىن ـ مەنزىلگە، ئۆتەڭدىن ـ ئۆتەڭگە ئات ـ ئۇلاق، ئاش ـ تاماق بېرىپ، ئۆز ۋەتىنىگە يولغا سالدى. مۇشۇ ئارىدا تۆت يىلدەك ۋاقىت ئۆتۈپ، مانجۇلار ئەمرىگە ئېلىپ بالا تاپقان ئىكەن. مۇشۇ باللارنىمۇ ئانىلىرى ئېلىپ، بىللە قايتىپ كېلىشتى.

ئەسىر قىلىنغان كىشىلەر غېرىپ ـ مۇساپىرلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆز ۋەتەنلىرىگە قايتىپ كەلگەنلىرىگە خوش بولۇپ، چوڭ ـ كىچىك ھەممىسى بىرلىكتە « نازۇگۇم » دېگەن ناخشىنى ئىجات قىلىپ، ناھايىتى مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن يول بويى ئوقۇپ مېڭىپتۇ. يىراقتىكى خالايىقلار ناخشىنى ئاڭلاپ، بۇلارنى كۆرگىلى كېلىشىپتۇ. چىداپ تۇرالماي يىغا ـ زارە قىلىشىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ « نازۇگۇم » ناخشىسى ئەل ئارىسىغا تارقىلىپتۇ.

يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىقلار ئۈستىگە ئاقساقال بەلگىلەش شۇ چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىجرا بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئاخىرى موھەممەت ئېلىخان بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپ ئاخىرەتكە سەپەر قىلدى. ئورنىغا خۇدايارخان تەختكە چىقتى. بىر مۇنچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن بىر قىسىم پۇقرا ۋە توپىلاڭچىلار خۇدايارخاندىن يۈز ئۆرۈپ ئاكىسى مەللە خاننى تەختكە چىقاردى. خۇدايارخان بۇخاراغا قېچىپ كەتتى. تۆت يىلدىن كېيىن مۇللا ئالىم قۇل دېگەن قىرغىزنىڭ پادىشا بولغۇسى كېلىپ، ئەتراپىغا بىر مۇنچە قىرغىز، قىپچاقلارنى توپلاپ ئىغۋا تېرىپ، ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن مەللەخان ئۆلتۈرۈلدى. پەرغانە دۆلىتى كۈندىن ـ كۈنگە زاۋاللىققا يۈزلەندى.

ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز يەتمىشىنچى يىلى ① تاشكەنت ھاكىمى قانائەت شاھ دىگەن تاجىكنىڭ مەسلىھەتى بىلەن خۇدايارخاننى بۇخارادىن ئېلىپ كېلىپ، ئىككىنچى قېتىم خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى .

جاھانگىر خوجا دەۋرىدىن تا ھازىرغىچە قەشقەر، بەلكى يەتتە شەھەر چىن خانلىغىنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى . ئەمما شۇ ئارىدا ۋەلىخان تۆرەم كېلىپ قەشقەر شەھرىنى قورشاپ مۇھاسىرىگە ئالدى. يېزا ـ سەھرالارنى ئۆزىگە قارىتىپ، يامان ئىش قىلغان، خەلقنى ئەزگەن زالىملارنى ئۆلتۈرۈپ، كاپىر ۋە زالىم مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىنى قوشۇپ ئارىلاش قىلىپ، ئالتە جايغا ئادەم كاللىسىدىن مۇنار قوپاردى . رىۋايەت قىلغۇچىلار بۇ مۇنارنىڭ ئىگىزلىكى ئون گەز كېلەتتى، دەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە نۇرغۇن مانجۇ ، قالماق چېرىكلىرى كېلىپ تارتىپ ئېلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن ئادەملەرنى قىرىپ ئۆلتۈردى . ئۇنىڭدىن كېيىن كاتتا خان تۆرەم ، كىچىك خان تۆرەملەر كېلىپ، قەشقەرنى ئۈچ ئاي قورشاپ مۇھاسىرىگە ئېلىپ ، ئالالماي ئاخىرى ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتتى . بۇلارنىڭ قىسسە ھېكايىلىرىنى تەپسىلى بايان قىلسام سۆزۈم ئۆززۈرۈپ كېتىپ ئەسلى مەقسەتتىن يىراقلىشىپ كېتەرمىكىن دەپ، خاھىشىمنىڭ تىزگىنىنى مەقسەت يولىغا تارتتىم . ئۇلارنىڭ قىسسىسىدىن قايتتىم.

خاقان چىننىڭ قەدىم زاماندا مۇسۇلمان بولغانلىغى ، تۇڭگانلارنىڭ چىن مەملىكىتىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىغى، خەنزۇلار بىلەن تۇڭگانلار ئوتتۇرىسىدا جېدەل ـ ماجرا يۈز بېرىپ چىن دۆلىتىگە زىيان زەخمەت يەتكەنلىگىنىڭ ۋە مۇقەددىمىنىڭ تۈگىگەنلىگىنىڭ بايانى

ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرى② ، يىلان يىلى سەۋرى پەسلىنىڭ ئاخىرى ، مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى، شەنبە كۈنى كېچىسىدە ، كۇچاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغان يەرلىك تۇڭگانلاردىن ماشۇر ئاخۇن ، مالوڭ شەمسىدىن خەلپىلەر باشلىق بىر مۇنچە تۇڭگانلار كوچە ـ شاڭ كۆيدۈرۈپ، ئىسرىق يېقىپ ئىسيان كۆتەردى . كۇچاردا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مانجۇ ئەمەلدارلىرى ۋە چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، چىن خانلىغىغا بويسۇنۇشتىن باش تارتتى . ئالدى بىلەن تۇڭگانلارنىڭ چىن خانلىغىغا بويسۇنۇشتىن باش تارتقانلىغىغا باھانە بولغان بىر سەۋەپ ۋە بىر ئىشنى نەقلى قىلغۇچى ھەم رىۋايەت قىلغۇچىلارنىڭ سۆزى بويىچە بۇ قەغەزگە يېزىشنى زۆرۈر تاپتىم . ئەمما ھەر ئادەم ھەر قىسمى نەقلى، رىۋايەت قىلىپ، مەزمۇنى بىر ـ بىرىگە ماس كەلمەيدۇ . شۇنىڭ ئىچىدىن ئىشەنچلىك ، ئەقلىغا سىغىدىغان توغرىراقلىرىنى تاللاپ ئېلىپ تۆۋەندە بايان قىلدىم .

① مىلادى 1854 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

② مىلادى 1865 ـ يىلغا توغرا كېلىدۇ.

بۇرۇنقى زاماندا، خاقان چىنىدە ئادالەتلىك، پۇقراپەرۋەر «تاڭ ۋاڭ خان» دىگەن خان بولۇپ، كېچىلەرنىڭ بىر كېچىسى چۈش كۆرسە، خاننىڭ ئوردىسىغا بىر ئەژدىھا پەيدا بولۇپ، ئوردىنىڭ تۈۈرۈكىگە يۆگىشىۋېلىپ خاننى دەم تارتقىلى تۇرۇپتۇ. شۇ ھالەتتە ئۈستىگە يېشىل چاپان كەيگەن، بېشىغا ئاق سەللە يۆگىگەن، ھەيۋەتلىك بىر كىشى پەيدا بولۇپ، قولىدىكى ھاسا بىلەن ئەژدىھانى بىرنى ئۇرسا، ئەژدىھا ئىككى پارچە بولۇپ، ئۆلۈپتۇ. خان قورقۇپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى ۋەزىر ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنى چاقىرىپ، كېچىسى كۆرگەن چۈشىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ، تەبىرىنى سوراپتۇ. ۋەزىرلەردىن دانىراق بىرسى - «مۇشۇ كۈنلەردە قىبلە تەرەپتە خۇددى ئۆزلىرى چۈشلىرىدە كۆرگەندەك بىر كىشى پەيدا بولۇپ، پەيغەمبەرلىك داۋاسى قىلىۋاتقانمىش، كۆرگەنلىرى شۇ كىشى بولغاي، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە كىشى ئەۋەتسەك» دەپتۇ. خان قوشۇلۇپ نۇرغۇن تاۋار - دۇردۇن، چاي، سوۋغا - سالاملارنى تەييارلاپ، ئەمەلدارلار ئىچىدىن قابىلىيەتلىك، ئىشەنچلىك بىر ئادەمنى باشلىق قىلىپ، نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش يول راسخودى بېرىپ، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. بۇلار يۇرتمۇ - يۇرت، شەھەرمۇ-شەھەر ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، ئاخىرى خان چۈشىدە كۆرگەن سۈپەتتىكى كىشىگە يەنى ئاخىر زاماننىڭ پەيغەمبىرىگە (مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا) ئۇچرۇشۇپ، ۋاقەنى بىر - بىرلەپ بايان قىلىپ، بۇ يەرگە كېلىشتىكى سەۋەپ-مەقسەتلىرىنى ئېيتىپتۇ. بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، پەيغەمبىرى ئاخىر زامان بىر پارچە خەت يېزىپ، خاقان چىنىدىن كەلگەن كىشىگە بېرىپ «سىزگە رۇقسەت، ئەمدى قايتىپ كېتىڭ» دەپتۇ. بۇ كىشى ئېيتىپتۇكى «مەن ئۆزلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېتىشكە كەلگەن ئىدىم» - دەپتۇ. پەيغەمبىرى ئاخىر زامان جاۋاپ بېرىپ «سىز مۇشۇ خەتنى ئېلىپ كېتىۋېرىڭ، يولدا ئاچماڭ. پادىشايىڭىز ئۆز قولى بىلەن ئاچسۇن. شۇ چاغدا مەن ھازىر بولىمەن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقان چىنىدىن كەلگەن كىشىلەر قايتىپ، بىر مۇنچە ۋاقىت يول يۈرۈپ، بىر يەرگە كەلگەندە، شەيتان ئازدۇرۇپ، خەتنى ئېچىپ كۆرۈشكە قىزىقتۇرۇپتۇ. ئاقىۋەت شەيتاننىڭ كەينىگە كىرىپ، خەتنى شۇنداق ئېچىشىغىلا خەتنىڭ ئىچىدىن پەيغەمبىرى ئاخىر زامان چىقىپ، غايىپ بولۇپ كەتكەنلىكى شۇنداق روشەن كۆرۈنۈپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ناھايىتى پۇشايمان قىلىپتۇ. ئەمما ئورنىغا كەلمەپتۇ. خەتنى ئەسلىدىكىدەك يەملەپ، خاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ، كۆرگەن - بىلگەن ۋاقەلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپتۇ. خان خەتنى ئېلىپ ئېچىپ كۆرسە بۇ خەت چىنچە (خەنزۇچە) يېزىلغان ئىكەن. خان ھەيران قىلىپ «بۇ خەتنى كىم يازدى؟» دەپ سوراپتۇ. خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى «بىلمەيمەن» دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. دەرۋەقە بۇلار خەتنى كىمنىڭ يازغانلىقىنى كۆرمىگەن ئىدى. خان: «خەتنى كىم ئاچتى؟ راستىنى دېسەڭ گۇنايىڭدىن ئۆتىمەن، يالغان ئېيتساڭ ھەرگىز تىرىك قويمايمەن» دەپتۇ. بۇ چاغدا ئىلاجىسىزلىقتىن خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى راستىنى ئېيتىشقا مەجبۇر بوپتۇ. ئادالەتلىك پادىشا «گۇنايىڭدىن ئۆتتۈم، ئەمما قىلغان گۇنايىڭ ئۆچۈن يەنە بېرىپ، يا ئۆزىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەل، يا باشقىدىن خەت ئېلىپ كەل» دەپ ئەمرى قىلىپ قايتا يولغا ساپتۇ. بۇلار يەنە بىر مۇنچە ۋاقىت يول مېڭىپ، نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرنى تارتىپ يېتىپ بېرىپ، پەيغەمبىرى ئاخىر زامان بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. پەيغەمبىرى ئاخىر زامان كۆرۈپلا «شەيتاننىڭ كەينىگە كىرىپ، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، پادىشايىڭغىمۇ قىلدىڭ» دەپتۇ ھەم «پاس»، «قاس»

"ئاس" نامىلىق ئۈچ نەپەر ئۇلۇغ كىشىنى بەلگىلەپ، يەنە بەتتە كىشىنى ئۇلارغا ھەمرا قىلىپ، جەمئىي ئون كىشىنى خاقان چىننىڭ ئەلچىلىرىگە قوشۇپ يولغا سالىپتۇ. بۇلار يۇرتمۇ - يۇرت، شەھەرمۇ - شەھەر يول يۈرۈپ، دەشتى باياۋانلارنى كېزىپ « جايىگۈمەن » گە يېتىپ كەلگەندە "پاس" دېگەن كىشى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىپتۇ. مازىرى ھېلىمۇ بار. جايىگۈمەندىن ئۆتكەندىن كېيىن " ئاس " دېگەن كىشى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ. مازىرى ھېلىمۇ مەشھۇر.

خاقان چىننىڭ ئەلچىلىرى " قاس " دېگەن كىشى بىلەن قوشۇلۇپ، قالغان سەككىز كىشىنى ئېلىپ، خاننىڭ پايتەختىگە يېتىپ بارغاندا، خان ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئىززەت - ھۆرمەت بىلەن شەھەرگە ئېلىپ كىلىپ كۆرۈشۈپتۇ. ئەمما "مەن تەكلىپ قىلغان كىشىنىڭ ئۆزى كەلمەپتۇ" دەپ خاننىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپتۇ. ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇش - بولماسلىق ئۈستىدە ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپتۇ. خاننىڭ ئون ئىككى ۋەزىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى مۇسۇلمان بولۇشقا قوشۇلۇپ، بەزىلىرى قوشۇلماپتۇ. ئەمما خاننىڭ ئۆزى ۋەزىرلىرىدىن يوشۇرۇن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولۇپتۇ. ئېلىپ كەلگەن سەككىز كىشىنىڭ تىلىنى چىن خەلقى بىلمەي، چىن خەلقىنىڭ تىلىنى بۇ سەككىز كىشى بىلمەي ناھايىتى تەڭلىكتە قېلىپ، بۇ ئازغىنە ئادەم غېرىبسىنىپ قاپتۇ. خان- "قەيەردىن بولسۇن بۇلارنىڭ تىلىنى بىلىپ، ئۆلپەت بولىدىغان ئادەم تېپىپ كېلىڭلار" دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. خاننىڭ ئىشەنچلىك بىر ئادىمى خەنزۇ خەلقىدىن سەكسەن ئۆيلۈك كىشىنى ئېلىپ سەمەرقەنت دۆلىتىگە بېرىپ، ئۇ يەردىن سەكسەن ئۆيلۈك ئادەمگە قىرىق نەپەر مۇسۇلماننى تېگىشىپ ئېلىپ قايتىپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى سەككىز كىشى قوشۇلۇپ، قىرىق سەككىز نەپەر كىشى بوپتۇ.

سەمەرقەند پادىشاھى ھېلىقى سەكسەن ئۆيلۈك ئادەملەرگە كەڭرى بىر يايلاقنى كۆرسىتىپ بېرىپتۇ. بۇلار شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ، كۈندىن - كۈنگە ئەۋلادى كۆپىيىپتۇ. خەنزۇ قىپچاقلىرى (تۇڭگانلار) شۇلارنىڭ ئەۋلادى دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە، پەيغەمبىرى ئاخىر زامان ۋاقتىدا سەمەرقەند دۆلىتى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان، ئەمما شۇچاغدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ پەيغەمبىرى ئاخىر زاماننىڭ شەرىئەتلىرىنى تەلتۆكۈس ئىجرا قىلىۋاتقان بىر ئۇلۇغ كىشى بار ئىدى. تۇڭگانلار شۇ كىشىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، پەيغەمبىرى ئاخىر زاماننىڭ ۋاقتىدىن تارتىپ بار ئىدى، دېيىلىدۇ.

يەنە بىر راۋايەتتە، پۈتۈن تۇڭگانلار يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن قىرىق سەككىز نەپەر كىشىنىڭ ئەۋلادىدىن تارالغان. يۇرت - يۇرت، شەھەر - شەھەرلەردىكى خەنزۇ خەلقى يوشۇرۇن ھالدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولغان. ئەمما تۇڭگانلار ئىسلام دىنىنى تاشلاپ، بالدۇرقى خەنزۇ دىنىغا قايتمىغان. شۇڭلاشقا تۇڭگانلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ؛ دېيىلىدۇ. ھەقىقى ئەھۋالنى بىلگۈچى تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر.

بەخت دۆلەتلىك خاقان چىن مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن " ھەر كىشى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولۇشمۇ ئىختىيارى، ئاتا بوۋىلىرىمىزنىڭ دىن - يوسۇن-

لىرىدىن چىقمايمىز دەپ مۇسۇلمان بولمىسىمۇ ئىختىيارى» دەپ يۇرت - يۇرتقا، شەھەر - شەھەرگە يارلىق چۈشۈردى.

خاقان چىننىڭ بۇرۇندىن تارتىپ ئىجرا قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدە - قانۇنى شۇنداق ئىدىكى، تەۋە پۇقرالىرى قايسى دىندا بولسا ئۇنىڭ بىلەن ئىشى يوق بولۇپ، ئۇلارنى ئۇ، ياكى بۇ دىنغا تەكلىپ ۋە دەۋەت قىلمايتتى. ھەركىم ئۆز دىنى، ئۆز مىللىتىدە مەھكەم تۇرۇپ يۈرۈۋەرسە بولاتتى.

خاقان چىن ئۆز دۆلىتىگە كەلگەن مۇسۇلمان مۇساپىرلارنى رام قىلىپ، بېيجىڭدە تۇرۇپ قېلىشقا كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ، نورغۇن ئەر - ئايال، ياش - قېرىلارنى يىغىپ، ئۆز رەسمى - قائىدىسى بويىچە چوڭ ئويۇن - تاماشا ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈردى. مۇسۇلمانلارغا بولسا «مۇشۇ ئويۇن - تاماشاغا كەلگەن چوڭ - كىچىك، خوتۇن - قىزلاردىن قايسى سىلەرنىڭ كۆڭلۈڭلارگە ياقسا شۇنى سىلەرگە بۇيرۇپ بېرىمىز. ئەگەر سىلەرگە يارىغاننىڭ ئېرى، ياكى بالىسى بولسىمۇ رۇئايە قىلمايمىز» دەپ ئەمىر قىلدى. مۇسۇلمانلار خاننىڭ ئەمرى بويىچە كۆڭلىگە يارىغاننى ۋە ئۆزى خالىغاننى تۇتتى. ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئۆز نەمرىگە ئېلىپ، ئۆي تۇتۇپ، ئولتۇراقلىشىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇلار «تۇڭگان» دەپ ئاتالدى. لېكىن ئېرى بار ئايال، يېشى كىچىك قىزلارنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانلىقىغا خەنزۇ پۇقرالار نارازى بولۇپ، بۇلار «سۇ خۇي-خۇي» ئىكەن دېدى. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «يۈزى يوق» (يۈزسىز) دېگەن بولۇپ، شۇندىن تارتىپ خەنزۇلار بىلەن تۇڭگانلار جېدەل - ماجرا قىلىشىپ قالسا «سۇ خۇي-خۇي» دەپ، دەشنام، ھاقارەت قىلىدىغان بولدى. ئەللىك خەنزۇ پۇقرانى بىر تۇڭگان بىلەن تەڭ كۆرەتتى. بىر تۇڭگان ئەللىك تۈرلۈك گۇنا ئۆتكۈزسىمۇ جاۋابكارلىققا تارتىلمىدى. تۇڭگانلارنىڭ چوڭچىلىق قىلىپ، خەنزۇلارنى كۆزگە ئىلمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى تۇڭگانلارغا ئاشۇنداق خاتىرە - رۇئايە قىلىنغانلىقتىن بولدى.

خان بىر نەچچە يىلدىن كېيىن، ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى. ئورنىدا - خانلىق تەختىدە - ئوغلى ئولتۇردى. بىر نەچچە ئەۋلادقىچە ئىسلام دىنىنىڭ راۋاجى بىلەن ئۆتتى. ئەمما ئاخىرىدا كېلىپ، خان توغرا يولدىن ئېزىپ، ئەسلىدىكى دىنغا يېنىپ كەتتى، قاسىمۇ ئالەمدىن ئۆتتى، مازىرى مەشھۇر. شۇنىڭ بىلەن بىر نەچچە قەنە، بىر نەچچە يۈز يىل ئۆتكىچە تۇڭگانلەر ئەركىن ئۆتتى. كېيىنكى چاغدا «شى نى فۇ» دېگەن ۋىلايەتنىڭ كىچىكرەك شەھىرىدىكى تۇڭگانلار مەدرىسكە ئوخشاش خانىقا بىنا قىلىپ، بىر مۇنچە بىنام زېمىننى خاندىن سوراپ ئېلىپ، سۇ چىقىرىپ ئاۋات قىلىپ، تېرىلغۇ يەرلەرگە ئايلاندۇرۇپ، خانىقاغا ۋەخپى قىلدى. ھوسۇلىنى شۇ مەدرىستە ئوقۇغان تالىپلارغا بەردى. بۇ ۋەخپى يەرگە تېرىغان زىرائەتلەرگە خەنزۇلارنىڭ توڭگۇزلىرى كىرىپ يەپ بۇزۇپتۇ، بىر نەچچە قېتىم ھەيدەپ چىقىرىپتۇ. جېدەل - ماجرالارمۇ بولۇپتۇ. ئاخىرى بۇغداينى خامان قىلىپ، يۇمشۇتۇپ چەچ قىلغاندا، يەنە توڭگۇزلار كىرىپ، چەچنى يەپتۇ. توڭگۇزنىڭ ئىگىسى خەنزۇلار بىلەن تۇڭگانلار ماجرا قىلىشىپ، بىر - بىرىنى ئۇرۇپ يىقىتىپ قويۇپتۇ. توڭگۇز ئىگىسى خەنزۇغا يەنە بىر مۇنچە خەنزۇلار ھامى، يار - يۆلەك بولۇپتۇ. تۇڭگانلارغا مەدرىستە ئوقۇۋاتقان تالىپ تۇڭگانلار ھامى، يار - يۆلەك بولۇپ، جېدەل چوڭىيىپتۇ. ۋەقەنى شەھەر باشلىقى ئاڭلاپ جېدەلنى پەسەيتىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ كاتىپىغا مەلۇم قىلىپ، مۇنداق

دەپ خەت يېزىپ ئېۋەتىپتۇ. "بۇ ۋەخپىي يەرنى نەچچە يىلدىن بېرى تېرىپ، ھوسۇلىنى ئال-
دى. ئەمدى يەرنى خان بېجىغا ھساپلاپ ئېلىپ ، سېتىپ پۇلىنى خەزىنىگە ئالساق». بۇنىڭغا كات-
تىسى قوشۇلۇپتۇ. يەرنى ساتىدىغان بولۇپ، ئۈستىگە ئادەم چىقىپ ئۆلچەپ، نەرق توختىتىۋاتقاندا
مەدرىستىكى موللىلارۋە تۇڭگانلار قوزغۇلۇپ چىقىپ ، يەر ساتقىلى چىققان مەنسەپدار ۋە خىزمەت-
چىلەرنى قوغلاپ شەھەرگە يېقىنلاشقاندا، شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇ-
رۇش - جەڭ بولۇپتۇ. تۇڭگانلار گۇرۇھى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئىچىدە "مافۇلۇڭ" دەپ بىر ئا-
تاغلىق ئۆلۈماسى بار ئىكەن. ئۇنى "خان" لىققا تايىن قىلىشىپتۇ. "چىڭجۇفۇ"دىگەن كاتتا بىرشە-
ھەرنى بىنا قىلىپ،خاننى شۇ شەھەردە پادىشالىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ،ھەر تەرەپكە ھۆكۈمرانلىق
يۈرگۈزۈپتۇ.

بۇ چاغ خاقان چىننىڭ مەملىكىتىگە ئېنگىلىز - نىسارالار تاجاۋۇز قىلىپ كېلىپ، بىرما ۋىلا-
يىتى ۋە يەتىمش ئىككى شەھەرنى بېسىۋېلىپ ۋەيران قىلغان. بىر تەرەپتە «نۇسۇڭكۇي چىن‌موزا»
خانلىق تالىشىۋاتقان، بىر تەرەپتە تۇڭگانلار جىدەل چىقىرىۋاتقان ۋاقىت ئىكەن.
ئاقۋەت تۇڭگانلار چىڭجۇفۇدا تۇرالماي، چەت ياقا - يۇرتلارغا كېتىشنى مەسلىھەت قىلىشىپ،
غەرپ تەرەپكە يۈزلەندى. بۇ ئىش خانغا مەلۇم بولۇپ، خان غەرپ تەرەپتىكى ۋىلايەتلەرنىڭ باش-
لىقلىرىغا "نۇرغۇن تۇڭگانلار بىر مۇنچە ۋەدىلەرنى بېرىپ نەسىھەت قىلساقمۇ ئۇنىماي، ئىتائىتىمى-
دىن چىقىپ، ئۆزىنىڭ ئەيىبى ۋە بەئەدەپلىكىدىن قورقۇپ تۇرالماي،غەرپ تەرەپكە ماڭدى. ئۇ تە-
رەپكە بارسا، شۇ ۋىلايەتلەردىكى تۇڭگانلارمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ پۇقرالارغا زىيان كەلتۈرۈش ئېھ-
تىمالى بار، مۇشۇ يارلىقنى كۆرگەندىن كېيىن شەھەر - شەھەرلەردىكى تۇڭگانلارنى ئۆلتۈرۈپ، يو-
قۇتۇپ ماڭا ئۇچۇرىنى بېرىڭلار." دەپ يارلىق چۈشۈردى. ئىلىنىڭ جاڭجۈنى (گېنرالى) بۇ يارلىقنى
تاپشۇرۇپ ئېلىپ ھەيران بولۇپ، مەسلىھەت قىلىشىپ "بۇ تۇڭگانلار تولا خەلق، خۇي - پەيلىمۇ
باشقىچە بولۇپ قالدى. خاننىڭ يارلىغىنىڭ ئازراقلا پۇرىغىنى ئالسا، بىز ئاخشامدا يوقىتىمىز دە-
گىچە، ئۇلار ئەتتىگىنى قوزغىلىشى مۇمكىن. ئىچكىرىدىن كېلىدىغان تۇڭگانلارنىڭ ۋاقتى ئۇزۇن. ئۇ-
نىڭغىچە تۇڭگانلارنىڭ باشلىقلىرىنى قىچقىرىپ كېلىپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن پەندى نەسىھەت قى-
لىپ توختام تۈزۈشەيلى ئۇلارنىڭمۇ كۆڭلى خاتىرجەم بولۇپ پۇقرادارچىلىغىنى قىلىدۇ"دىيىشتى. شۇ-
نىڭ بىلەن تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىدىن بىر نەچچە كىشىنى قىچقىرىپ كېلىپ، زىياپەت بېرىپ، پەندى-
نەسىھەت قىلدى. ھەم ئەھدى-پەيمان، ۋەدە-توختاملار تۈزۈشتى. لېكىن تۇڭگانلار خاتىرجەم بولال-
ماي كېچىلىرى ئۇخلىمىدى. مازارلاردا تۈنەپ، نەزىرە قىلىپ، بىر ئايدا بىر قېتىم غۇسلى تاھارەت
قىلمايدىغانلىرىمۇ ھەر كۈنى نەچچە قېتىم غۇسلى - تاھارەت قىلىپ، كۈندىن - كۈنگە غەم - ئەندى-
شىسى كۆپىيىپ كەتتى.

جاڭجۈن تۇڭگانلارنىڭ خۇي - پەيلىگە قاراپ، خاننىڭ يارلىغىنى ئىجرا قىلماقچى بولۇپ، شە-
ھەر - شەھەرنىڭ ئامبال(شەنجاڭ - ھاكىم) لىرىغا "پالانى كۈن، پالانى سائەتتە تۇڭگان تايىپى-
سىنى قەتلى - ئام قىلىپ ئۆلتۈرۈڭلار" دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى.

ئۈرۈمچىدە سودا لويى دىگەن تۇڭگان مانجۇلار ئىچىدە مەنسەپدار بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى
ئۆتەڭدە كاتىپ ئىكەن. بۇ كاتىپ قەتلى - ئام قىلىش بۇيرىغىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، دادى-
سىغا خەۋەر بېرىپتۇ . دادىسى شەھەر - شەھەرلەردىكى تۇڭگانلارنىڭ چوڭلىرىغا جاڭجۈننىڭ بۇيرى-

ىنىڭ مەزمۇنىنى مەلۇم قىلىپ خەت ئىۋەتىپ، جاڭجۈننىڭ بۇيرۇقىنى بېسىپ قويۇپتۇ. سودالويىننىڭ خېتىنى تاپشۇرۇپ ئېلىش بىلەن تەڭ كوچىدىكى تۇڭگانلار بوزۇلۇپ، مانجۇلار ئولتۇراقلاشقان جايغا ئوت قويۇپ، مانجۇلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ.

خاقان چىننىڭ دۆلىتىگە زىيان - زەخمەت يەتكەنلىكىنىڭ يەنە بىر سەۋەبلىرى ھەققىدە مۇنداق نەقلى - رىۋايەت قىلىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ خانلىق زامانىدا خاقان چىن مەملىكىتى ناھايىتى تىنچ، ئاۋات، مەمۇرچىلىق بولغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن شىەنفۇخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. پەرەڭلەر نۇرغۇن شەھەرلىرىنى ئېلىپ، تاراج - پارات قىلىپ، خوجايىن بولىۋالدى. يەنە بىر تەرەپتىن قارا خىتايلار خانلىق تالىشىپ، خاقاندىن يۈز ئۆرۈپ، جەڭگى - جېدەل توختىمىدى. تۇڭگانلار ئۆز ئىچىدىن خان تەيىنلەپ خاقان چىنغا بويسۇنمىدى. ئەتراپلاردىكى خوشنا پادىشالارمۇ ھەر بىرى بىر تۈرلۈك سۆز پەيدا قىلىپ، خاقان چىننى ئارامىدا قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن خاقان چىن مەملىكىتى ۋە ئۇنىڭ پۇقرا-خەلقلىرىنىڭ بېشىدىن تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك كۆتۈرۈلۈپ كەتتى.

خاقان چىن بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرنى كوۋەي (قاپقانىڭ سىرتى) دەپ ئاتايدىكەن. يۇقۇرقىدەك پاراكەندىچىلىك بىلەن كوۋەيدىن خەۋەر ئالالمىدى. بەلكى كوۋەيگە تەۋە يۇرتلاردىكى مەنسەپدار چېرىكلەرگە "مۇنىڭدىن كېيىن 'كوليالڭ' يەنى تەمىنات ئىۋەتەلمەيمەن. نەچچە يىللاردىن بېرى، خەزىنىدىن تەمىنات ئەۋەتىپ بېرىپ، نۇرغۇن خەزىنىلەرنى سەرپ ئېتىپ، كوۋەيدىكى مەنسەپدار - چېرىكلەرنى باقتىم. ئەمما خەزىنىگە ھېچقانداق مەنپەئەت - پايدا يەتمىدى. كوۋەينى تاشلاپ قايتىپ كېلىڭلار" دەپ يارلىق چۈشۈردى. ئەمما بۇ تەرەپتىكى مانجۇلارنىڭ چوڭى جاڭجۈن، مۇسۇلمانلارنىڭ چوڭى، قۇمۇل ۋېڭى ئەھمەتۋاڭ بەگ قاتارلىق كاتتا مەنسەپدارلار مەسلىھەت قىلىشىپ، خانغا تۆۋەندىكى مەزمۇندا ئەرز بەردى: "بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرگە ئۇلۇغ خاننىڭ خەزىنىسىدىن تەمىنات كەلمىسىمۇ، كان تېپىپ، ئۆز كۈچىمىز بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس كولاپ، چېرىكلەرنى باقىمىز. بىز ئاتا - بوۋا ئەجداتلىرىمىزدىن تارتىپ، ئۇلۇغ خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، دۆلىتىنى كۆرگەن. يارلىققا ئەمەل قىلىپ (كوۋەينى) تاشلاپ كەتسەك، ئۇلۇغ خاقان چىننىڭ شەنىگە ئوبدان بولماسمىكىن" ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خان ماقۇل كۆرىدىغان بىر مۇنچە سۆزلەرنىمۇ كىرگۈزدى. ئەرزنى خاقان چىن كۆرۈپ: "جونلى قىلدىم. (تەستىقلىدىم) ئانداق بولسا ئۆزۈڭلەر كان تېپىپ چېرىكلەرنى بېقىڭلار. ئۇششاق پۇقرالەرگە جەبرى - زۇلۇم بولىدىغان ئىشنى زادى قىلماڭلار" دەپ يارلىق كەلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ شەھەر - شەھەردىكى مەنسەپدارلار تاغمۇ - تاغ، دەشتمۇ - دەشت كان ئىزدەپ، پۇقرالارنى ھاشا قىلىپ ئېلىپ بېرىپ، تاغ باغىرلىرىنى ساچقان تەشكەندەك ھوتمۇ تۆشۈك قىلىۋەتتى. ئەمما كان تاپالمىدى. تاپسىمۇ پۇقرالارغا ناھايىتى جەبرى- جاپا بولۇپ كەتتى. ئىشلىگەنلەرگە ھەق بەرمىدى. ئاخىرىدا چىققان كانلارمۇ خاراپ بولدى. نەچچە تۈرلۈك باج پەيدا بولۇپ، تۈز پۇلى دەپ ئالدى. ھەر ئايدا ئادەم بېشىغا چوقا پۇلى دەپ ئالدى.

كەينىڭ قىسقىسى، ئالۋاڭ - ياساق كۆپىيىپ، تىنچلىق ۋە ئاراملىق يوقالدى. پۇلى بار كىشىلەر ئىلاجىسىزلىقتىن مانجۇلارغا ۋە كاتتا بەگلەرگە پارا بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. پۈتۈن ئالۋاڭ - ياساق پۇلى يوق، بىچارە، غېرىپ - غۇرۋالارنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. ئۇلار كۆتۈرەلە-

ەي يەر - سۇ، ئۆي - ۋاقە، سەرەمجان، چار پايلىرىنى خەنزۇلارغا گۆرە قويۇپ، كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سىغىنىپ يىغى - زارى قىلىشتى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە شەھەردىكى چىرىكلەر داقا - دۇمباقلىرىنى چېلىشىپ، مەنسەپدارلارنىڭ ئىشىگىگە كىلىپ: "بىزلەرنىڭ مائاش، تەمىناتلىرىمىزنى بەرسىڭىز، بولمىسا يۇرتىمىزغا قايتىپ كېتەمىز، ياكى مەنسەپدارلارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاپ - تالايمىز" دەپ غەلۋە قىلدى. مەنسەپدارلار غەمگە چۈشۈپ ئۆزىدىن قورقۇپ "ھەر قانداق پۇلى بار ئادەم كۆمۈش پۇل سوغا قىلسا مەنسەپ بېرىمىز" دەپ، بازار - كوچىلەرگە ئېلان چاپلىدى. بۇنى كۆرۈپ بەزى بېخىل، تۇراقسىز ئادەملەر مەنسەپ تاما قىلىپ، پۇل بېرىپ ئەمەل ئاپتى. خەلق - پۇقرالار زۇلۇم - جاپا تارتتى. ھەر قانداق نامى نىشانى يوق، ئوغرى - قىمارۋازلار، سەرگەندارلار بولسىمۇ، پۇل بەرسە ئۇنىڭغا مەنسەپ بەردى. پۇقراغا ۋابال بولىدىغانلىقىنى يادىغا كەلتۈرمەدى. جەبرى - زۇلۇم كۈندىن - كۈنگە زىيادە بولدى. مانجۇ مەنسەپدارلىرىغا ئەرز بەرسە "چاڭتۇ (يەرلىك خەلق - ئۇيغۇر) نىڭ ئىشىنى ھاكىم بەگ بىلىدۇ" دەپ سورىمىدى. شۇنىڭ بىلەن ھېچكىم قورقۇپ ئەرز بەرمىدى. تۇڭچى - تىلماچلار دەللالغا ئوخشاش مەنسەپنى سودىلىشىپ باھا قويۇپ، ئاشكارا كۆمۈش پۇلغا ساتىدىغان بولدى. بۇرۇندىن تارتىپ خاقان چىنىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، ئاتا-بوۋا، ئەجدادلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ ئابروي تاپقان بەگ ۋە بەگزادىلەر خار بولۇپ ئېتىبارسىز قالدى.

مۇنداق نەقلى رىۋايەت قىلىدۇ: يەركەنتكە ئەپرىدون ۋاڭ بەگ ھاكىم، بىلى مۇھەممەت ئىمىن ۋاڭ بەگ ئىشكاغا ئىدى. بىر كۈنى قويۇپ ئەپرىدون ۋاڭنى يەركەننىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، خوتەنلىك رۇستەم بەگدىن ئىككى مىڭ يامبۇ ئېلىپ، يەركەنتكە ھاكىم قىلدى. رۇستەم بەگ دىگەن مۇھەممەت ئىمىن ۋاڭنىڭ ئالدىدا قول قوشتۇرۇپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپ خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچى ئورنىدىكى ئادەم ئىدى. پۇل بەردى دەپ ۋاڭنىڭ ئۈستىگە ھاكىم قىلىپ، ۋاڭنى ئىشكاغالىق مەنسەپكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىغا مۇھەممەت ئىمىن ۋاڭ ئار - نومۇس قىلىپ، "مۇنداق تىرىكلىكتىن ئۆلگىنىم ياخشى" دەپ ئۆزىنى ھالاك قىلدى.

كۇچارلىق ئازاق بەگ ۋە ئەھەت ۋاڭ بەگلەرنىڭ ئالدىدا خىزمەتكار بولۇپ كەلگەن كۇچارلىق قۇتلۇق بەگ قەشقەرگە ھاكىم بولدى. ئىنىسى سايىت بەگ بىر مىڭ بەشيۈز يامبۇ بېرىپ، ئاقسۇغا ھاكىم بولدى. بۇرۇنقى بەگلەر بىكار بولدى. بىكار پۇقرالار بەگ بولۇپ يۇرت سورىدى. ياخشى - يامانلىق كىشىلەرنى كۆزگە ئىلمىدى. پۇقرالارنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلماي، "ئۇۋال بولا" دىگەننى يادىغا كەلتۈرمىدى. مەنسەپ، ئارزۇ - ھەۋىسىنى ۋە بەرگەن پۇل كۈمۈشلىرىنى ئوندۇرۇپ ئېلىشنىڭ غېمىدىن باشقىسى خاتىرىگە كەلمىدى. كۆرۈنۈشتە ئۇلۇغ خانغا خىزمەت قىلىپ، چىرىكلىرىنى بېقىپ، يۇرتقا تىنچلىق قىلغاندەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە دۆلەتنىڭ بىخ-يىلتىزىنى كېسىپ قۇرۇتۇشقا سەۋەپ بولدى. يامانلىق ياخشى كىشىلەر، بەگزادە ئېسىل ئادەملەر چەتكە چىقىپ، بۇلۇڭ-پۇچقاقتا قالدى. ئاجىز پۇقرالارنى-ئاتىنى بالا بىلەن، بالىنى ئاتا بىلەن قويۇشتۇرماي، ئالۋاڭ-ياساق، ماشاغا ھەيدىدى. ئاجىز پۇقرالارنىڭ چىدىغۇچىلىكى قالماي، پۇلنىڭ ۋە جاننىڭ ئاچچىقىدىن تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سىغىنىپ، كۆزلىرىدىن قەترە-قەترە بەلكى دەريا-دەريا ياش ئاققۇزدى. بۇنداق ئاچچىق ياش، دۆلەت دەرىخىنىڭ يىلتىزىغا تەسىر قىلىپ، قۇرۇشىغا سەۋەپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇنغا بارماي، كاتتا مانجۇ مەنسەپدارلىرى ۋە يۇرتنىڭ ھاكىملىرى زاۋال تېپىپ، يەر بىلەن يەكسان بولدى. مەۋلانە جالالىددىن رۇمىنىڭ ئېيتقانلىرى يۇقۇرقى ئىشلارنىڭ راستلىقىغا گۇۋا بولالايدۇ.

مەسنەۋى

تا دىلى مەردى خۇدا نايەد بەدەرد
ھىچ مەردىرا خۇدا رەسۋا نىكەرد①

دىگەندەك، بىرەر دىلى ئاگا، غەپلەتتە ئەمەس كىشىنىڭ سەھەر قوپۇپ قىلغان نالە ـ پەريادى، ئاھۇ ـ زارى ھەمىشە كۆپچى يەتكۈچى رەھىمى، شەپقەتلىك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئىجابەت بولغان بولۇشى مۇمكىن. پۈتۈن ئالەمنىڭ تەڭرىسى ئۆز كۈچ قۇدرىتى بىلەن "پادىشالىق تاجىنى خالىغان كىشىنىڭ بېشىغا قويىدۇ. خالىسا ئېلىۋېتىدۇ" دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئۆزىگە خاس سۈپىتىنى ئاشكارا قىلغانلىقتىن، بۇ موغۇلىستان شەھەرلىرى نام ـ نىشانسىز مۇسۇلمان ۋە تۆڭگانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن.

توختالغۇسى يوق، ۋاپاسىز پەلەك، ئۆزىنىڭ رەڭۋازلىقىنى ئىشقا سېلىپ، ھېمىشە بىر گۇرۇھ كىشىلەرنى پەس ۋە خار قىلسا، يەنە بىر گۇرۇھ خەلقنى ئۈستۈن ۋە ئېزىز قىلىدۇ. ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر بۇنداق ئاجايىپ ئىشلاردىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، چوڭقۇر نەزەرلىرى بىلەن قاراپ، ئىبرەت ئېلىپ، ئىزىلگۈچىلەرنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئاجىز، بىچارىلەرنىڭ ھال ـ ئەھۋالىغا يېتىپ، ئادالەت بىلەن ئىش قىلسا ئۇلۇغ تەڭرى ئۇنداق كىشىلەرگە كاتتا ئەجرى بېرىدۇ. كىشىلەر مۇ چىرايلىق نام، ياخشى سۈپەت بىلەن ماختايدۇ. "ئادىللىق بىلەن قىلىنغان بىر سائەتلىك ئىش، پۈتۈن ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ قىلغان ئىبادىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ". بۇ ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ئىبادەتنىڭ مۇشۇنداق ئۇلۇغ، كاتتا ساۋابىغا پەقەت پادىشا، ھاكىم، يۇرت چوڭلىرىلا مۇيەسسەر بولالايدۇ. باشقىلارنىڭ مۇيەسسەر بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇلۇغ تەڭرىم، ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن پادىشا، ھاكىم، يۇرت چوڭلىرىغا ئىنساپ ئاتا قىلىپ، ئۇلارنىڭ يۈزىگە ئادالەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، زۇلۇمنىڭ دەرۋازىسىنى ياپقىن. ئىككى ئالەم پەيغەمبىرىنىڭ ھەققى ھۆرمىتى ئۈچۈن ئامىن.

(داۋامى بار)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەت زۇنۇن سىدىق.

---

① كىشىنىڭ دىلى يۇزۇق بولمىسىلا، تەڭرى رەسۋا قىلمايدۇ.

غازى ۋە ئۇنىڭ غەزەللىرى توغرىسىدا

ئابدۇرېھىم ئىسمايىل

يېقىندا ئىسمى نامەلۇم بولغان بىر قولىيازما كىتاپتىن «غازى» تەخەللۇسلۇق بىر شائىرنىڭ 21 پارچە شېئىرىنى كۆرۈپ چىقىشقا مۇيەسسەر بولدۇم. بۇ شېئىرلار قەدىمقى شەرقنىڭ دىۋان تۈزۈش ئەنئەنىسىگە ئاساسەن ئالپاۋىت تەرتىۋى بويىچە ۋاراققا ئېلىنىپ "ت" تاۋۇشى بىلەن قاپىيىلەنگەن غەزەللەردە توختاپ قالغان. شېئىرلارنىڭ ھەرپ تەرتىۋى بويىچە كۆچۈرۈلگەنلىكىگە قارىغاندا، غازى شېئىرلىرىنىڭ ئەسلىدە مۇكەممەل بىر دىۋان ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. قولىيازما خەت - ئىملا جەھەتتىنمۇ توغرا، شۇنداق چىرايلىق، نەپىس بولۇپ، ئۇنى ئۆز دەۋرىدىكى خەتتاتلىق سەنئىتىنىڭ ئۈلگىسى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئاپتورغا كەلسەك، غەزەللەرنىڭ باش - ئاخىرى بولمىغانلىقتىن شائىرنىڭ ئەسلى ئىسمىنىڭ كىملىكى، قاچان ياشىغانلىقىنى ئېنىق بىلگىلى بولمىدى. لېكىن ئۇنىڭ تۈركى شېئىرلارغا خۇشتار ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلغان پىكىرلىرىدىن ۋە خوتەن دەشتىسىنى تىلغا ئېلىپ سېلىشتۇرما قىلىشتىن قارىغاندا، ئۇيغۇر شائىرى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ.

غازى غەزەللىرىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ چوڭقۇرلىقى، ھېسسىياتنىڭ قىزغىنلىقى، تىلىنىڭ گۈزەل، نەپىس بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىز شائىر قەلىمىنىڭ خېلىلا پىشىپ يېتىلگەن كامالەت ئىگىسى ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز.

غازى غەزەللىرىنىڭ ئومۇمى تېمىسى ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك، دوستلۇق، مۇھەببەت قاتارلىق تەرەپلەرگە بېغىشلانغان بولۇپ، شائىر ئۇنى ئەجايىب تەرەپتىن ئىزاھلاپ ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىلغار قاراشلىرىنى بايان قىلىدۇ.

5 - غەزەلدە:

غازىيا ئەسكى ھىسىر ۋە ئاھى سەردۇداغى دىل
تەختى دارا، تاجى جەمشىد، خىسرو ۋە جەمدۇر ماڭا

دەپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ تۇرغان جايىدا كەمبەغەللىك ، غەم - مۇشەققەتتە ياشىسىمۇ ، بۇنى قەدىمقى ئىران پادىشالىرىدىن دارانىڭ تەختى ، جەمشىدنىڭ تاجى ، كەيخىسراۋنىڭ يىققان بايلىقىدىن ۋە شان - شەۋكىتىدىن ئەلا كۆرىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يۈكسەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ئىزھار قىلىسا

8 - غەزىلىدە :

ھەجرى دەردىنى خۇدا كۆرسەتمىسۇن، مۇشكۇل ئىرور،
قان يۇتۇپ، مېھنەت چېكىپ، ئۆلمەكلىك ئاساندۇر ماڭا.

دېگەن مىسرالار ئارقىلىق، ۋەتەنىدىن - سۆيگەن يارىدىن ئايرىلماسلىق ئىرادىسىنى بىلدۈرىدۇ .

18 - غەزىلىدە :

باغ ئارا شەمشاد ئەيلەر دەئۋي - يۇ، ئازادەلىق،
بەردى قول قۇل بولغىلى سەرۋى خارامانىڭ كۆرۈپ.

بۇ مىسرالاردا شائىر شەمشات ۋە سەرۋى دەرەخلىرىنىڭ قامىتى بىلەن يار مەھبۇبىنىڭ سىياقىنى سېلىشتۇرما قىلىپ، ۋاپادارلىق ، چىن مۇھەببەتكە بولغان چوڭقۇر ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ .

تېپىلغان 21 پارچە غازى غەزىلىنىڭ توققۇزى تۈركى (ئۇيغۇر تىلى) بىلەن ، ئون ئىككىسى پارس تىلى بىلەن يېزىلغان بولۇپ ، كاتىپ ئىككى خىل تىلدا يېزىلغان بۇ شېئىرلارنى ئارىلاش كۆچۈرگەن . شائىرنىڭ شېئىرنى تۈركى تىلىدىلا ياخشى يېزىپ قالماي ، پارس تىلىدىمۇ ياخشى يازالايدىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت - ئۇنىڭ ئۆز دەۋرىدە بىلىم ۋە تەرجىمە ئىشلىرىدا يېتىشكەن،قابىلىيەتلىك ئالىم ۋە شائىر ئىكەنلىكىدىن گۇۋالىق بېرىدۇ .

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا نامى ھازىرغىچە مەلۇم بولماي كەلگەن بۇ شائىرنىڭ ئاز بولسىمۇ بىر قىسىم شېئىرلىرىنىڭ تېپىلىشى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات غەزىنىسىگە قوشۇلغان مۇھىم بايلىق ھېسابلىنىدۇ . شائىرنىڭ بۇنىڭدىن باشقا ئەسەرلىرى ئامما ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن . بۇنى تېپىپ يورۇقلۇققا چىقىرىش ئۈچۈن تىرىشىش ھەر بىر ۋىجدان ئىگىسىنىڭ بۇرچى ، ئەلۋەتتە .

مەن قولۇمدىكى قولىيازما كىتاپتىن شائىر غازىنىڭ پارس تىلىدىكى غەزەللىرىنى قالدۇرۇپ ، تۈركى تىلىدىكى شېئىرلىرىدىن يەتتىسىنى كۆپچۈلۈكنىڭ دىققىتىگە ھاۋالە قىلدىم . نەشرگە تەييارلاش جەريانىدا سەھۋى - خاتالىقلار كۆرۈلگەن بولسا، كۆپچۈلۈكنىڭ تۈزىتىپ كىتىشىنى ئۈمىت قىلىمەن .

غەزەللەر

غازى

5 ـ غەزەل

كېچە ـ كۈندۈز دەرد يارى غۇسسە، مەھرەمدۇر ماڭا،
پۇرقىتىڭدىن سۇبھى ئىشرەت ، شام ماتەمدۇر ماڭا.

سايە ئەيلەكەندۇر ھومايى ئىشق كۈن ـ تۈن باشىمە،
بولسە تابىر ئۈستىخان شاھلىق مۇسەللەمدۇر ماڭا.

ئەتمەگىل كاپۇر ئىلە زەخمىم ئىلاجىم ئەي تەبىب،
چوخ مۇشەققەتلەر ئىلە ئالىناسۇ مەرھەمدۇر ماڭا.

نالە ئولسام دائىما ئەھلى خىرەدنىڭ سەخرىسى،
دائىما بىر كۆڭلۈ ئاتلىغ تەلبە ھەمدەمدۇر ماڭا.

قىسمىتىم جامۇ شارابى ئەيشدىن ئىرمىش تەھا،
لىك مەملۇ ھەر قايان يۈزكاسەئى غەمدۇر ماڭا.

غازىيا ئەسكى ھىسىر ۋە ئاھى سەردۇ داغى دىل،
تەختى دارا ، تاجى جەمشىد، خىسرۇ ۋە جەمدۇر ماڭا.

— <0> —

6 ـ غەزەل

ساقىيا بولدى گۈل ئەييامى كېتۇركىل سەھبا،
كىم ھاۋامۇ ئىتىدىلۇ، گۈلشەن ئىررور روھ ئەفزا.

غۇنچە خەندانۇ ، چەمەن سەبزە ، بۇلۇت قەترەفشان،
بەزمە ئەسبابىنى تۈز ، بۇلبۇل ئىلە نەغمە سەرا.

بولسا گەر بىر دىلبىرى سەيخارىيۇ بىر كۈشە باغ،
بەگزىمىز ھور ئىلە فىر دەۋسى خۇدا شاھىد ئاڭا.

مۇندىن ئارتۇق نەئىمىش ھەشمە تۇدەۋلەت ئاڭا كىم،
ئاۋۋالا بىر مۇترە بۇ بىر جامى لەبالەپ مانا.

كۆزلى يۇمۇپ ، دەستە ئۆلۈپ ، نازۇ بىرلە قەۋۋەلى،
تۈركى ئەشئارلار ئوقۇبان چالسە قەۋزى ۋادىلا.

بادە ئىچمەكتىن ئوشۇلكىم بۇ مەھەل تەۋبە قىلۇر،
بىخەبەر غولى ئىرور ، ئادەم ئەمەستۇر ئەسلا.

غازىنى مەستۇ كۆرۈپ، يارى ئىلە زاھىدى ھەم،
ئەيلەدى مەيغە كىرۇ سەبەبەئى دەستار راۋا.

— «0» —

8 — غەزەل

گۈل يۈزۈڭسىز ئەي پەرى روباغ زىندانىدۇر ماڭا،
پۇرقىمىدىن غۇنچەلەر بىر دەستە پەيكانىدۇر ماڭا.

خەستە كۆڭلۈمنىڭ ئىلاجىنى قىلا ئالمايدۇ ھىچ،
شەربىتى لەئلى لەبىڭ ئەي شوخى دەرمانىدۇر ماڭا.

گەر جاھان دەرجىنى مەملۇ ئەيلەسەم ئىرمەس ئەجەپ،
ئىشقىمىدىن ھەردەم يېشىم بىر دوررى غەلتانىدۇر ماڭا.

شاھى مەن غەم مۇلكىنە ئاستىمدا ئەسكى بورىيا،
مەسنەد كەيخىسرو ۋە تەختى سۇلايمانىدۇر ماڭا.

مەھرو نەخلىن ئاسرىدىم كۆڭلۇمدە كۆز ياشىم ئىلە،
ھاسلى دەردۇ بالا ۋە ئاھۇ — ئەپغانىدۇر ماڭا.

ھىجىر دەردىنى خۇدا كۆرسەتمىسۇن مۇشكۇل ئىرۇر،
قان يۇتۇپ ، مىھنەت چېكىپ ، ئۇلماغلىق ئاسانىدۇر ماڭا.

غازىيا مىھنەت ئىلە جەۋرۇ — جاپا سىن مەن چېكىپ،
ئۆزگىلەر كۆرسە ۋاپا رەسمىنى ئارمانىدۇر ماڭا.

— «0» —

9 — غەزەل

ئۆتتى ئۆمرۇم ئەرزى ھالىم قىلمىدىم پاش ئالدىدا،
ئەرزى — ھال ئىتكاچ زامان ئۆلكى ئىدىم كاش ئالدىدا.

قان يۇتۇپ ، مېھنەت چېكىپ ، غۇربەتتە ئۆلگەن ياخشىراق،
بىناۋالىق بىرلە يۈرگۈنچە قېرىنداش ئالدىدا.

داغى قويدۇڭ جانىمە جانىمغە داغى بىرنى قوي،
بىر دەرەم بولسە تالاشۇر ئىككى قەللاش ئالدىدا.

كۆز كىرەك بولسا سازاۋارۇ تاماشايى يۈزۈڭ،
قانچە بولغاي جىلۋىگەر خۇرشىدى خەپپاش ئالدىدا.

كەتتى ئۆزىدىن كۆڭلۈمە ئۆرتەندى جانىم رەشكىدىن،
كۆرۈپ ئول بى مېھرىنى بىر نەچچە ئو باش ئالدىدا.

قەدىردان غازىنى كۆركىم بىگۇنا كۆزدىن سىلىپ،
مەھرەم ئەتمىش شوم رەقىبىڭ ئول قارا تاش ئالدىدا.

— <0> —

10 ـ غەزەل

ئاشىق ئولدى كۆڭۈل ئەيشوخ دۇنيا بار ساڭا،
ناز قىل نازكى جانا ياراشۇر ناز ساڭا.

كۆزۈڭ ئۆلتۈردى مېنى لەئلى لەبىڭ تىرگۈزدى،
سەن مەسىھايى زامان بۇ دەۋر ئەئىجاز ساڭا.

ئوخشەدىڭ بويۇڭغا شەمشادنى ئەقىل ئەھلى زەكىل،
راست بىر قول ئېرور ئەي سەرۋ سەرەپىزار ساڭا.

مىكرۇ ۋە پەن بىرلە مېنى سەندىن ئايرىماقتا بولۇپ،
بولدىلەر يار بۇ كۈن بىر نەچچە غەمماز ساڭا.

نەدىبان تىڭلا مادىڭ پەندىمى ئاشىق بولدۇڭ،
ئەي كۆڭۈل چەرخى سىتەم دەرت ئېرۇر ئاز ساڭا.

ئاسىرىدى سىرغىمىڭ كۆڭلىدە غازى ئەپسۇس،
ئول ماھقا يەتتى ۋە پاش ئەيلىمەدى راز ساڭا.

— <0> —

14 - غەزەل

غەم ئىلىغا پادىشا مەنئاھى ئەيسەردۇر ماڭا،
كۆلبەم ئىچرە بورىيا تەختى ئىسكەندەردۇر ماڭا.

سۇبھى رۇخسارىدا شامۇ زۇلفى كۆرگەچ تىن بىرى،
بىخەۋەرمەن كېچە يۇ - كۈندۈز باراۋەردۇر ماڭا.

ئىشق ۋادىسىدا بىر بىمارۇ ، غەفىمارىمەن،
مەپرىشىم خارى مۇغەيلان خارە بەستەردۇر ماڭا.

ئاھى چەكسەم ساچىلۇر ھەريان كۆزۈمدىن دۇررى ئەشك،
گەنج باد ئاۋەر بۇ دەريادىن مۇيەسسەردۇر ماڭا.

گۈل يۈزۈڭسىز باغ ئارا كىرسەم تاماشا قىلغىلى،
غۇنچىلار پەيكان ۋە سەۋسەن بەرگى خەنجەردۇر ماڭا.

تا ئىچىپ مەن شەككەرى لەئلى لەبىڭدىن چاشنى،
ئاچچىغ سۆزلىدىڭ قەندى مۇكەررەردۇر ماڭا.

يوقتۇر ئەي غازى بۈگۈن ئىشقىدا غەمناك بولغىنىم،
كىم ئەزەلدىن خۇبلەر جەۋدى مۇقەددەردۇر ماڭا.

— ‹0› —

18 - غەزەل

قان يۇتار گۈلشەندە گۈل رۇخسار تابانىڭ كۆرۈپ،
غۇنچەسىنى پاك ئىبتەر گۈلبەرگى خەندانىڭ كۆرۈپ.

كاكۈلىڭدىن چوخ ئۇراردى لاپ مۇشكى دەشت چىن،
جەمئى قىلدى خاتىرىن زۇلفى پەرىشانىڭ كۆرۈپ.

باغ ئارا شەمشاد ئەيلەر دەئۋى يۇ ئازادە لىغ،
بەردى قۇل قۇل بولغىلى سەرۋى خارامانىڭ كۆرۈپ.

يەتتىلەر شەرمەندىلىغدىن ئۇلغىلى خىزرى مەسەھ،
سەبىز خەتتۇ لەئلىي جان بەخش سۇ خەندانىڭ كۆرۈپ.

ئۇلكى ھەركۈنچىدا يۈزھارۇتى دائىم سەرىنگۈن،
قالدى ھەيران بابىلى پاھى زەنەخدانىڭ كۆرۈپ.

قاچتى زاھىد كۆشەئى مېھرا بەيۈز ئەفسۇن ئىلە،
نەرگەس ئاتلىغ تەركى شوخى نا مۇسۇلمانىڭ كۆرۈپ.

ۋامىقۇ، پەرھات ئاشىقلىقتا تەھسىن قىلدىلەر،
غازىئى مەجنۇنۇ بى پەرۋانى ھەيرانىڭ كۆرۈپ.

فۇسسە — غەم
مەھرەم — يېقىن، ئۇلپەت
يۈرقەت — يىراقلىق، جۇدالىق
ئىشرەت — تىرىكچىلىك
سايە ئەپكەن — سايا تاشلىغان، پاناھ بولغان
مۇسەللەم — تاپشۇرۇلغان ھوقۇق
كاپۇر — يۇراق چاچىدىغان بىر خىل ماددا
ئەقلى خىرەد — ئېقىل ئىگىلىرى
سەخىرە — مەسخىرە
كاسە — قاچا، جام
ھەسىر — ئورۇن
شامى سەرد — سوغاق شام
دارا، جەمشىت، خىسراۋ — قەدىمقى، ئىران پادىشالىرى
گۈل ئەييامى — گۈل پەسلى
سەھبان — ياران، دوستلار
روھ ئەفزا — جان ئاۋۇتقۇچى، جان ھوزۇرلاندۇرغۇچى
بولۇت قەترەفشان — يامغۇر تۆككۈچى بۇلۇت
نەغمە سەرا — نەغمە ئاۋازى
كۈشە — بۇلۇڭ، خالى جاي
فىردەۋسى — جەننەتنىڭ بىر تۈرى
قەۋۋەلى — ناخشا ئوقۇغۇچى.
ھەشمەتۇ دولەت — ئۇلۇغ دولەت، ئالى دولەت
قەۋزى ۋادى — ئاخالخەلىرى ساز نوتىلىرى
غول — ئەزگۈچى.
پەرى رۇ — پەرى يۈز
پەيكان — يا ئوقى
خەستە — ئاجىز
دەرجەنى — مەرتىۋىسىنى
دۇررى غەلتان — يۇمىلاق گوھەر.
سەنەد — يولىنىدىغان جاي، يۆلەنچۈك.
نەخىل — دەرەخت
كاش — كاشكى
بى ۋاپا — ۋاپاسىز، خاپا.
دەرەم — پۇل
قەللەش — ئالتۇن - كۈمۈش سودىگىرى
خۇرشىد — قۇياش

خەيپاش — ھەپەرەڭ
ئوباش — ئەسكى، يامان
باز — يەنە
مەسھا — تىرىلدۈرگۈچى
مەۋمۇرئە ئىجاز — زامانىنى سۈيلەندۈرگۈچى، بويسۇندۇرغۇچى.
سەرەپراز — باش كۆتەرگەن.
غەممار — چېقىمچى
چەرخى سىتەم — دەۋر زۇلۇمى
ماھ — ئاي
ئەپسەر — يىكار، بەھۇدە
مەھرۇشەم — كورپەم
دوررى ئەشمىك — ياش ئۇنچىسى
كۈلبەم — ئۆيۈم، كەپەم
شام زۇلفى — قاراچاچ
چاشنى — تېتىق، تەممى.
مۇكەررەر — تەكرار، پۈتمەس
خارمۇ غەيلان — يانتاق تىكىنى
بەستەر — كورپە، كىرلىك
ئاۋەر — كەلتۈرۈش
خۇبلەر — ياخشىلار
جەۋزى مۇقەددەر — تەقدىر قىلىنغان زۇلۇم.
تابان — نۇرلۇق، يورۇق.
چاك ئەتەر — پارەقىلار
خەندان — خوشلۇقلار
مۇشىك — ئىپار
دەشتى چىن — خوتەن دەشتى
زۇلفى پەرشان — يېيىلغان چاچ
زەنەخ — زىناق
دەئۋى يۈ ئازادىلىق — كەڭ كۆشادىدا مەقنى تەلەپ قىلىش.
سۈخەندان — سۆزمەن
كۈنج — بۇلۇڭ
ھارۇت — مالائىكىلارنىڭ بىر خىلى
سەرنىگۈن — بېشى تۆۋەن
بابىل چاھ — بابىل شەھىرىنىڭ زىندان ئورنى.

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابدىرېھىم ئىسمايىل

تەزكىرە خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۈزرۈكۋار

مۇھەممەت سىدىق زەلىلى

مۇھەررىردىن: «تەزكىرە خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۈزرۈكۋار» ـ 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەكەندە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرى، مۇھەممەت سىدىق زەلىلى (1674 ـ 1750 ـ يىللار) يازغان «ھەزرىتى ھەتىپە مۇھەممەدان بۈزرۈكۋار»، «تەزكىرە چىلتەن»، «سەپەر نامە» قاتارىدىكى تۆت چوڭ داستاننىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ھىجرىيە 1155 ـ يىلى (مىلادى 1744 ـ يىلى) يېزىلغان. شائىر 770 بېيىت، 1540 مىسرا ھەجىمگە ئىگە بۇ ئېپىك خاراكتېرلىك تارىخى داستاندا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ شەيخۇلئىسلامى، سەئىدخان، ئابدىرىشىتخانلارنىڭ پىر ئۇستازى، تارىخى شەخس خوجا مۇھەممەت شېرىپنىڭ تارىخى ۋە ھايات پائالىيەتلىرىگە دائىر ۋاقەلىكلەرنى بايان قىلىش ئارقىلىق يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنى ھۆرمەت بىلەن ئەسكە ئالىدۇ ھەمدە بۇ خانلىقنى ۋەيران قىلىۋەتكەن ئۇچراتقان خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ خوجىلارغا بولغان غەزەپ ـ نەپرىتى ۋە نارازىلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

داستان ھازىر يەكەن شەھرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى "ھەزرىتى پىر" مازارلىقىدا كۆمۈلگەن، "ھەزرىتى پىر" نامى بىلەن مەشھۇر بولغان خوجا مۇھەممەت شېرىپنىڭ بىر تارىخى شەخسنىڭ ھايات پائالىيىتىنى ئاددىي تىل، يېنىك شېئىرى ۋەزىن ئارقىلىق راۋان، ئوبرازلىق ھالدا ئىپادىلەپ بەرگەنلىكى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزدىكى تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى نەمۇنىسى بولۇشتىن سىرت، شۇنداقلا يەنە سەئىدىيە خانلىقى ۋە ئۇنىڭ يولباشچىلىرىغا دائىر مۇھىم تارىخى پاكىتلارنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەن ئۇ

تارىخ تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن كەمدىن - كەم تېپىلىدىغان قىممەتلىك پايدىلىنىش ماتېرىيا-لى بولالىشىدا شەك يوق . بىراق ئۇنىڭ مەزمۇنىدا دېيىلگەن پۈراق بىر قەدەر قويۇق تۈس ئالغان بولۇپ ، ئۇ داستاننىڭ باشلىنىشىغا ئالاقىدار بولغان كىرىش قىسمى بىلەن تارىخى شەخس خوجا مۇھەممەت شېرىپقا بەرگەن باھا ، كۆز قاراشلاردا ئېنىق گەۋدىلىنىدۇ . داستاندا مۇنداق پاسسىپ ئامىللارنىڭ ئورۇن ئېلىشى بىرىنچىدىن ئەدەبىيات تارىخىمىز-دىكى ئىرادىتسىيلىك ئەنئەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئىككىنچىدىن،شائىر ياشىغان دەۋردە جەمئىيەت كەيپىياتىدا بىر قەدەر ئومۇملاشقان تەسەۋۋۇپچىلىق ئېقىمىنىڭ تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ، ئۈچىنچىدىن شائىرنىڭ ئىدىيىسىدە بىر مەركەزلىك ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان دىنىي نىجاتلىق ئىدىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ئۇنىڭ ھەممىسى داستاننىڭ شەكلىگە تەئەللۇق ئامىلدۇر ئەلۋەتتە .

يېقىندا پارتىيە مەركىزى كومىتېتى ئىزى ئۆچۈپ ، يوقۇلۇپ كېتىش ئالدىدا تۇر-غان ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتابلىرىنى قۇتقۇزۇۋېلىش يۈزىسىدىن ئارقا - ئارقىدىن ھۆججەت چۈشۈرۈپ ، ئۇنى يىغىش - رەتلەش ، نەشر قىلىش خىزمىتىنى ئورۇن-لاشتۇردى . بىز پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ سەمىمى غەمخورلۇقى ۋە قىزغىن مەدەتكار-لىقى ئارقىسىدا شائىر مۇھەممەت سىدىق زەلىلى يازغان ، سۆزلۈك (مەمتىمىن توختىنىياز) نەشرگە تەييارلىغان قەدىمقى كىتاپ «تەزكىرە خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار» نى ئەينى تېكىستى بىلەن بېسىپ، جامائەتچىلىككە تەقدىم قىلدۇق .

بېسىشتىن مەقسەت — مەدىنى مىراسلارغا تەنقىدى ئاساستا ۋارىسلىق قىلىش ، يەنى شاكىلىنى تاشلىۋېتىپ مېغىزىنى قوبۇل قىلىش ، كونىدىن يېڭىنى يارىتىش ، شۇ ئارقىلىق سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدىنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت . پېيەنلىك ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن كىتاپنىڭ ئەسلى تېكىستى قولىمىزدا ئەينەن بو-لۇشى ۋە ئۇ جامائەتچىلىك بىلەن يۈزكۆرۈشۈشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا يۇقۇرقى مەق-سەتكە يەتكىلى بولمايدۇ . شۇڭا يولداشلارنىڭ بۇ كىتاپتىن يۇقۇرقى مەقسەتتە پايدىلى-نىشىنى ئۈمىت قىلىمىز .

ئى خۇدايا ئەكرەمۇل ئەكرەم جود:
جۇملەئى ماۋجودغا بەردىڭ ۋۇجود.
گەنجى پەنھان ئىردىڭ ئولكىم بىرۇ بار،
ئەيلەدىڭ ئاخىر ئۆزۈڭنى ئاشكار .
تاپتى سەندىن زىنەتى كۇرسى ۋەئەرش،
يارلىغىڭدا! ئەرشدىن تاتەھتى پەرش.

سەندىن ئولدى ھەم خازانى ھەم باھار
سەندىن ئولدى مەستو - كۆڭگۈ ھوشيار.
قىش كۆنى دەريانى قىلدىڭ شىشە پوش،
بىر ئاۋۇچ توپراقتىن يۈز ئەھلى ھوش .
ئاسمانى ، ئەرزۇ - بىرۇ ئاپتاب ،
ئاپەرىنەش بەھرىدىن گويا ھاباب.

شەمئى نۇرانى ئۆززە دۇر ئەيلەدىلىك،
روھى ئالەمنى مۇنەۋۋەر ئەيلەدىلىك.
خەلق قىلدىلىك ھەممەئى دىۋە، پىرى،
ئەيلەدىلىك ھەر قەۋمى ئۆز پەيغەمبەرى.

نەئت ھەزرىتى رەسۇل سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم

سەرۋەرى، سەر دەپتەرى پەيغەمبەران،
ھەزرىتى پەيغەمبەرى ئاخىر زامان.
ساھىبى مىراجو ـ نەئتى مەنقەبەت،
ئاسمانى ـ ئاپتابى مەرتىبەت.
چەكتى شەيتان خىلىنىڭ ئەينى غەمىل.
ھەم ئانا نىدە يۈرۈپتۇر جەبرائىل،
كۆپۈر ئىلىگە كۆرگۈزۈبان مۆجىزات.
سۈندۇرۇپ لاتو ـ مانات سۆيى مانات،
ساچتى ئىمان گەۋھەرىنى سەرھازار.
ئۈممىتى ئىچرە خوسۇسەن چاريار.

مەنقەبەت چاھاريار رەزىياللاھۇ ئەنھو

ھەزرىتى بۇبەكرۇ، سىددىقو، ئۆمەر،
نائىبى بەرھەق ۋە لىۋۇبەھروبەر.
بەئدە ئوسمان زەھى ئالى جاناب،
ھەيبىتى ھەقدىن ئىدىلەر مىسلى ئاب.
يارتورتىنجى ھەدىۋى زولپىقار،
شاھى مەردان ھەيدەرى دۇلدۇل سۇۋار.
جان بىلەن ئەيتۇر زەلىلى سۇبھو شام.
ھەر بىرىگە مىڭ ۋرۇدى، مىڭ سالام.

دەر زامان تەزكىرە كىتابەت قىلدۇرغۇچى ۋە قىلغۇچىلارنىڭ سۈپەتلىرى

ساقىيا شىردىن زابانى ياركەند،
جامى مەي تۆتقىن بۆگۈن تەبسىم بەلەند.
شوخلۇقتىن ئەندەكى پەرۋاز ئېتەي،
ھايۇ ـ ھويو ئەيلەبان ئاغاز ئېتەي.
ئادەم ئارامىدا بەلكىم مورو ـ مار،
يۇرت ئەمەنىيەت مەھەللى نەۋ باھار.
دەۋرى ـ دەۋرى ھەزرىتى خامۇش غوجام،
زىنەتى ئىسلام ـ ئىقلىمى ئەجەم.
بۇ موغۇلىستان ئولەرگە چاھار باغ،
دىن ساراپىغا يورۇتۇرلەر چىراغ.
كىچە ـ كۈندۈز بولۇپ مەئىنى دە غەرق،
قويدىلەر ياخشى يامان ئادەمگە پەرق.
كۆرگۈزۈپ كەشپى ـ كارامەتلەر بەسى.
ھەزرىتى مەخدوم ئەئزەم نەۋرىسى،
مۇستاپانىڭ مەسنەدىدە بەر قارار.
خوجا ئىبساقو ۋەلى دىن يادىگار،
زۇلمە ـ تۇربەتنى بى بونياد ئېتىپ،
ئاجىزو ـ مىسكىننى ئەدلو ـ داد ئېتىپ.
تىكتىلەر ئىسلام ئىچىندە بارگا،
زاھىرو ـ باتىن ئىرولەر پادىشا.

نەچچە كۈن تەخت ئۈززە بولغايلەر ھايات،
يا رەسۇلىللا مەھەللى ئىلتىپات.
ئاستانىدا مورىدى كەمتىرىن.
ھەم مۇسۇلمان قەۋمى ھەم غالدان ھەزىن.

شاھىدا گولگون قابايى غۇنچەلەب،
توتمىدىلىق ساغىر تۇتۇپتۇر ئىم شەب.
مەي پەرەستان بۇ كېچە ھوشيار ئەمەس.
ھەم موغەننى ئۇيقۇدىن بىدار ئەمەس.

بەھرىلمەئىنساب ، شەجەرە توسسادات ، نەسەب نامەئى ھەزرىتى خوجا مۇھەممەت شەرىپ قۇددوس سۇرە ھو ئەزىزرەھمەتوللاھى ئەلەيھى

مەن بايان ئەيلەي بۇ پىرنىڭ ئەسلىنى،
يىگىرمە ئىككىنچى ھەمە باباسىنى.
ئىپتىدا ئول سەرۋەرى خاتەم نەبى،
پاتىمە زوھرادۇر ئول پەرزەنتلىرى.
پاتىمەنىڭ ئوغلىدۇر - ئىمام-ھۈسەيىن،
بۇ ھەسەيىننىڭ ئوغلىدۇر - زەينولئابىدىن.
مەھەممەت باقىردۇر ئىمام ئوغلانلىرى،
جەئپىرى سادىق ئىمام پەرزەنتلىرى.
بۇ ئىمام پەرزەنتىدۇر كازىم مۇسا،
بولدىلەر غۇنچەلىرى مۇسا - رىزا.
ئوغلى ئەردىكىم ئىمام مۇھەممەت تەقى،
بۇ ئىمام پەرزەنتىنىڭ نامى نەقى،
ئىمام مۇھەممەت ھەسەنۇل ئەسكەرى،

ئىدىيلەر كىم بۇ ئىمام دىلبەنلىرى.
تالىپ ئابدۇللا ئەئراج پەرزەنتلىرى،
ئوغلى ئەردىكىم ئابدۇللا ئەپزەللىرى.
سەيىد ئابدۇللا ئەئراج نەبىرەسى،
سەيىدشا ھۈسەيىن پەرزەندىسى.
سەيىدشا ھۈسەيىن دىلبەنلىرى.
سەيىدئا جالالىدىن ئوغلانلىرى
سەيىد باھاۋىدىن پەرزەنتلىرى.
سەيىد ئابدۇللا دىلبەنلىرى.
سەيىد ئەبەيدۇللا پەرزەندىدۇر،
سەيىد مىر ئەشرەب ئوغلانىدۇر.
سەيىد خوجا پازىل ئېرۇر،
خوجا مۇھەممەت شەرىپ پىرى ئېرۇر.

ھەزرىتىخوجا موھەممەت شەرىپپىر قۇددۇس سىردە ئەزىزنىڭزىكىرلىرى

ئى مۇسۇلمانلەر ئىچۈك تەدبىر ئېتەي.
زىكرىدىن مەھەممەت شەرىپ ئېتەي.
خوجانىڭ پەيزى - پۇتتۇھى ئام ئېرۇر.
مەنزىلى - مەئۋالدىساييرام ئېرۇر.
يەتتە ياشتا ئەردىلەر بۇزرۇكۋار.
بى پەدەر قالدىلەر ئاندا خار - زار
بىر نەچچە كۈن بۇ يېتىملىكتە چىداپ،
خىزمىتى ۋالىدە ئەيلەپ بى ھىساپ.
ھىچ تەقسىر ئەتمەيىن خىزمەت قىلىپ.

خىزمىتى ۋالىدەنى دۆۋلەت بىلىپ،
خوجانى مەكتەپكە ئىلتىپ بەردىلەر.
خەرج ئەيلەرگە يوق ئېردى سىمىزەر،
چەرخ ئىگىرىپ - يىپ ساتىبان ۋالىدە.
خوجا مەكتەپتە ئوقۇبان ئۆز ھالىدە.
يەتسە پەشەنبە - ئەگەر پەشەنبىلىك.
بۇ مۇشەققەت بىرلە سىمزۇردى يىلىك.
ياشلىرى ئونغا يەتتى بى پەدەر.
ۋالىدە قالماي ئۆلەر ھەم ئۆلدىلەر.

تەئمىزىيەتتىن كۆزلىرى گىريان بولۇپ،
قالدىلەر سايرامدا سەرگەردان بولۇپ.
دەردى بىرلەن ئولتۇرۇپ لەيلى ناھار،
يىغلار دەردىكىچە-كۈندۈز نەۋباھار.
شەربەتى كەلدى ئىشكىدىن ناگاھان،
كۆردىلەر نۇرانىيە مەردى كالان.
جىلۋە ئەيلەپ نۇرھەق رۇخسارىدىن،
دانە-دانە دور تۆكۈپ گوپتارىدىن.
ئەيتتى ئى پەرزەند غاپىل بولماغىل،
پەششەئى ئاجىز بولۇپ پىل بولماغىل.
تەڭرى كۆز بەردى، قۇلاق بەردى ساڭا،
بەھرى بەردىيو-بولاق بەردى ساڭا.
قاشۇ-كىرپىك، ئاياغۇ-قول بىرىپ،
مۇندا كەلتۈردى ئەدەمدىن يول بىرىپ.
ئەزبىرايى بەندەلىك قىلماق ئۈچۈن،
ئۆز قىلىبان بىزگە ئۆرگەتمەك ئۈچۈن.
كۆز يۇمۇپ ئاچقۇنچە ئايا ئۆمرى بار،
جۇملەنىڭ كى مەنزىلى دارىلقارار.
ھىچ كىشى ئۆز ئادىدىن بولماس كىشى،
تۆشمىگىنچە ئەۋلىيالەرگە ئىشى
بەس، سەمەرقەندىكى دۆرلەر ئاندا بار،
ھەم مۇرادىڭ بار كۈشايىش لەر تاپار.
ئەيتىبان بۇ سۆزلەردىن مەردى كالان.
بولدى ئولدەمدە پەرى يەڭلىغ ناھان.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋارنىڭ ئانىلىرى چۈشلىرىدە بىشارەت بەرگىنى

خوجا بۇكىچە تۆنەپ ئولتۇردىلەر،
جەزبەدىن تەگدى ئەجەپ ۋەقتى سەھەر.
سۇبھى سادىقتىن بۇرۇن مادەرلىرى،
چۈشلىرىدە ئەيتتىلەر كەلگىن بىرى.
ھەرنە ئول مەردى كالان ئەيدى ساڭا،
ئاڭلىغىن گوياكى جان بەردى ساڭا.
تەربىيەت تاپقۇڭدۇر ئاخىر غەيبدىن،
پەيزى بولغاي ۋاھىدى لارەيبدىن.
ھەردەمى تازە تاھارەت ئەيلىگىن،
دىن شارايىنى ئىمارەت ئەيلىگىن.
پىرى كامىلدۇر ئۇشۇل مەردى كالان،
ھەرنە ئول ئەيتتى قىلغىن راۋان.
بىزلەرنىڭ ئەرۋاھىمىز ھەم ياردۇر،
يار ياۋەر ئەۋۋەلەن جەببارىدۇر.
قوپ سەپەر قىلغىن مۇبارەك دۆرسەپەر.
ئۈچرىغاي بىركۈن ساڭا سايىپ نەزەر.
بۇ بىشارەت بىلەن ئويغاندى خوجا،
سۇبھى ئىدىكىم ھوجرىغا ياندى خوجا.
تۆشەئى تالقان كۆلبار ئالدىلەر،
ھەرنە جابدۇقى سەپەر بار ئالدىلەر.
ھەققى ھەمسايە بارىبان خوشلاشىپ.
يۇردىلەر ئەل قالدى ئۇندا يىغلىشىپ.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار بۇ بىشارەت بىلەن سەمەرقەندگە بارغانلىرى

نەچچە كۈندىن سوڭ سەمەرقەند باردىلەر،
پۇتلىرى ئابىلە ئەيلەپ ھاردىلەر.
كىردىلەر دەرۋازىدىن ھويى چىكىپ.
كۆزلىرىنىڭ ياشىدىن جويى چىكىپ.
ۋەقتى شام خەلق ئۆيلەرگە كىتىپ،
ھەم دۇككانلەرنىڭ ئىشكىن بىكىتىپ.
ئوتتۇز ئىككى ھۆرپەگەردىن يوق كىشى.
خوجا ئەيتىلەر بۇ غۇربەتنىڭ ئىشى.
قايدا قونغايمەن قاراڭغۇدا بىرىپ.
ھەم مۇساپىر ھەم يىتىم ھەم غىرىپ.

بۇ تەپەككۇردا پەرىشان ئەردىلەر،
بىلمەيىن ھېچ يەرنى ھەيران قالدىلەر.
ھەرتەرەپتىن شەھنە پەرياد ئەيلىدى،
پىتنەئى غەۋغانى بۇنياد ئەيلىدى.
ئەيتتى شەھەر ئىچىدە مۇساپىر تۇرماغىل،
رەستەئى بازاردە ئولتۇرماغىل.
ۋەرنە زىندانغا چۈشەرسەن دوزۋار،
دوزدەپ ئەيلەيلەر تاڭلا سەڭگى سار.
قۇرقۇبان خوجا ئەسەسدىن قاچتىلەر،
مەسچىت ئۇچراشتى ئىشكىن ئاچتىلەر.
كىردىلەر مەسچىتكە ئەيلەپ ئىزتىراپ،
ئارقالىرىدىن ھەم مۇئەززىننۇ ماراپ.
كەلدىلەر ئەيتتى نىچۈك دەرۋىش سەن،
مۇندا ياتماق خوپ ئەمەس بى رىشەن.
ھەرنىمەرسەڭ بولسا بەرگىن ئىلتايىن،
سود ئەتەس ئوغرى ئالغاندىن كېيىن.
يايوقار مەسچىت ئىچىدىن بىر بېسات،
قالمىغاي بۇرادەر سەندە ياخشى ئات.
ئوشبۇ سۆزدىن بولدىلەر بى ئاپتاپ.
ئىلكىگە بەردىلەر كۇلبار، كىتاپ.
قويتى مەسچىتنىڭ ئىشكىن ئەتتى ئول،
قالدىلەر يالغۇز ئۆيىگە كەتتى ئول.
كېچە تاڭ ئاتقۇنچە تائەت قىلدىلەر،
گاھى ناماز گاھى تىلاۋەت قىلدىلەر.
سۇبھى سادىق بولدى ئەزىم ئەتتى شام،
ھازىر بولدىلەر مۇئەززىن ھەم ئىمام.
بەس ئادا ئەيلەپ ناماز بامداد،
جەمئەت تارقاپ چىقىپ كەتتى چۇباد.
تىز - تىز باقىپ ئىمامى بى تەمىز،
ئەيتتى ئىسىزپى قايەردىن كەلدىڭىز.
خوجا ئەيتتىلەركى مەن سايرامىدىن،
بى ھۇدە سۆز سورىما بى ئارامىدىن.
ئىلىم ئۆگەنمەك ئۈچۈن مەن بى قارار،
تەۋرىنۇرجان جىسىم ئاراساپ ۋار.
ئەيتتىلەر موللامۇئەززىن ئى سوپى،
مەدرىسە بار ئاخۇنى تۆرپە سەخى.
بىل بىنا قىلغان ئىرۇر مىرزا ئۇلۇغ،
يۇرت ئاتاسى، ساھىبى كارنايۇ - تۇغ.
بارسىڭىز ئۇندا مۇساپىردۇر دىگەي،
ھوجرا بەرگەي، ياخشى پەرۋا ئەيلىگەي.
گاھى - گاھى كەلسىڭىز بىزنى سوراپ،
يەتكۇرۇرمىز ئالدىڭىزغە نانۇ - ئاب.
مۇنچە ئىلمى - مۇنچە پەزلىنى بىلىپ،
كەتتى تەكلىپى سەمەر قەندى قىلىپ.
خوجا ئول ھىندا قىلىپان ئىزتىراپ.
يۇردى ئاخۇننىڭ ئوتاغىنى سوراپ،
ئاخىرى بى ئاشىناۋۇ بى دەرەم،
ئىستەي - ئىستەي تاپتىلەر ئاخۇننى ھەم.
كۆردى ئاخۇن بىر يىگىتتۇ - ھەق پەرەست
زاھىرى، باتىن مۇھەببەت بىرلە مەس.
غاپىل ئادەم ئەرمەس ئول ئەھلى ھوزۇر،
چەھرەسىدىن نۇرھەق ئەيلەرزۇ ھور.
ماساۋادىن خوجا پارىغ بولدىلەر،
ھوجرائى خالى بار ئىردى بەردىلەر.
يوق ئىدى سەرپ ئەتكىلى ئەسۋابى ئۆي،
شەمئى ئورنىدا ئىدى مەھتابى ئۆي.
تاپىدىلەر بىر بىساتى لاچەرەم،
بورىياسى كوھنا بولدىيۇ بەھەم.
بىر سۇنۇق ئىبرىق بىرخىشتى پۇچۇق،
دەستە جورغىسى ئىبرىقنىڭ ئۇچۇق.
خەرجى ئەيلەرگە يوق ئەردى سىمو، زەر،
ئولتوروبان خوجا يىغلار ئىردىلەر.
كۈندۈزى ئىلىم ئۆگىنىپ ئاللا مەدىن.
كېچە تەكرارى قىيامەت نامىدىن.
گاھى ئىستىغراق ئىچىدە مەس بولۇپ،
زەھدۇ تەقۋا بىرلە ھەمدەم غەرق بولۇپ.
ھالىدىن ئەرمەس ئىدى شاھۇ - گاداي،
ئىلىم ئۆرگەندىكى مۇنداق يىلۇ - ئاي.
ھېچنىمەرسە يوق ئىدى قاللاچ ئىدى،
خوجا ئون تورت كېچە كۈندۈز ئاچ ئىدى.

هەزرىتى بۈزرۈكۋارنى بىر سودىگەرنىڭ خاتۇنى چۈشىدە كۆرۈپ غايىبانە مۇخلىس بولغىنى

كىچە نىمشەپ ئەردىلەر كىم لاجەرەم،
بىر كىشى قاقتىلەر ئىشىكنى دەمبەدەم.
ئاچتىلەر ئىشىكنى ئۇشبۇ جىن،
كۆردىلەركى بىر دىدەكى پاكىزەدىن.
ھوجرىگە كىردى سالامى ئەيلىدى،
ھەم بىبى سىدىن پايامى ئەيلىدى.
ئەيتتى بىبىم ئۆزلەرىنى چۈش كۆرۈپ،
كەلگۈسى خىزمەتلىرىگە ئۆلگۈرۈپ.
غايىبانە مۇخلىس بولدىلەر مورىد،
بەس دۇئالىرىدىن ھەم ئەيلەپ ئۈمىد.
بۇ دىدەكنىڭ ئىلكىدە باردا ستۇرخان،
بىر سۇغۇدا چۈچىرە، بىر دەستە نان.
خوجانىڭ ئالدىدە ئىلتىپ قويدى ئول،
ھەم بۇلەر تويدىلەر ھەم تويدى ئول.
قالغىنىنى خوجائى ساھىپ نەزەر،
نامرادۇ، كەمبەغەلگە بەردىلەر.

كەتتى دىدەك خوشلۇشۇپ بەئىداز تائام،
بىبىسى بولدى كىنىزەك ھەم غولام.
ئالتە كۈندە يەتتە كۈندە بۇ دىدەك،
كەلتورۇبان مىۋەئى، نانو ـ نەمەك.
گاھدىدەك كەلمەس ئىدى بىر نەچچە كۈن
ئاچ يۈرەر ئىردى خوجا تۈن، ۋەكۈن.
گاھئاشپەزلىكتە ئاشتىن بوي ئېلىپ،
نەپسى ئەژدەرھاسىنى يەرگە چېلىپ.
بورىيازەت بىرلە تاپتىلەر كامال،
ھاسىل ئەيلەپ ئىلمو ھالو ئىلمو قال.
ئىلىم بابىدا چۈدەريا بولدىلەر،
زاھرۇ ـ باتىن مۇسەپپا بولدىلەر.
ھەم پەتىلەر راست ئەيلەپ ھەم چىراغ،
رۇشەن ئەيلەرگە كىشى يوقدۇر ئاياغ.
تەربىيەت ئەيلەرگە بىر پىرى كېرەك،
پىرى پۇر پەيزى جاھان گىرى كېرەك.

توقسان توققۇز مىڭ ماشايىخلارنىڭ سەرۋەرى سۇلتان خوجا ئەھمەد ياسىوي، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازى ئۆزلىرىنى زاھىر قىلىپ بىشارەت بەرگىنى

نەچچە يىلدىن سۆڭ ئىدى ۋاقتى تومۇز،
مەدرىسە خالى ئىدىكى نىسپى روز.
موللالەر سەھراسىرى چىققان ئىدى.
خوجا يالغۇز ئولتۇرۇپ كىريان ئىدى،
كەلدى بىر ئاتىنىڭ تاۋۇشى ناگىھان،
پەيكىر قىلدىلەر، نىچۇك ئاتلىق دىبان.
ئاشقىرىدىن قىچقىرىپ ئەيتۇر بىرەۋ،
يىلى ـ ئاي غەم مېھنەت ئىلكىدە گورەۋ.

تاقەتو ـ سەبرۇ تەھەممۇلغا ھېرىپ،
مۇندا چىقتى خوجائى موللا شىرىپ،
ھالىتى رۇبەردى بۇ ئاۋازدىن،
بەس خەبەر ئالماقنى ساھىپ رازدىن.
چىقتىلەرـنى كوردىلەر بۈزرۈكۋار،
تۇرمىش ئاندا ئىككى ئاتلىق شەھسۋار.
بىر قارا قاشقا ساۋارە ئەۋلىيا،
بەللىرىدە تەركەشۇ، تەركەش دىيا

ھەم قارا خۇپتان كىيىپ ئالتۇن كەمەر،
ھەم مۇبارەك باشلىرىدە تاجۇزەر.
سەلتەنەت مەيدانىدە ئالى نىشان،
يۈزلىرىدە نۇر ھەق پەرتەۋ پىشان.
بىرلەرىنىڭ ئاتلىرى ئەردى قارا،
ئۇشبۇ تەرىزلىك يوق ئىدى يىلقى ئارا.
توم قارا رەڭگى سىمەن ئەردى ئاق،
سۇرەتىدىن چۈن قۇنچاقى ئىراق.
ئۆزرەسىدە ئەلۋىلىيايى ئولتۇرۇپ،
مەدرىسە سەھنىدە بۇ يەڭلىغ تۇرۇب.
تىترىشۇر ھەيبەتلىرىدىن ماھومىھىر،
باشلىرىدىن ئايلىنۇر دەۋرى سۇپەھر.
چەھرىدىن پەيدا ئىرور نۇرىخۇا،
بويلىرىدىن كەلدى بويى مۇستاپا.
خوجا تەزىم بىرلە ئەيدىلەر سالام!
كۆزگە سۇرتۇبان ئىزاگۇيى لىجام.
ئول قارا قاشقا توپچاق مىنگەن ئەر،
ساھىبى شەمشەر تەركەش بىرلە نەر.
ئەيدىلەر ـ بۇ غەمدە غەمكىن بولماغىل
ئاخىرەت ئالدىدا دۇنيادۇر ئىپغىل.
بولدى ئوتتۇز يىل بۇ يەردە بارسىز،
نەپسىنى تائەت بىلەن قىينارسىز.
يىاتـايەن ئوتتۇز يىل ئىچرە بىر كىچە،
جەھەر ئەيلەك ئىش ئۇشبۇدۇر ئۆلگىچە.
ھارماق، ئاچماق بۇ مۇشەققەت بىرلەسىز،
مۇنچە مىھنەت، مۇنچە كۈلپەت بىرلەسىز.
سىزدە بىر ئىبرىقۇ،خىشتۇ، بورىيا،
كوڭلىڭىزدە قالمىدى بويى رىيا.
بىز ئىكويلەن رويى ئالەم سەير ئېتىپ،
كۈن تۇغۇشتىن پىتىشىنە يېتىپ.
تاپىمدۇق قابىلى سىزنىڭچە كىشى،
ئاينە ساپ ئەيلىگەن ئەركەك چىشى
ئىلگىرى كەلمەك كىبرەك موللا شىرىپ،
بارچە مەقبۇل، زىباۋۇ ـ زەرىپ.
نەپسى شەررىدىن بولۇك ئەمدى ئەمىن،

بەس بۇ دەپ بەردىلەر بىر قۇرس چەۋىن.
خوجا پەريادىلە قىلدىلەر سوئال،
سىزلەر كىملەر بولدىلەر ئى ئەھلىھال.
ئول قارا قاشقا توپچاقلىق جاۋان،
دىدىلەر بىل مەن سۇتۇقى بۇغراخان.
كاشغەر مۈلكىنى ئىسلام ئەيلىگەن،
دىن دىيارىنى سەرەنجام ئەيلىگەن.
مەنزىلىمدۇر قىبلە رويى كاشغەر،
سەركو روھى غازىبانى بەھرۇ ـ بەر.
بىرلەرى ئەيدىكى بىزنى بىلمەسەڭ،
سۆرىتىمدىن مەردى پۇرھەيبەت دىسەڭ.
مەندۇرمەن سولتان ئەھمەد ياسەۋى،
ھەم كارامەت ھەم ۋىلايەتتە قەۋى.
رەھنەمۇنى ئەسرىمەن يوق غالىبىم،
بار ئىرۇر يۈز مىڭ ماشايىخ تالىبىم.
جوملە ئەھلوللانىڭ دىھقانى مەن،
بارگاھى ئىشقىنىڭ سۇلتانى مەن.
كەل كۆزۈڭنى يۇم قولۇڭنى بەر ماڭا،
كۆزلىرىنى يۇمدى قول بەردى خوجا.
باز ئون كەلدى كۆزۈڭ ئاچقىن بۇ دەم،
ھەق يولىدا ساھىبى دەردۇ ـ ئەلەم.
كۆز ئەچىبان كۆردىلەر بۇزرۇكۋار،
ھەر تەرەپتە دەشتۇ بايابان ـ غۇبار.
دەشتە ئۆزرە ئىككى ئاتلىقى جاھان،
قولزەمى ۋەھدەتتە گويا كەشتە بان.
قارا قاشقا ئارغىماق مىنگەنلىرى،
ئەيدىلەر موللا شىرىپ كەلگىن بىرى.
كەر مىنى ئىستەرسەن بارغىل كاشغەر،
ئاينە دىل سەيقىلى ئەتسەڭ نەگەر.
ۋە بولەرنى ئىستەسەڭ بى ئىختىيار،
تۈرمىخايەن مولدا توركىستانغا بار.
غايىپ بولدىلەر بۇ سۆزلەردىن كىيىن،
موشكو ئەنبەرگە تولۇپ رويى ـ زىمىن.
ھىچ زى جاندىن يوق ئەردى ئول زامان،
خوجا ئەردىيۇ زەمىنۇ ـ ئاسمان

يۈردىلەر ئاندا ساراسىمە بولۇپ،
كۆزلىرى ياش، ئورنىدا قايغۇ تولۇپ.
ئاخىر ئۈچ كۈندە سەمەرقەند باردىلەر،
ھوجرە ئىلكى كەنجىنى ئاختاردىلەر.
مەھسىپو، كولبار بىر دەچچە كىتاب،
بۇرىيا ۋە خىشتىن، ئىبرىق خاراب.

چىقمادى دۇنيالىقتىن بىر دەرەم،
روزىگارى ئۆتكۈزۈبان لاجەرەم.
تاكى جابدۇقى سەپەر قىلغاي ئۆتەر،
ھېچ نەمە دىسە يوق ئىدى باقسا ئەگەر.
تەشنە ۋە ئاچ — غەرىب ناتەۋان،
ھوجرا ئىچرە ئولتۇروبان ناگەھان.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار سەپەر جابدۇقىغا ھەيران بولغانلەردە ئولسودىگەر - ئىنىڭ خاتۇنى دەردىگەمدىن ئىيازمەنلىك ئىبەرتىپ دۇئا تىلىگىنى

كۆردىلەركىم ئىلگىرى كەلگەن دېدەك،
بىر تەبەق ئاشۇ، سەرۇپايى كېرەك.
ئەردى بىر ھەمياندا بەش يۈز تەڭگە پۇل،
كەلتۈرۈپ قويدى، دەدى بىز پارچە قول.
بەندىلىك ئىيىتتى بى بى مۆھتەرەم،
پاتىھە ئۈمىت ئېيتىپ ئى باكەرەم.
قىلدىلەر نەزرى نوزولىغا دۇئا،
ئەيلىبان ھاسىل تامامى مۇددىئا.
ئادەميانە سەروپا كەيدىلەر،
ھەمدى رەببىلئالەمىن كەلتۈردىلەر.
ھەمدى رەببىلئالەمىن ئەيلەپ خوجا
سەجدەئى بوسى زەمىن ئەيلەپ خوجا
ئالدىلەر بىر مەركىبى بازاردىن،
يۆكلىبەككە رەختىنى ئەتتاردىن.
قالغىنىنى ئەلگە بەردىلەر تامام،
نى مۇئەززىن قالدى نى مەۋلا ئىمام.
دەۋر ئۇرۇبان ئەھلى سەھرا ۋە شەھەر،
مەجلىسى ئالى قىلىپ ئولتۇردىلەر.

بەزى ئادەم ئەزبىراھى ئىمتىھان،
مۇشكۇلاتنى قىلىبان دەرمىيان.
ئەيىۋھە ئىناس دىبان بەھىس ئەيلىدى،
كىمدۇ بۇ مۇشكۇلنى ھەل قىلغاي دېدى.
باش كۆتۈرۈپ خوجائى ئالى جاناپ،
بەردىلەر بىر بەھسىگە مىڭ بىر جاۋاپ.
پىنلى بىرلە قوۋلىنى ئەيلەپ دۇرۇست،
قىلدىلەر ئاللامەلەر ھەرپىنى سۇست.
ئاپىرىن-يۈز ئاپىرىن دەپ ئالىمان،
ھەيرەت ئىچرە قالدىلەر مەردى كالان.
ئىتتىپاق ئەيلىبان خۇبان شەھەر،
ھەم ئەمىران يەتتىلەر ھەم خان شەھەر.
خەلقنى تاشلاپ بۇ يەردە بى قارار،
قايدا بارغايلەر ئايا بۇزرۇكۋار.
خوجا ئۆزرە ئەيلەپ بىرىنى قىلدى شاد،
ھەرچكىم قالمىدى قىلماي خەيرى باد.
سەپ سەپ ئادەم قالدى يىغلاپ ئولئەسول
يۈردىلەر خوجا يولۇقتى ئىككى يول.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازى پادىشاھىم تەرەپلەرىگە كوڭلى مايىل بولۇپ، كاشغەرگە بارغانلىرى

يەكرى قىلدىلەر ماڭا ھادى راھ
قارا قاشقا ئارغۇماغلىق ئەۋلىيا.
تەربىيەت قىلغان پەقىرنى ئول ئەزىز،

ئىشقىنىڭ مەيدانىدا شەھسەۋارى تىز
مىندىلەر مەركەب ئۆزە يەھۇدىبان،
سەير ئېيتىپ دەشتۇ ياياۋانى بايان.

نەچچە شەھەر، نەچچە سەھرادىن ئۆتۈپ،
نەچچە نەھرى، نەچچە دەريادىن ئۆتۈپ.
تارتىپان يۈز جەبرى يۈز رەنجى سەپەر،
يەتتىلەر ئاخىر بۇ مۈلكى كاشغەر.
كىردىلەر شەھەر ئىچرە ۋەقتى شام ئىدى.
كېچە يۈرگەن ئادەم بەدنام ئىدى.
شەھنە ئالغايمۇ دېبان خۇرجىن خەر،
بىر سارايغا يېتىپان تۈشتىلەر.
ئەرتىسىگە سۈردىلەر ئەلدىن قايان،
مەشھەدى سۇلتان سۇتۇقى بۇغراخان؛
ئېيتتىلەركىم مەشھەدى سۇلتان پاك،
چاھار باغىدۇر بىر ئاز ئەنجىر تاك.
چۈش بىلەن يەتكەيلەر ھالا بارسىلەر
لەنگەرۇ- لەنگەرچى باردۇر ھارسەلەر.
كىردىلەر يول ئۈزرە ئەيلەپ ئىز تىراپ،
يەتتىلەر ئاتوشقا تۈش بىرلە سوراپ.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار ئالتىن ئاتۇشقا بېرىپ، باي ئەھمەدنىڭ ئۆيىگە چۈشۈپ، بەتەراز ئەتتاران كۈندىزى سەير قىلىپ، كېچىلىرى بايدىن يوشۇرۇن ھەزرىتى سۇلتانىنىڭ تەۋەججوھلىرىدە بولغىنى

باي بار ئەردى ئۆيىگە چۈشتىلەر،
باغلىبان قويدىلەر ئۇقۇر ئۈزرە خەر.
ئەيتتىلەر ئى باي ئۆيىڭىز سايىدادۇر،
مەرقەدى سۇلتانى ئالەم قايدادۇر.
كۆڭلىدە ئەيدى بۇ سوپى يا گاداي،
كۆرسۈتىپان يەندى بىر تاشلىقنى باي.
خوجا ئۈچ كۈن مۇتتەسىل ئەيلەپ پىغان،
ئولتۇرۇپ تاشلىقتا تاپماي ئابۇ- نان.
زار- زار يىغلار ئىدى ۋەقتى سەھەر،
ھەزرىتى سۇلتان نامايەن بولدىلەر.
ئەيتتىلەر ھارماق كىلىق سىز ئىلگىرى،
كوھۇسارى جەزبەنىڭ شىرۇ نەرى.
خوپ رىيازەت چەكتىڭىز مەردانەۋار،
ئەۋلىيا خىلى بۇ خىزمەتتىن تاپار.
بىزنى ئىزلەپ كەلدىڭىز خوپ كەلدىڭىز،
تەربىيەت قىلغانىمىزنى بىلدىڭىز.
مۇندا نى دەپ ئولتۇرۇپسىز بى قارار،
كۆڭلىڭىز ئەندىشە ئىچرە شورى بار.
ئەيدىلەر شاھا مۇبارەك قەبرىڭىز،
تاۋاپ ئىتىبان كەلدى بۇبى سەبرىڭىز.
تاپمادىم ئۈچ كۈن ئۆتۈپ ھەيراندۇرمەن،
ئىشتىياقىڭ ئىچرە سەرگەرداندۇرمەن.
شاھ ئەيدىلەركى ئى موللا شېرىپ،
بارچە غەم مەقبۇل ۋەزىبا ۋەزىرىپ.
خوجا بىر نەچچە قەدەم ھەمرا ئىدى،
ھەر نە تەلقىن قىلدىلەر ئاگاھ ئىدى.
مەخسەدىنى خوجا ئەرىز ئەتمەك ھامان،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان.
مەنزىلىم بۇ يەردە دەپ كۆرسەتتىلەر،
كۆزلىرىدىن غايىپ بولۇبان كەتتىلەر.
خوجا يىغلاپ ياندىلەر بىخود بولۇپ،
بادە يەڭلىغ مەۋجىدىن خۇمغا تولۇپ.
رەختى بار ئېردى بارىنى ئالدىلەر،
دەۋر ئورۇبان ئۆزنى يولغا سالدىلەر.
تارتىبان گاھ ئىززەتو گاھ خارلىق،
ئەيلىبان ئاخشامغىچە نەتتارلىق.
كېچە باي ھويلاسى ئىچرە ياتىبان،
باي ئوغلانلىرىنى ئۇخلاتىبان.
ئىم شەب بولغان مەھەل بۇراھبەر،
مەرقەدى سۇلتاندا ھازىر ئەردىلەر.
مەستۇ- مۇستەغرەق بولۇپ پىرى رەشاد
ھەزرىتى سۇلتان بىلەن تا بامداد.

باي بەد گومان خوجا شەيدارنىڭ ئارقالىرىدىن ماراپ يارغىنى، بۇ شەك-كاكىنىڭ بائىسىدىن ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق دەرغەزەپ بولۇپ، خوجانى مەككە تۇللاغا بۇيرىغىنى

بىر كېچە باي ئەيدى بۇ سۆپى ئەمەس،
ئوغرىمىكىن تۇتمىغاي نەگاھ ئەسەس.
يا قاراقچىدۇ خالايىقنى بۇلار،
يا ئىشەككە بەرگىنى ئاشلىق بولار.
بولمىسا تۇن كېچەلەر قايدا بارۇر،
كەنت يېقىن ئەرمەس بۇ ھويلا سايداتۇرۇر
ئەمدى ئەلۋەتتە بۇ سوپىنى ماراي،
قايدا بارسا ئارقىسىدىن مەن باراي.
غاپىل ئەردى باي بۇلەر ئەسرارىدىن،
ھەزرىتى سۇلتان بۇزرۇكۋارىدىن.
بىر كېچە تۇن يېرىمى ئەردى ناگىھان،
رەۋزەئى ئالىغە باردىلەر راۋان.
باي ئاستا قوپۇپ يۈردى ماراپ،
ئارقالىرىدىن يۈرۈپ يولغا قاراپ،
كۆردى سۇلتان تەربىيىتىغە باردىلەر،
نالە ۋە پەرياد ئېتىپ يالبازدىلەر.
باي ھەم ئولتۇردى بىر يەردە مۆكۈپ،
ياشىنى يامغۇردەك يەرگە تۆكۈپ.
خوجا بۇ بايدىن ئىدىلەر بى خەبەر،
باز ۋۇجۇدى ئەركىچە ئەيلەپ ھەزەر.
قەھرى ئېتىپ بولدىلەر پەيدا ناگىھان،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان.
ئەيدىلەر بىز مەھرەمى ئەسرار ئىدۇق،
سەھۋەنى گوياكى شەھباز ئەيلىدۇق.
بۇ نەچۇك ئېقىل، نەچۇك ئىدراكدۇر،
ھەم قەدەم بىگانە ۋە شەككاكدۇر.
ئارقىدىن غەمماز كەلدى تۇيمىدىڭ
ئەۋلىيالەرنىڭ ئىشىن ئاسان دىدىڭ
خوجا باقتى ئارقىسىغا ئالدىراپ،

ئولتۇرۇپتۇر باي بى مەنى قاراپ،
بايغا باقىپ خوجا پەرياد ئەيلىدى،
ھەم ئۆزۈڭگە ھەم ماڭا قىلدىڭ دىدى.
باي بۇ ئەسرارىدىن كەتتى قېچىپ،
سىينەسىگە تاش ئۇرار ئېردى ئاچىپ.
يىغلىبان خوجا مۇناجات ئەيلىدى،
داد ئەيلەپ ئەرز ھاجات ئەيلىدى.
دىدى ئى ساھىب قىرانى كاشغەر،
رەۋنەقى كانى دوكانى كاشغەر.
سەندىن بولدى مەۋجى دەريايى، ئۇلۇم
چىن-ماچىن مۈلكىدىن تا ھەددى رۇم.
شوھرىتىڭ پۇر شەھرى تۈركىستان ئارا،
ماجىرا سالغان بۇ مۇغۇلىستان ئارا.
خوجا بۇ نەسرى ۋەلىنىڭ تالىبى،
ھەم ۋەلى بۇ ھەم سەرى خوانى نەبى
شەۋقى مەيدانىدىن سەن شەمشىرى تېز،
كېچەلەر قەندىل قەبرىڭ شوئلە رىز.
سەن كەرەم بەخشى خاتا پوشى ھەم ئەل،
مەن كەمىنە قولنى نۇمىد ئەيلەمە،
ئۆتتى مەندىن بى ئەدەب سەھۋە خاتا،
رەھمە ئەيلەپ قىل ماڭا لۇتپى ئاتا.
كەلدى ئاۋازى بۇگۇن پەرۋاز قىل،
مەككە تۇللا تەۋپىغا ئاغاز قىل.
ئاشنا ئاشنانىڭ پەرقى بار،
باتىنىنىڭ روخسارىنى تۇتتى غۇبار،
ساپ بولمايدۇ يېرىپ ھەج قىلمىساڭ،
ئېخى مېھنەت بىلەن تەننى تىلمىساڭ.
خوجا بۇ نەۋازدىن بولدى خىجىل،
ياندىلەر بايىنىڭ ئۆيىگە مەنپە ئىل

باي ئاياغلىرىغە باش قويىدى كېلىپ ،
- ئاھ ئۇرۇبان دەردىمىرلە ئۇر تىنىسىپ،
بى خەبەر ئەردىم دېمىشتا بىلمىدىم،
مەھىزى بىر موللا ۋەيا سوپى دېدىم،
بۇ نى رەسۋالىقتۇرنى شەرمەندىلىك،
ھەددىدىن ئۆتتى جەرم قىلماي بەندىلىك.
خوجا بايغا ئەيدىلەر نى بى قارار ،

ئەمدى جاروبكەشلىك ئەتكىل ئىختىيار.
كېچەلەردە ياتمايىن بىدار بول،
مەست غەپلەت بولمايىن ھۇشيار بول.
قىل تەۋەججۇھ رەۋزىدە تۈنى ۋەكۋنى ،
تاساڭا رەھىمە ئەيلىگەيلەر بىر كۆنى .
بايغا بۇ سۆزلەرنى ئەيتىپ سەربەسەر ،
تۆشەئى تالقانۇ كولبار ئالدىلەر .

ھەزرەتى بۇزرۇكۋار بەندەئى سۇرەتكە بىرىپ كەشتىدە ئولتۇرغانى

يۈز مۇشەققەتلەر بىلە ئى دوستان.
نەچچە كۈندە يەتتىلەر ھىندوستان .
گاھى ئاچۇ ، گاھى زارو ھاردىلەر .
بەندەئى سۇرەتگە ئاخىر باردىلەر ،
ئولتۇرۇب بەندەر ئىچىندە بىر زامان،
كۆردىلەر كىم بەشيۈز ئاتلىق كارىۋان.
ئەزپەيى ئى كەشتىگە كىرگەيلەر ھەمە.
ھەربىرىنىڭ كۆڭلىدە يۈز زەمزەمە.
يەتمىش ئىككى قەۋم ئەردى ھەم سەپەر،
جەم بولۇپ كەشتىگە بىر - بىر كىردىلەر.
ھەپتەئى كەشتە ئىچىدە كارۋان،
بارۇز ئەردىلەر چىقىپ ناگاھ بوران.
ھەم قاراڭغۇ بولدى كۈندۈز كېچىدەك،
خەلق ھەيران بولدى تەرك ئەتتى يەمەك.
مەۋج ئۇردى قەھرىدىن دەريايى شور،
ئەيلىدى مەۋجى بوران كەچتى غە زور.
باش چىقاردى ھەر تەرەپلەردىن نەھەڭ،
كەشتىيۇ ھەم كەشتىبانىنى قىلدى تەڭ،
جۇملە پەرياد ئەيلىبان يىغلاشتىلەر.
جۇش ئۇرۇپ قاينار قازاندەك تاشتىلەر،
دور بىيىن قىچقىردى غەۋغا سالمىشىل.
سالىھا گىرداب ئىچىدە قالمىغىل،
كەشتى يۈردى جانىبى گىردابىغە،
تاشلىغىل مالۇ - پۇلۇڭنى ئابىغە،

بىر - بىرىڭگە نەزرە بەرگىل بۇ زامان،
ياتقۇزۇپ قويغىن ستۇنى بادبان.
ئىش مەھەللىدىن ئۆتۈپتۇر ھايى - ھاي،
قالغۇمىز دۇر كەشتە ئىچرە يىلۇ - ئاي.
تاشلىدىلەر قاپىلە ئەمۋالىنى،
سالدىلەر گەردەنلەرىگە غولىنى.
تەۋبە قىلدىلەر تامامى كارۋان،
كۆزلەرىدىن تۆكتىلەر ھەسرەتتە قان.
ئاقىبەت گىرداپقا چۈشتى بۇ كېمە،
جان شەررىدىن كۆڭۈل ئۈزدى ھەمە.
كۆردىلەر ئەل يىغلىشىبان زارۇ - زار،
كۇشەئىدە ئولتۇرۇپ بۇزرۇكۋار.
تۆرپە دەرۇشكى ھەرگىز قەيد يوق،
بول ئەجەپ سەييادلىكتىن بەيدى يوق،
تۆرپە تولئەيىندە كەشتىنى شامال،
مىل ئىسكەندەرگە يەتكۈزدى نى ھال.
كۆردىلەركىم مىل ئىسكەندەر بەلەند،
ئۇستىخانى كوھنەدىن مىلڭ كەشتى بەند.
بۇرنا گىرداب ئىچرە قالغان كارۋان،
بەندى - بەندىدىن جۇداۋۇ ئۇستىخوان.
سەر ھازاران ھاجىلار قالغان ئىكەن،
روزىگارى مۇندا سەرگەردان ئىكەن.
قايىرزۇل ئەرۋاھىدىن بولغان ئەمەن،
جۇملە ئىلمان ئەيتتىلەر جان ۋەھمىدىن.

كەشتى گىرداپقا چۈشۈپ كارۋان ھەيران بولغاندا بىر ئوبۇشقا مىل ئىسكەندەردىكى زەنجىردىن خەۋەر بەرگىنىنىڭ بايانى

لىك كەشتىنىڭ ئىچىدە ئىنتىزارمەن
بىر ئوبۇشقا بار ئىدى سەكسەن ياشار.
قىچقىرىپ ئېيتتى قىرىنداشلار كېلىڭ،
بىر پۇرتەد قاشىغا ياشلەر كېلىڭ.
بىر سۆزۈم بار ئېيتايىن بولسۇن ئايان،
تىڭلە ئەردىم قىلدى ئۇستازىمدىن بايان.
كىمە گىرداب ئىچرە چۈشسە زىنھار،
مىل ئىسكەندەردە بىر زەنجىر بار.
يۇقارىغە چىقسۇن ئول زەنجىر ئىلە،
چىققىلى بولماس يانا تەدبىر ئىلە.
خەلق ئاڭلاپ پىردىن بۇ كارۇزار.
مىل ئەتراپىدە تۇردىلەر قاتار.
كۆپ كىشى سۇندى قولىنى يەتمىدى،
خەلق ئاراسىدىن بۇ غەۋغا كەتمىدى.
بىرسى ئېيتتى بۇ ئىشقا چارە يوق،
بىرسى ئېيتتى مەن كەبى ئاۋارە يوق.
نائۇمىت بولدى ھەمە بەرنا ۋە پىر،
كۆككە يەتتى ئاھۇ - ئەپغانۇ نەزىر.
خوجا قوپتى ئورنىدىن بىر جۇش ئۇرۇپ،
ساقى ئى بەر يانىدىن مەي نوش بولۇپ.
ئۇشبۇ ھالەتدىن پىرىم ئاگا دەپ،
سەكرىدىلەر يانە بىيوللا دەب.
قەھقە ئەيلەب دەر چىنانچە كەبكى مەست،
تۇتتىلەر زەنجىردىن بۇ ھەق پەرەست.
چىقتىلەر مىل ئۈستىگە ئول زامان،
نەرە ئېيتىپ خوجائى ساھىب قىران.
ھەيبەتى بۇ نەرەدىن دەريايى غور،
تاشلىدى ساھىل يۈزىگە مارۇمور.
مىل ئىسكەندەردە ئەندەك تۇردىلەر،
كۆسى ئىسكەندەر كۆرۈپ ئولتۇردىلەر.

تۆت تەرەپكە باقتىلەر دەريا راۋان،
يەر كۆرۈنمەيدۇ سۇ بارۇ ئاسمان،
مىل ئۈستىدە مۇسەللا ئۇردىلەر،
كۆز يېشى بىرلە تاھارەت ئالدىلەر.
ھەم ناماز ئەيلەپ خۇداغا ھەم نىياز،
جەزبەدىن غەرقى جۇنۇن دەريايى ئاز.
يۈزلەرىنى ئەيلىدىلەر قىبلەروي،
كارۋان ئەھلىگە چۈشتى ھايى - ھۇي.
ئاھ دەپ تاشلاپ بۇ دەريا ئىچرەدۇد،
ئەھمىدى مۇختارغە ئەيلەپ دورۇد.
بەدە تەكبىرى بى ئاۋازى بەلەند،
ئەيدىلەر بۇزرۇكۋارنى ھۆشمەند.
تەبلە چۆبىنى ئىلكىگە ئالدىلەر،
كۇس ئىسكەندەرگە ناگا سالدىدىلەر.
بىر چېلىپ ئەردىلەر پەرياد ئەيلىدى،
سۇر ئىسراپىلنى بۇنىياد ئەيلىدى،
جۇنبۇش ئەتتى ناگەھان دەريايى شور،
ئەژدەرھالەرگە سېلىپ غەۋغا ۋە شور.
قىچقىرىبان جانىۋەرلەر مىسلى زاغ،
ھەم بېلىقلارنىڭ كۆزىدىن چىقلى چىراغ.
ئول مەھەلدە ھالەتى پەيدا بولۇپ،
سوقتىلەر ئىككىنچى بارە تەبلە كۆپ.
تەبلە چۆبىنى ئۈچ مارتىبە سالدىلەر،
ھۇشىدىن كەتتىلەر تامامى جانىۋەر.
مەۋج ئۇرۇپ گىردابىدىن سۇ ئەلھەزەر،
ئۆرلىدى دەريا ئىچىدىن يەتتە گەز.
قانچە كىم دەريا سۈيى بولدى ئېگىز،
كەشتى مىلتىقىنىڭ ئوقىدىن يۈردى تېز.
قوزغۇلۇپ يۈزمىڭ نەھەڭگى ئەژدىھا
خەلقنى گىردابىدىن قىلدى راھا.

ئى دەرىخا ئۆز غەمىمزنى يىدوق،
خوجانىڭ قەدىرلىرنى بىلمەدوق،
كىم قىلۇر بۇ مۇنچە مۇشكۇللەرنى ھەل،
ئۆزلىرى مىل ئۆزرە تەنھا چىقتىلەر.

خەلق گەردابىدىن چىقىپ خوجائى بۇزرۇكۋار مىل ئۈستىدە يالغۇز قالىپ مۇناجات بىدەرگاھى قازىيەل ھاجات قىلغانلىرى

ئەل كىتىبان خوجائى ساھىپ نەزەر،
مىلنىڭ ئۈستىدە يالغۇر قالدىلەر.
ناتاۋانۇ زارۇ ھەيرانۇ غىرىپ،
زار - زار يىغلار ئىدىلەر سارغىيىپ.
ئەزبىرايى شىددەتى تۇغيانى دەرد،
جان مىسكىندىن چىقارىب ئاھى سەرد.
باش يالاڭ ئەيلەب ياقانى چاك ئىتىب،
ماسەۋەللادىن كۆڭۈلنى پاك ئىتىپ.
ماتەم ئەھلىدەك قىلىپ ئاھۇ پىغان،
كۆز تىكىدان ھەم بەسۇيى ئاسمان.
سەربە سەجدە قويدىلەر ھاجات ئۈچۈن،
جەزبەدىن كۆڭلىدە پور ھالات ئۈچۈن.
ئول مۇناجاتىكى قىلدىلەر بۇدور،
ئەرز ھاجاتىكى قىلدىلەر بۇدور.

مۇناجات بىدەرگاھى قازىيەل ھاجات

خالىقا پەرۋەردىگارا پاك سەن.
ساھىبى ئىدراكى خاكى پاكسەن،
بولمىسا ئەمرىڭ چۈشەرمۇ بى ھىجاب،
ئاسماندىن يەرگە ئەكسى ئاپتاپ.
يارلىغىڭ بىرلە راۋاندۇر بەھرىلەر،
ھەر تەرەپتە جۇيبارو نەھرىلەر.
رەھمىتىڭ دەرياسىدىن دۇر مۇنچە مەۋج،
ھەم پەرىشتىلەر سانا خاند پەۋج-پەۋج.
ئاينى قىلدىڭ مەشئەلى رويى زىمىن،
ھەم مۇقەررەپ ئەيلەپ ئەسھابى ئىيمىن.
ئەبرە گەر چەندىكى ياشنى تۆكەر،
قەترەئى يامغۇردىن سەن با خەبەر.
سەن تەجەللى ئەيلىدىڭ ھوسنى قەمەر،
سەن موھەييا ئەيلىدىڭ تۈرلۈك سەمەر.
جۈملەئى رىگو - باياۋان قانچەدۇر،
قانچە كاپىر بار مۇسۇلمان قانچەدۇر.
ئاشكارادۇر ساڭا پىنھان ئەمەس،
رەھمى شەپقەت قىل ماڭا پەرياد رەس.
باش كۆتەردى سەجدىدىن يىغلار ئىدى
سىنەسى گوياكى ئاتەش پار ئىدى.

خوجا بۇزرۇكۋارنىڭ مۇناجاتلىرى تامام بولماي ئەردى، پىرلىرى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان غازى مىل ئىسكەندەردىن نىجات بەرگەنى

ئات تاۋۇشى كەلدى ھەر يان باقتىلەر،
كۆس ئىسكەندەرنى قورقۇپ قاقتىلەر.
ئى كۆرەرلەر خوجائى بۇزرۇكۋار، ۱
بىر قارا قاشقا توپچاقىدا سۇۋار.

سىناكرىتىمىيان ئاتىنى ئۇل ئەر چىمەن،
ھەر قەدەم ئادەمچە دەريادىن بەلەند.
چاك چىقىرىپ سۇ يۇزىدىن ناگىھان،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان.
ئاتلىرى دەريا ئۈزە كەلدى بەرى،
ھەم ۋەلىيۇ غازىلەرنىڭ سەرۋەرى،
دىدىلەر ئەۋۋەلقى كۆرگەن شاھ مەن،
باتىنىڭدا ھەرنە بار ئاگاھ مەن.
قورقما مەندىن تەربىيەت ئەيلەي ساڭا،
يۈم كۆزۈڭنى - يۇ، قولۇڭنى بەر ماڭا.
كۆزلىرىنى يۇمدىلەر قول سۇندىلەر،
ئاتقە مىنگەشتۈردىلەر ئۇل راھبەر.
باز ئان كەلدى كۆز ئاچ سەھرانى كۆر،
قالدى گىردابى لىبى دەريايى شور.
كۆز ئاچىبان كۆردىلەر بۇزرۇكۋار،
ھەزرىتى سۇلتان ئاتئۇيناپ تۇرار،
قوللەرىدە جىلۋەئى ئەڭگۇشتەرىن،
ئال دىبان بەردىلەر بىر قەرس چىۋىن.
ئەيلەر قىرىق كۈنگىچە بۇ يەردە تۇر،
ئاڭلىمايسەن بولغاي ئەسرارى زوھور.
تىنمايىن قىرىق كون ئىچىدە ھىچ سەن،
جەم ئېتىپ ئەيماقى قەۋمىنە رىش سەن.
تودە - تودە ئەيلىبان قويغىن بۇگۈن.
قوتقارورغە نەچچە بەختى سەرنەگۈن.
تاڭلا يەتكەيلەر جەمىئى كارۋان.
تارتىبان بىر - بىر ئۇلەرنى ئال بۇيان.
سەن بۇ يەردە تۇردىبان كۆركەتتىلەر،
كۆزلىرىدىن غايىب بولۇپ كەتتىلەر.
خوجا ئارغامچا يىشىپ جەم ئەيلىدى،
كارۋان كەلگەندە لازىمدۇر دىدى.
يىغدىلەر ئارغامچا ئەلدىن بى شۇمار،
كارۋان يەتكەيمۇكىن دەپ ئىنتىزار.

تاڭلاسى ئاش ۋاقتى بولدى ناگىھان،
يەتتى كەشتى بىرلە بەشيۈز كارۋان.
ئۇن بىرلە ئەيتۇر ئىدى ئەركەك چىشى،
بارمۇكىن دەريا لە بىدە ھىچ كىشى.
بىزنى بۇندىن ئەيلىگەي ئازاد ئۇل،
يەئنى دەريا ئىچىدىن ساھىلغا يول.
خوجا بۇ ئارغامچىلەرنى ئالدىلەر،
ئىلتىبان دەريا ئىچىگە سالدىلەر.
چىقتى بىر - بىر ئۇشبو ئارغامچە بىلەن،
قالمىدى دەر يا ئىچىدە مەر دوزەن.
كۆردىلەر دەرياله بىدە ئاشكار.
مىل ئۇزرە قالغان ئۇل بۇزرۇكۋار
كارىۋانو، كەشتى بانو دورىبىن،
ئەيلەدىلەر ھەمدو رەببىل ئالەمىن.
چۈن بۇلەر بۇزرۇكۋارلىقىنى بىلدىلەر،
جەم بولۇپ ئۇلدەم ئىنابەت قىلدىلەر.
مالۇ ئەموالدىن قىلىپ نەزرۇ - نىياز،
تاپقىنى گۈل، تاپمىغان بىرباش پىياز.
تاۋاپ ئەيلەر ئەردىلەر ھەر يان كىلىپ،
بەندە پەرمان بولدىلەر يەكسان كىلىپ.
بىز مۇرىدى موخلىس ئىقرارىمىز،
جان بىلەن ھەر يەردە خىزمەتكارىڭمىز.
نەئرە تارتىپ جىگەرىدىن بەرق ۋار.
ئەيدىلەر رەھمە ئەيلەك ئى شەيخى كۇبار.
بىز ھەممە پەرۋانە ئى دىدارىڭمىز،
جان بىلە ئۆلگۈنچە خىزمەتكارىڭمىز.
خوجا يىغلاپ ئەيدىلەر ئى مۇئمىنان،
خالىسەن لىللا پىدا ئەيلەپ بۇ جان.
ئۇشبۇ جان تەندىن جۇدا بولغان كۈنى
ھەم جاھان ماتەم سەرا بولغان كۈنى
خابى غەپلەتدىن دەمى بىدار بولۇڭ،
مەستلىكتىن ئەندەكي ھۇشيار بولۇڭ.

ھەزرىتى خوجا بۇزرۇكۋار دەريادىن چىقىپ، مەككە تۇللاغا بېرىپ ماقام قىلغىنى

ئەيتىبان تەلقىن گادا ۋە شاھىغا،
باردىلەر ئۈچ كۈندە بەيتۇللاھىغا.
مەككىگە چۈشتى ئەجەب ئەۋازەئى،
كەلگەن ئەرمىش بىرۋەلىيۇ تازەئى
يۇرتى تۈركستان ئىكەندۇق سەير ئېتىپ.
غەيرەتى ھەق بىرلە تەركى غەيرى ئېتىپ.
تاشلىبان سەھرا ۋە باغۇ ـ بوستان،
يۈز مۇشەققەتتە يېتىپ ھىندوستان.
بەندەئى شورەتكە كەلمىش تەي قىلىپ،
نالەسى ئەرا غۇنانى نەي قىلىپ.
كارۋان بىرلە چۈشۈپ گەردابىغە،
ئىلمىدە ئەللامەئى ھەر بابىغە.
مىل ئىسكەندەرگە ئەل چىققان مەھەل.
ئەيلەپ ئەرمىش جۇملەئى مۇشكۇلنى ھەل.
مەككە تۇللاغە بۇ سۆز مەشھۇر ئىدى،
لىك خوجا خەلقتىن مەستۇر ئىدى.
ھەج مەھەللى بولدى يۇ تەۋپى ھەرەم،
چىقتى تاغ ئۈزرە شېرىپى مەككە ھەم،

ھاجىلەر تۆت بۇرجى ئالەمدىن كېلىپ،
يەتمىش ئىككى قەۋمى ئادەمدىن كېلىپ.
بەلخ، رۇم ئەتراپىدىن تا مىسىر، شام،
بەلكى ئىران بىلەن تۇرانى تامام.
سەربەرەھنە خا بەرە ھنە جۇملە ئەل،
لۇڭگا تارتىپ بەلسەرىگە تۇردىلەر.
يىغلىماق ئەردى خالايىقنىڭ ئىشى،
جەم بولۇپ ئول يەردە يەتمىش مىڭ كىشى.
ھەم شەرىپى مەككە بولدى بى قارار،
تاغ ئۈستىدە تۇرۇپ ئۈستى سۇۋار.
قول ئاچىبان ئەيلىدىلەر ئەل دۇئا،
خەلقنىڭ ۋەردى زابانى رەببەنا.
بەس ھاۋا گەرم ئولدى مەۋسىمى تومۇز،
ئامىن- ئامىن بىرلە بولدى نىسپى روز.
ھاجىلەر ھەيرەتتە ۋە ئىش ناتامام،
كۈن قارايدىيۇ يېنىشتى ۋەقتى شام.
تۇرغىلى ئول يەردە تاقەت قالمىدى،
بۇ دۇئا ھەرگىز ئىجابەت بولمىدى

ھەزرىتى خوجائى بۇزرۇكۋارغە ئەمرى ئىلاھى بولۇپ دۇئاغە مەشغۇل بولغانى

كەلدى ھاتەپتىن نادايى ناگەھان،
ئى شەرىپى مەككەئى مۈلكى ئامان.
ئىندەگىل سەن ئۈشبۇ جەمئىيەت ئارا،
بىر غىرىبى نىڭ ئول قىلسۇن دۇئا.
ئاتى مۇھەممەت شېرىپ ھەم يېردۇر،
شەھرى سايرامىدىن ئېرۇر دىلگىردۇر.
بۇندادىن خاتىرىن شاد ئەيلىدى،
قىچقىرىبان ئەلگە پەرياد ئەيلىدى.
ئەييۇ ھەنناس ئول غەرىبى ناتىۋان،
قايدادۇر چىرلايدۇر خەللاقى جاھان.
ھالا ئولسۇن مۇندا ھالا پىرمەرد،

كان ۋەھىرەت ساھىبى دەريايى زەرد.
بۇ خەۋەردىن خوجا بىرلە كارۋان،
كەلدىلەر تاغنىڭ تۆۋىگە بىگۇمان.
توشتى ئەشتەردىن شېرىپى سۆيۈمى خىز،
خوجا مەندىلەر چىقىپ ئۈشتۈرنى تىز.
خەلق ئامىن دەپ ئۇلەر قىلدى دۇئا،
ھەج قوبۇل بولدى دەپ كەلدى نىدا.
ھاجىلەر بىر ـ بىرلەرىنى شاد ئېتىپ،
خوجانى بارچە مۇبارەك ئېتىپ،
مەككەنى تاۋاپ ئەيلىبان تارقاشتىلەر،
بىرسى دەريا، بىرسى تاغدىن ئاشتىلەر.

ھەزرىتى خوجا بۇزرۇكۋار ھەجدىن پارىخ بولۇپ، مەدىنىگە بىرىپ، رەۋزەئى موتەھھەرى مۇنەۋۋەرى مۇقەددەس ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستاپا سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنى زىيارەت ۋە تاۋاپ قىلغانلىرىنىڭ بايانى

كۆردىلەر خەلقىنى نۇرانە ھەمە،
بازچەسىنىڭ ئاغزىدا يوز زەمزەمە.
خوجا ئى ئازادە شاتلىققا تولۇپ،
نەچچە سوداگەر ئىبلە ھەمرا بولۇپ.
ھەم پىيادە گاھى - گاھى ھاردىلەر،
ئاخىر ئون كۈندە مەدىنە باردىلەر.
كۆردىلەر خەلقىنى نۇرانە ھەمە،
مەسجىدۇ مىھراپ ئىچىدە زەمزەمە.
مەككە تولادىن مەدىنە خۇش ساۋاد،
ھەم ھەبىبۇللا دەپ خەيرول بىلاد.
سوردىلەر ئەئرابىلەردىن كىم قايان،
زەۋزەئى پەيغەمبەرى ئاخىر زامان.
كوركوتىبان زەۋزەنى ياندى بىراۋ،
تەنلىرىگە كىردى گويا جان نەۋ.
خوجا ئۈچ كۈن زەۋزىدە ئولتۇردىلەر،
كۆز تىكىپ مەرقەدلىرىگە تۇردىلەر.
گاھ تىلاۋەت بىرلە گاھى ئىنتىزار،
تەشنا ۋە ئاچۇ پەرىشان روزىگار.
ئەۋۋەلى ئاخشامى ئەردى مۇستاپا،
گەۋھەرى رەخشان دەريايى ساپا.
زەۋزەدىن شول ھىن دا پەيدا بولدىلەر،
شەمسىدىن رۇشەن ھۇۋەيدا بولدىلەر.
لەيلى تۈل قەدرى ئەردى ئايا تۈل كىچە،
خوجا ئى تەلقىن قىلدىلەر نەچە.
ئەيدىلەر سۇلتان ئانداغ ئەيلىگىل،
ئەمرى سۇلتاننى خۇدا ئەمرى دىگىل.
پىر ئەگەر سەندىن رىزادۇر بىز رىزا،
تارتمىغىڭدۇر ئىككى ئالەمدە ئىزا.
خوجا ئەيدىلەركى يىغلاپ تۇردىلەر،
مەنزىلىم قايسى دىيار دەپ سوردىلەر.
بەردىلەر ئۇل سەرۋەرى جەددى ساپا،
مەنزىلىڭدۇر مۇئجىزە بەردى ئاسا.
يا رەسۇلىللا بىشارەت بەردىڭ ئاسا،
قايدا بارغايمەن ئى سىدىقى ساپا.
بار بۇ يەردىن خۇدا ئەمرى ئەيلىسە،
مەنزىلىڭ ئۇلدۇر ئاسا شانە ئەيلىسە.
ئەيدىلەر ئۇل سەرۋەرى ئالى جاناپ،
مەنزىلىڭ ئۇلدۇر دىبان ياندى جاناپ.
بەئدە رۇخسەت بەردىلەر غەيىپ ئولدىلەر،
خوجا دەريادەك لە بالەپ تولدىلەر..

ھەزرىتى خوجا بۇزرۇكۋار مەدىنەدىن يورۇپ بەندى سورەتكە بىرىپ، ھىندىستان بىلەن ياركەند زىمىن دىيارىغا كەلگەنلىرى

خەلقى ئالەم بىلەن ئەيلەپ خەيرى باد،
كىردىلەر يولغا مىسالى بەرق باد.
ئىككى بارە سەير ئېتىپ بولاتتۇۋان،
بەندە ئى سۆرەت بىلە ھىندوستان.
نەچچە ئاي ئۆتتىلەر كانجۇد كەلدىلەر،
پىشەئى ھەققا نىيەت ئىمىز كەلدىلەر.
تۇرمايىن كانجۇددا بۇ مىررات نۇر،
يۈردىلەر مەنزىل بىمەنزىل تاداۋۇر.

ئاندا داۋۇرنىڭ زىمىنى تارىشىدى،
ئۇلتۇرۇغلوق بىر جاماتەت بار ئىدى.
ھەزرىتى بوزرۇكۋارنى كۆردىلەر،
بىر مۇساپىر ھاجى بىر خورجون خىرا
بەلگە باغلاپ بىرگىنە كولبارى بار،
لىك مەئىندەنى دەرسەن ناربار.
خەلق كەلتۈردى قەتىق، گوشت، ئاش نان،
ئاش ئانىنى يەپ بولۇپ پىرى جاۋان.
تۆيلەركەتارقىشىپ كەتتى ھەمە،
خابۇ خائەيۋانىغا يەتتى ھەمە.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار داۋۇرغا كېلىپ ئەللامەنىڭ ھالى كەشىپ بولۇپ، مازارىنى تەئمىر قىلىپ، ئەلگە نىشان بەرگەنلىرى. بىر تۇل خوتۇن يېرىمنى بۇزمىغىل دەپ ماجرا قىلغىنىنىڭبايانى

قوندىلەر ئەلقىسە موندا بىر كېچە،
كۆردىلەر باتىن دە ئەسرار ئۆزگىچە.
ياتمايىن ئولتوردىلەر بوراھبەر،
روبىرۇدىن بىر ئېزىزى كەلدىلەر.
خوجاغا قىلدى سالام ئىكرام قىلىپ،
بارچە ئەھوالاتىنى ئەئلام ئېتىپ.
ئەيدى ئى مەردى خودا خوپ كەلدىڭىز،
بولدى ئۈچيۈز يىل بىلىڭ زىندانىدا بىز.
جوملەئى ئالەمگە مەن ئەئلەم ئىدىم،
پەھمەئى دانىشدە ھەم ئەئلەم ئىدىم.
ناگھان بىرلە بىزى پەتىۋادىن غەلەت،
بولغانىدىن يەيدورۇرمەن ھەركۈندە لەت.
قەبرى ئىچرە ھەق جازا بەردى ماڭا،
سەھۋە قىلغانىدىن ئىزا بەردى ماڭا.
ئوڭ كۆزۈمدىن ئۈندى بىر ئازغاندور،
يوركوشۇپتۇر شاخىغا مارانى كور.
ھەرمەھەللى كى چىقار ئەندەك شامال،
تەبرە نۇر ئازغان ئى ئەھلى كامال.
ئول سەبەبدىن بارھا ئازاردە مەن،
قوۋەتىم يوق تەۋرە نۇرگە مۇردە مەن.
تىنىچ ئەمەس دورمەن ماڭا ئارام يوق،
گوييا ئازغان كۆزۈمگە تەككەن ئوق.
نى بولۇر ئازغانى يولغا سالسىلەر،
پەنجى رىشتىمنى بۇلوبان ئالسىلەر.
قەۋرىمىز بۇ يەردە دەپ كۆرسەتتىلەر،
كۆزلىرىدىن غەيىپ ئولوبان كەتتىلەر.
بۇ ئەزىزنىڭ كى كارامىتىنى ياد،
ئەيلىبان بەئداز ناماز بامداد.
كەنت ئىچىدىن خوجائى ساھىپ نەزەر،
ئۈچ-تۆرت كەتمەن چىنى كەلتۈردىلەر،
ئەيدىلەر بۇ يەرنى كۆلاڭلار چۇقۇر،
كۆرگىل ئاندىن بوچۇقۇردىن نى چىقۇر.
ئالدىلەر كەتمەننى بۇ كەتمەن چىلەر،
پارەئى يەرنى قىلىپ زىرۇ-زەبەر.
ئوشبۇھالەتتە ئىدى بىر تۇل خوتۇن،
ئىلكىدە چۆپ ۋە ئۈچاسىدا ئوتۇن،
قىچقىرىپ ئەيتۇر يېرىمنى بوزماغىل،
خانىقاھى سوپىلەر يامو ئېتمىل.
خوجا ئەيدىلەركى سەبرى ئەتكىل مۇنا،
مەن بىرەي تاۋانىنى كۆپ يىغلىما.
قىلمىدى ھەرگىز قوبۇل تۇل خوتۇن،
تاشلىدى يەركە ئوچاسىدىن ئوتۇن.
خانغا ئەرز ئەيلەرمەن دەپ بولدى راۋان،
قاغىلىقتا تاپتى خاننى ناگىھان.
يۇرت مەئمور ئەردى خەلق بىسيار ئىدى.
ئول مەھەلدە ئابدىرىشىت خان بار ئىدى.
پىرۇ زەن كەلدىيو پەرياد ئەيلىدى،
ئىككى تىزىنى پۈكۈپ داد ئەيلىدى.

ئەيدى ئى سۇلتانى ئالەم داد ـ داد،
قىلدى بىر سوپى مىنى مۇنداق بىباد.
قىتىئەئى ئابى زىمىنىم بار ئىدى،
ئەپئى ھەر يىلدا ماڭا بىسيار ئىدى.
بىر سوپى پەيدا بولۇپتۇر كەچقۇرۇن،
ئەلنى ئالداپ يەرگە سالۇسى ھورۇن.

جەم بولۇپتۇر سوپىلەر مىكرى ئەيلىگەچ،
خىر قەئى ئىكىندە باشىدە سەپەنج.
نەچچە كەتمەنچى سېلىپ بۇزدى يېرىم،
سوپىغا سۆز ئەيغىلى يوقتۇر ئىرىم.
ئاجىزو ئەۋارىمەن داد ئەيلىدىم،
ھەزرىتىڭگە مۇنچە پەرياد ئەيلىدىم.

ئابدۇرىشىت خان ئـول خاتۇنغە ياساۋۇل قوشقانلىرى

رەھىم ئېتىپ خان بىر ياساۋۇل قوشتىلەر،
يارلىغىم يەتكۈزگىل ئۇل يەردىن كىتەر.
سوپىمۇ ـ دەرۋىش مو دۇر بۇنى يوسۇن،
بىھودە كىشىنىڭ يېرىنى بۇزمىسۇن.
كەلدى كەمپىرى ياساۋۇلىنى ئېلىپ،
خوجانىڭ قاشلىرىغا غەۋغا سېلىپ.
يەتكۈزۈپ خان يارلىغىنى پات ئىلە،
تۇشمەيەن يەرگە تۇرۇبان ئات ئىلە.
كورباتىن ئەردىيۇ زالىم ئىدى،

بى ئەدەپلىكتىن تەئەددى ئەيلىدى.
ھەزرىتى خوجا بولۇبان دەر غەزەپ،
ئاسمان سارى باقىپ تەبرەتتى لەپ.
زالىمى نادان يەقىلدى ئاتىدىن،
ملك پۇشايمان قىلدى قىلغان باتىدىن.
بىر قولى سۇندى سۇنۇق قول بىرلە ئۆل،
ئۆپكىسىگە سۇ سىپىلدى تۇتتى يول.
ھەرنە كۆردى ئاشكارا ۋە ناھان،
قىلدى خان قاشلىرىدا بىر ـ بىر بايان.

ئابدۇرىشىت خان ئىككىنچى ياساۋۇل بۇيرىغانلىرىنىڭ بايانى

خان بۇ يۇردىلەر ياساۋۇل كەلدىلەر.
ئاڭلىغىل سوپى نى يەردىن كەلدىلەر.
سەن تەئەددى قىلمايەن ئاھىستە بار،
بى ئەدەپلىك قىلمىغايسەن زىنھار.
كەلدى ئىككىنچى ياساۋۇل پەم ئىلە،
بەس سالامى ئەيدىلەر تەزىم ئىلە.
سوردى ئى بۇزرۇكنى يەردىن كەلدىلەر،
بىلمىدۇك قايسى شەھەردىن كەلدىلەر.
خوجا ئۆتكەن سىرنى تەقرىر ئەتتىلەر،
كۆلگان يەرنى ئاڭا كۆرسەتتىلەر.
ئىلگەرى كەلدى ياساۋۇل تېز ـ تېز،
كۆردى تۇز بۇتنىڭ ئىچىدىن بىر ئىزىز.
ئۇلك كۆزىدە بىر تۇپ ئازغان تىكەن،

مۇندا ئۈچيۈز يىل ئېرۇر ياتقان ئىكەن.
خوجا ئالدىلەر يۇلۇبان شاخ ـ شاخ
قەبرىنى ئالىنە قىلدىلەر پىراخ.
ئەلگە بۇ ئەسرارنى كۆرسەتتىلەر،
تۇغ تىكىپ ياخشى مازارەت ئەتتىلەر.
ياندى ئىككىنچى ياساۋۇل يول بىلەن،
تاش ئۇرۇبان سىنەسىگە قول بىلەن.
ياردىيۇ ـ خانغا ھىكايەت ئەيلىدى،
ئەيدى بۇ يەڭلىغ كارامەت ئەيلىدى.
سۇرىتى سوپىيۇ ئەھلۇللاھىدىن،
بىر نەپەس غاپىل ئەمەس ھىدىن.
چەھرەسىدىن پەرتەۋى ئەنۋار نۇر،
ھەم ۋەلىيۇ ساھىبى كەشپى قوبۇر

ھەزرىتى بۈزرۈكۋارنىڭ ھەقىقەتلىرىنى بىلىپ ئابدىرېشىت خان قول بەرگىنى

ئاڭلىبان ئابدىرېشىت خان ئۇل زامان،
بارچە بەگلەر بىلە بولدىلەر راۋان.
يۈكلۈتۈپ ئاتلەرگە كۆپ نەزرۇ - نىياز،
يۈردىلەر سۈرئەت بىلەن روزى دەراز.
ۋەقتى پېشىن ئەردىلەر يەتتى داۋۇر،
ھەزرىتى خوجام ناماز ئەيلەپ تۇرۇر.
پەۋج - پەۋج بەگلەر كىلىبان تۇردىلەر،
خان تەۋەججۇھ ئەيلەبان ئولتۇردىلەر.
پارىغ ئۆلدىلەر ناماز ئەيلەپ خوجا،
ھەق تائالا بىلەن راز ئەيلەب خوجا.
ئەگىشىپ كەلگەن سىپاھى بەگلەر،
خان ئادىل بىلە تەقسىر قويدىلەر.
بىر بىرىدىن ئۆتكەزدىلەر نەزرى - نىياز،
جۈملەنىڭ كۆڭلىدە يۈز سۆزى گوداز.
ھەر بىرىگە لۇتپى ئېيتىپ بۈزرۈكۋار،
سۆھبىتى كەرەم ئەيلىدىلەر ئاشكار.
خان بىننى خان ئەيدى بەگەر نىدەي،
مەسلىھەت شۇلدۇر ئۇلەرگە قول بىرەي.

كەرەم شامىدىن ئۇلەردىن يەتسە بوي،
تاڭلا مەھشەردە تاپارمەن ئابىروي.
خىزمىتى پىر ئەيلىگەيمەن بەئىدەزىن،
ئەيلەيىن بۈركۈت، شۇڭقار - لاچىن.
باشلىرىدىن بۆرك دەستارىن ئېلىپ،
خەلق ھەممە بوينىغا ئارغامچا سېلىپ.
ئىشتىياق ئەيلەب ھەممە قول بەردىلەر،
قالمىدى قول بەرمىگەن بەگزادىلەر.
گول - گول ئۆلدى خوجا پىر توفشان،
راست يولدىن كۆرگۈزۈپ ئەلگەنشان.
گاھ شەرىئەتدىن سۆخەن سوينچ ئۆلدىلەر،
گاھ تەرىقەت دىن دۇرگۇنجى ئۆلدىلەر.
پەيزى بىر بالايى پەيزى تۈن - كۈن،
خەلقىنىڭكى ئاھىدىن چىقتى تۈتۈن.
خانىقاھى سالدىلەر ئۇل يەردە ھەم،
ھەزرىتى بۈزرۈكۋار خان بەھەم.
ۋەخپى ئېتىپ ئۇن بەش تاغارلىق چەزەمىن
تەيىن ئەيلەب شەيخ جاروبكەشلەردىن.

خان ھەزرىتى بۈزرۈكۋارنى شەھەرگە تەكلىپ قىلغانلىرى

ئەيلىدى تەكلىپ خان ھۆشمەند،
ئەمدى سەيرى ئەتسۇنلەر يۇرتى ياركەند.
بۇ موغۇلىستان ئىچىدە شەھەرلەر
چاھارباغۇ، جويبارۇ، نەھرلەر.
خەلق جوشى، خوروشى چون قىران،
ھەر تەرەپ مەسجىد ئاۋازى ئەزان.
ھەزرەتىگە نەزرى بۇ تاج كەمەر،
پايى تەختى رەختى ئۇن سەككىز شەھەر.
بى تەۋەققۇپ بولسالەر ئاتقا سۇۋار،

پاك ئەيلەپ شەھرىدە گەردى غۇبار،
مەدرىسە تەييار ھەم ھەممامىلەر.
پاك ساپى بىرلە سۇبھى شاملەر،
خوجا ئۆلدەمدە سوۋارە بولدىلەر،
لەشكەرۇ خان يول ئىچىگە تولدىلەر.
سەير ئېتىبان خان بىلەن بۈزرۈكۋار،
قارغىلىقنىڭ كەنتىگە چۈشتى غۇبار.
كۆردىلەر كىم كەنتلەر ھەريان ئېرۇر،
ئوتراسى مەيدانۇ خارستان ئېرۇر.

تۆرپە مەيدانىكى قۇملۇق تاشلىق،
ئۆتمىگەن ئۇل يەردە ھەرگىز تاشلىق.
خانىغا ئەيدىلەرگىسى بۇ مەنزىلدە شاھ،
ئەيلەسەم بىر قەلئەيۇ يا خانىقا.
ۋاقىت تەگدۇر خانىقا ئەتمەك كېرەك.
دىن ئىسلام ئەلگە ئۆرگەتمەك كېرەك.

ھەزرىتى خوجائى بۇزرۇكۋار قاغىلىق مەۋزەئىدە خانىقا بىنا قىلدۇرغۇنچە ئەسرار ئىلاھى بولۇپ، بىر ئەزىزدىن مۇشاھىدە قىلغانلىرى

چون ئىشارەت قىلدىلەر بۇزرۇكۋار،
جەمئى بولدى نەچچە سوپى پەيكار.
بىرسى بالچىق ئەتتى بىرسى قويدى خىشت.
كەلدى ئاندىن بويى ئاسارى بېھىشت.
تۆت تامنى قوپاردى سوپىلەر،
كېچە ياتىپ ئەرتەسىگە كۆردىلەر.
بىر تېمى باشىدىن ئاياغ ۋەيران ئېرور،
سوپىلەر ئەيدى كىشى قىلغان ئېرور.
تام قوپاردىلەر يانا تا ۋەقتى شام،
تەك قىلىپ ئۈچ تامغە تا بالايى بام.
باقتىلەر پەداز نامەزى بامداد،
بىر تېمى ئۈچتامدىن ئەتمىش خەيرباد.
ئۈچ ماراتەپ تام قوپاردى سوپىلەر،
كېچە قىلدىلەر كېلىپ زىروزەبەر.
خوجا تۆتىنچى كېچە ئولتۇردىلەر،
باشى ئىدوركى ئالغايمەن خەۋەر.
كىم يىقىتۇر دەپ كىلىپ خەلقى جاھان،
قالدىلەر ھەيران تامامى سوپىيان.
نە كۆرۈرلەر زوبىرۇدىن تىم شەپ،
ئەشتەرى مەستىرى يېتىپ كەلدى ئەجەپ.
كەيپتى بىرلە تامنى ۋەيران ئەيلەدى،
خىشتلىرىنى يەرگە يەكسان ئەيلىدى.
خوجا پەرياد ئەيلەدىلەر ئى شۇتۇر،
تامنى يوق قىلغان نىجان سەن مۇندا تۇر.
ئۇشتۇر ئەسلىگە كىلىپ قىلدى سالام،
ئەيدى ئى موللا شىرىپىنىڭ نامى
موللا خوجا ئەھمىدى ھەرەمزە مەن،
ئەۋلىيالەرنىڭ قىلىچى تىزىمەن.
شەھرى ھەرەمزدىن كىلىپ ئەردىم بۇرۇن،
مۇندا قويدىلەر مېنى ئەل بى ئورۇن.
ياتتى يانىمدا مېنىڭ بىر كاپىرى،
نەپسى شەيتاننىڭ خەرىيۇ چاكىرى.
بىر چۆيۈن بۇت قامەتى ئادەمچە بار،
بىر كۈپ ئالتۇن لەبالەپ بەرق ئۇرار.
شۇملۇقىدىن بەسكى بى ئارام ئىدىم.
ھىچ كىشى بىلمەس ئىدى كەم نام ئىدىم.
قەۋرەم ئۈستۈن سىز كىلىپ تام سالدىڭىز،
ئىشنى پۇختا قىلمايىن خام قىلدىڭىز.
خوجا بولدىلەر جۇنۇندىن شۇئلەرىز،
پەيتتى كىم بۇ سۆزنى غايىب ئۆلدى ئىزىز.
زۇلمەتى شەپ ئەزىم ئېيتىپ ۋەقتى سەھەر،
سۇبھى سادىق ئۆرلەپ ئولتۇردى قەمەر.
جەمئىيەت بىرلە ئوقۇپ ئاندا داراز،
خەتمە ئەيلەپ ۋەردى ئەۋرادى داراز.
تام تۈۋىنى كولا دەپ ئەمرى ئەتتىلەر،
خەلق كولاپ تۇرغۇچە خان يەتتىلەر.
ئەيدىلەر بۇزرۇكۋارىم بىر نەدۇر،
كولاتۇرلار تامىنىڭ ئاستىنى چوڭقۇر.
خانىغا مەلۇم ئەتتىلەر بۇزرۇكۋار،
راز پىنھاندۇر كۆرەرسىز ئاشكار.
بىر ئەزىزى شەھرى ھەرەمزدىن كىلىپ،
مۇندا ياتىپتۇر كېچە يەزدىن كېلىپ.
سوردى قەۋرەم ئۈزرە تام قىلماق نى دۇر،
پۇختادىن سەۋدايى خام قىلماق نى دۇر.

قەۋرىم ئىچىلىق سىز ئىچرە گەنجى بار،
گەنج يانىمدا ئۇچۇن مىڭ رەنجى بار.
ھەمرايىم بىر بۇت ئىرور،ھەم بۇت پەرەست،
سىز كېلىپ سىزدەست بىر بالايى دەست.
تەختى بەندى تەندە سىز ھالا ھايات،
بۇت پەرەستبۇتىدىن مېنى ئەيلەڭ نىجات.
ئىلتىماس ئەتكەچ ئەزىزى مېھرىبان،
ئەمرى قىلدى يەرنى كولاڭلار دىبان.
ئۇشبۇ سۆز ئۈستىدە ئەردىلەر بۇلەر،
قىچقىرىپ كەتمەنچىلەر بەردى خەۋەر،
بولدى بىر قەبرى نامايان بۇ مەھەل،
سۈرىتى ساندۇق دەستۇرولئەمەل.
كۆردى قەبرە ئىچرە ئول ئەھلى ھوزۇر،
كاپىرى بۇت بىللە ياتداشىپ ياتۇر،
تازا يەرنى ئەمرى بىلەن ئويدىلەر،
ئۈستىخانىنى ئۇيەردە قويدىلەر.
خان بىلەن بۈزرۈكۋارى باخەبەر،
سەلتەنەت مەيدانىدە تاپقان نەزەر،
تازە ئولتۇرغۇزدىلەر ئول يەردە نەقىش،
ھەم مازارۇ- خانىقاھى پەيز بەخش.
روزەدار ئەھلىنى ئىپتار ئەتتىلەر،
خانىقاھى تەرز تەييار ئەتتىلەر.
موھۇر باسىپ بەردى شەيخ ئىلكىگە شاھ،
بىر كۈپ ئالتۇندۇر خىراجى خانىقاھ.
سەرپ قىلسۇنلەر بۇ ئالتۇننى تامام،
شەيخ، جارۇبكەش، مۇئەززىن،ھەم ئىمام.
ئون ئۆيلۈك قۇلنى ساتىپ ئالدىلەر،
ئون ئۆيلۈك قۇلنى ئازات ئەتتىلەر،
يەنە ئاتمىش پاتمان يەر ئالدىلەر.
ئاتمىش پاتمان يەر ۋەخپە ئەتتىلەر.
چوڭ چۆيۈن بۇتنى قازان ئەتتۇردىلەر،
كۈندە ئاشۇ- كۈندە نان ئەتتۇردىلەر.
باقى ئالتۇننى خۇدايى قىلدىلەر،
نەزرى ئىتىپ مىسكىن پەقىرغە بەردىلەر.

ھەزرىتى خوجا بۈزرۈكۋار ئابدىرىشىتخان بىلەن ياركەندگە كېلىپ چۈشكىنى

نەچچە كۈندىن سوڭ يەنە بۈزرۈكۋار،
خان - مۇخلىسلەر بىلەن بولدى سۇۋار.
يۈرگىلى خوردە كالان سەئيى ئەتتىلەر،
كۈن پېشىن ئەردى شەھەرگە يەتتىلەر.
كىردىلەر ئاخىر كېلىپ دەرۋازىدىن،
جەمئى بولدىلەركى خەلق ئاۋازىدىن.
ئەيلىدىلەر شەھەرنى ئايىنە بەند،
كۆشەگە ئالدى ئۆزىنى ھەرلە ۋەند.
مەجلىسى ئالىنى بونياد ئەتتىلەر،
پىر ئالەم كىرنى ھەم ياد ئەتتىلەر.
كەلدى يەتراپى جاھان تاۋاپ ئۈچۈن،
چۈن سىراتەلموستەقىم بى خەۋپ ئۈچۈن.
ئالىمان مولىك - دەرۋىشان مۇلىك،
بىر - بىرىنى كەلتۈرۈپ خوشان مۇلىك.
زالىمانۇ- ئالىمانۇ بى ئەمەل،
تەۋبە ئەيلەپ يىغلىيان ئۇشبۇ مەھەل،
ئاخىرى شاھۇ گادا قول بەردىلەر،
كىمكى قول بەردى ئاڭا يول بەردىلەر.
كەتتىلەر ئاندىن كېيىن بىر - بىر سىپاھ،
خالى بولدى خەلقتىن خەرگاھى شاھ.
خانغا ئەيدىلەر بۇ يەردە يىل-ئاي،
ئىززەتۇ ھۆرمەت بىلەن تاكى تۇراي.
بارماقىم مەشھەتكە جايىمدۇر بۇكۈن،
بولمىغاي بۇ تۇرماغىمدىن بۇرناكۈن.

خوجا بۈزرۈكۋار ياركەندىن مەشھەت تاۋاپىغا بارغانلىرىنىڭ بايانى

ئەيتىبان خانغا بۇ سۆزنى ئاشكار،
يۈردىلەر يولغا كىرىپ بۈزرۈكۋار.
خان بىرىپ بىر كۈنچەلىكتىن خوبلىشىپ،
جەزبەدىن قاينار قازان يەڭلىغ تاشىپ.
راھ راۋان ھەق بىلە ئول راھبەر،
قەشقەر شەھرىگە داخىل بولدىلەر.
ياركەند شەھرىدە بولدى بەر قارار.
كەتتىلەر مەشھەت سارى بۈزرۈكۋار.
مىنمەي ئاتنۇ، ئۇشتۇرنۇ، تۆتەيۇ خەر،
ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئىچرە مەشھەت باردىلەر.
كىچە تىنماي يول يۈرۈبان ئاتتى تاڭ،
ھەم ئاياغلىرى يالاڭ ھەم باشى يالاڭ.
بەلدە ئاغرامچى تەندە بىر كەلىم،
خەلق ئالەمگە سەلىپشورى ئەزىم.
تازە غۇسلو ئەيلەپ تاھارەت قىلدىلەر.
قەبرى سۇلتاننى زىيارەت قىلدىلەر.
قەشقەر شەھرىدە ھەر خەلقىكى بار،
ئاڭلىبان ئاۋارەئى بۈزرۈكۋار.
كەلتۈرۈپ نەزرە ـ نىيازو قويدىلەر،
نامرادۇ ـ كەمبىغەلگە بەردىلەر.
ھەر نىيازۇ ـ نەزرە كەلسە ئالدىلەر،
خەرج ئېتىبان خانقاھى سالدىلەر.
شاھ ياتقان يەر ئۈزرە قەبىر ئەتتىلەر،
تۆت تەرەپكە پەنجىرە تۈزۈغ تىكتىلەر.
قىلدىلەر تەييار ئۇستا دان ھۈش،
سەبزە مەرقەد ئۈزرە كاشى قەبىر پوش،
مەسجىدۇ. كولۇ، زىيارەتگا ئېتىپ.
بارچە سىنى پى سەبى لوللا ئېتىپ،
يەتتە پاتمانلىق زېمىنۋەخپ ئەيلىدى.
ئالتىن ئارتۇشداكى ۋەخپ تەيىنلىدى،
شەيخ جاروبكەشلەرىن ئولتۇرغۇزۇپ.
نەچچە قۇلنى خىزمىتىگە تۇرغۇزۇپ.
كۈندۈز ئەلگە تارقىتىبان نان بىلەن،
كىچەلەردە ھەزرەتى سۇلتان بىلەن.
سەرپ ئېتىپ كەلگەن تامامى سىم زەر،
يەتتە يىل جارۇبكەشلىك قىلدىلەر.
ئىككى-ئۈچ يىلدا خانۇ مۇھتەشەم،
تاۋاپ مەشھەت ئەيلەر ئەردى باھەشەم.
خوجادىن تەقسىر ئېلىپ ئاندىن كىيىن،
نەزىر ئېتىپ كىمخاپ بولغان تونىن.
خوجا خان ساھىپقا رۇقسەت بەردىلەر،
يول يۈرۈپ ئۈچ كۈندە كەلدىلەر شەھەر.
شەھەر ئىچرە قالمىدى پىرو ـ جۇۋان،
كۆرۈنۈشكە چىقتىلەر ياخشى-يامان.
ساچتىلەر خان باشلىرىغا سىم زەر.
پايتەخت ئۈزرە چىقىپ ئۆلتۈردىلەر.

ئابدىرىشىت خاننىڭ پەرزەنتلىرى ئابدۇلتىپ سۇلتان قىرغىزغا چىقىپ شەھىد بولغانلىرىنىڭ بايانى

ئول زاماندا بار ئىدى پەرزەندى خان،
بىر نەپەس ئايرىلمايىن دىلبەند جان.
ئاتلىرى ئابدۇلتىپ سۇلتان ئىدى،
قەشقەر سەر ھەدى ئۈزرە خان ئىدى.
ھەر يىلى يىل باشىدا بونىڭ زات،
جۈملە قىرغىزدىن ئالۇر ئەردى زاكات.
ئابدۇلتىپ خان ئاتلىنىبان چىقتىلەر،
قىرغىز ئۈزرە بارغىلى تاغ ئاشتىلەر.

قىرغىز ئايماقى تاپىپ تاغدا ئورۇن ،
جەمئى بولدىلەر ئالايۇ-تولۇق بۇرۇن ،
ئەيدىلەر بەرمە سىنىز ئەمدى بىز زاكات،
كەلسە قورشاپ لەشكەرى گەريەتتى قات.
بەلكى سۇلتان ئۆزلىرى ئاتلانسالەر ،
ئەيلىگەيمىز لەشكەرىن زىرۇ - زەبەر .
يەتتى سۇلتانغا بۇ سۆز باشتىن-ئاياغ ،
تىرە بولدى كۆزلىرىگە باغۇ - راغ .
شەھەر - سەھرا خەلقىدىن كەلتۈر چىرىك،
بولسا بۇ دەشتۇ باياۋان پۈر چىرىك .
بەكلىرىگە ئەيدى غەيرەت ئەيلىگىز ،
دىنى ئىسلامنىڭ ئىلىكى دۈر ئىگىز .
ھەددى بولغاي قىلغىلى بىز بىلە جەڭ ،
قىرغىزۇ - بى رەھى مۇردا رۇدۇبەڭ.
يۈكلۈتۈپ خەرگاھ چەندان خىمەلەر ،
جۇببە پۇ جۇشەن كىيىپ قىل قىمەلەر .
ھەم سۇپاھىدىن باھادىر مىڭ كىشى ،
ھەر بىرى ۋەقتى بالادۇر مىڭ كىشى .
مىلتىق ئوتىدىن جاھاندۇت ئەيلىبان.
نەيزەلەرنى زەھەر ئالۇد ئەيلىبان ،
باشلىرىغا تىكتۈرۈپ توغۇ-ئەلەم ،
يۈردىلەر قىرغىزنى ئىزدەپ لاجەرەم .
تاپمىدىلەر تاغلەرنى ھەم كەزدىلەر ،
ئاقىۋەت سۇلتان چاپاۋۇل ئىبەردىلەر .
تاغ ئۆزەسىدە قاراۋۇل بار ئىدى ،
چىقسالەركەر تۇغ ئۇنى ئىلتار ئىدى .
ئولتۇرۇپ ئەردى قاراۋۇل نابىكار ،
كۆردى سەپ - سەپ لەشكەرى جەڭگى غۇبار،
چۈشتى تاغدىن ئىز تىراپ ئەيلەپ بۇقول،
بىر كىگىز قالپاق كىيىپ بىر ئەسكى جول.
باردى يايلاق ئۆزرە ئەيلەپ ئەلھەزەر ،
يەتكۈزۈبان جۇملە قىرغىزگە خەبەر .
بۇ خەۋەرنى ئاڭلىبان ئەركەك چىشى ،
يىغىلىپ يايلاققا ئون بەش مىڭ كىشى .
ۋەھىمىدىن بارچە ئىرالەر قاچتىلەر ،

تاشلىبان مەزلۇمى قىز تارقاشتىلەر .
يول يۈرۈبان نەچچە كۈن بى ئاشۇ-نان ،
ئاخىرى پامىلدا قىلدىلەر ماكان .
بىر نەچچە سۆز ئەمدى سۇلتاندىن ئىشىت،
دەردىبىرلە ئەيتايىن جاندىن ئىشىت .
لەشكەرى سۇلتان ئوتۇبان تاغدىن ،
ئات سالىپ قىرغىزغا ھەر ئايدىقىدىن .
كۆردىلەر يايلاق ئىچىدە ھەر قايان ،
ئات-قوي ئۆشتۈرۈ قىزۇ - جۇۋان .
ھەر تەرەپتە قىرغىزۇ قويلەر سىنىز ،
مەۋج ئۇرۇپ ئۆيلەردە ئىبرانۇ-قىمىز.
ھەم قىتىقۇ ھەم سىرىق ياغۇ - قۇرۇت ،
ياغىدى لەشكەر سىرىق ياغدا بورۇت،
يوق ئىدى يايلاق ئىچىدە ئەر كىشى ،
ئولجا چۈشتى ، بىر كىشىگە مىڭ چىشى.
مالۇ ئەمۇالىنى تاراج ئەتتىلەر ،
سىملىخان ئالتۇنلىنى تاج ئەتتىلەر.
ئىلغىبان قىزۇ - جۇۋاندىن پىلەھال،
ئالدى سۇلتان دۇختەرى ساھىپجامال.
كېچە-كۈندۈز ئولتۇرۇپ ئىشرەت بىلەن ،
بار ئىدىلەر ئۇشبۇ كەيپىيات بىلەن .
قىرغىز ئاڭلاپ جەمئى بولدىلەر ھەممە ،
جەم بولۇپ پامىلغا تولدىلەر ھەممە .
بەللىرىگە باغلىبان ساغداقلەر ،
نەيزىدىن بولدى نەيىشتان تاغلەر .
يەتتىلەر يايلاق ئۆزە ۋاختى سەھەر .
لەشكەرى سۇلتان ئىدىلەر بى خەبەر .
ياتىپ ئىدىلەر سىپاھىلەر يايىن ،
ئاتلىنىپ جەڭ قىلغۇنچە ئۆلگۈرتەيىن .
ئارقا - ئارقادىن كېلىپ ئات سالدىلەر،
كۆز يۇمۇپ ئاچقۇنچە قالماي ئالدىلەر .
بەزىلەرنى تاغدىن تاشلاپ تۇۋەن ،
بەزىلەرنى چاپتى ئاي يالتۇ بىلەن ،
قەبزەسىدىن چىققىچە بۇ ئاپتاپ ،
لەشكەرى سۇلتاننى قىلدىلەر خاراپ ،

بەلكى سۇلتاننى تۇتۇپ ئۆلتۈردىلەر ،
بى ھايىۇ ، بى ۋاپا ، بى پىرلەر .
بۇ خەۋەر ئابدىرىشىتخاننىڭا يېتىپ ،
خان قارالىغ بولدى لەشكەر جەم ئېتىپ .

ھەزرىتى ئابدىرىشىتخان پەرزەنتلىرى ئابدۇلىتىپ سۇلتاننىڭ شەھىد بولغانلىرىنى ئاڭلاپ مەشھەتكە بارغانلىرى

ئەيدىلەر مەن ئەۋۋەلا مەشھەت باراي ،
ئاندا سۇلتانىۇ پىردىغا يالباراي .
ئىلتىپات ئەيلەپ مەدەتكار بولسەلەر ،
مۇشكۇلۇم ئاسان ئېتىپ يار بولسالەر .
بىر نەپەس ئولتۇرمىغايمەن سۇبھى شام،
ئالمايىن قىرغىزلەردىن ئىنتىقام .
نەچچە مىڭ لەشكەر ئېلىپ ئەزىم ئەتتىلەر،
سەئىي ئېتىپ مەشھەت ئىچىگە يەتتىلەر.
تاۋاپ ئىتىپان مەشھەت سۇلتان ئىشىق ،
خوجانىڭ خىزمەتلىرىگە جان ئىشىق .
نى ئۆتتۈپتۇر قىلدىلەر ساھىپ قىران،
ماجارايى قىرغىزى بىر - بىر بايان .
خوجائى بۇزرۇكۋارى پاكباز ،
ئاڭلىبان بۇ قىسسەنى دەردو - داراز .
ھەزرىتى سۇلتانغا مەلۇم ئەتتىلەر .
خان ماتەمدارىنى كۆرسەتتىلەر .
سائەتدىن سوڭ جەمئى ئەۋلىيا ،
كۆز تىكىپ تابار گاھى كىبرىيا .
ئالەمى روھانىيەتتىن كەلدىلەر ،
ئاستانە پۈر بولۇپ دەھلىز دىۋار .
ھەزرىتى سۇلتان دىنپەرۋە چىقىپ ،
پەشەدىن گوياكى شىرى نەر چىقىپ ،
خاننى مەشھەت سەھنىدە ئولتۇرغۇزۇپ ،
جۈملەئى قىزغىزنى سەپ - سەپتۇرغۇزۇپ.
ئەيدىلەر كىم غازىلەر سەر دارى بىز ،
جىلۋەئى كەلتۈردىلەر شەمشىرۇ تىز .
نەئىرە تارتىپ باشىنى كىم چاپتىلەر ،
خانغا ئەيدىلەر جازاسىن تاپتىلەر .
جۈملە قىرغىزلەرنى بىز بەردۈك ساڭا ،
ئىختىيارىڭ قانچە دۈر بەرگىل جازا .
مالۇ ئەمۋالىنى مىسكىنلەرگە بەر ،
غەم يىمە مۇندىن كىيىن تاپتىڭ زەپەر .
بى قىلىچ ، بى نەيزە، ۋە بى ئوق يا ،
خىزرى پەيغەمبەر بىلەن قىرىق ئەۋلىيا.
ھەمرايىڭدۇرلەر ھەمىشە يولغا كىر،
ئەۋۋەل ئەردىڭ كىرپە بولدۇڭ ئەمدى شىر.
ھەم ئۇ چالىرىنى قويدىلەر سىلاپ ،
ھەم كۆتەردىلەر زىمىندىن بى ھىجاپ.

ھەزرىتى ئابدىرىشىتخان لەشكەر ئېلىپ قىرغىزغا بارغانلىرى

يۈردى خان قىزغىز ئۈززە تارتىپ چېرىك،
تۈشەئى تالقاننى ئارتىپ چېرىك .
ئىزدە بان قىرغىزنى ھەريان چاپتىلەر،
ئاقشۇت ئىسسىق كۆل ئۈززە تاپتىلەر .
بولدىلەر دەريايى لەشكەر زوبىرو ،
چىقتى قىرغىزلەر چىرىكدىن غەرو .
خاھى پىرۇ خاھى بەرناۋە گۆزەل ،
بىر كىندىلەر خان كېلىپ قىلدى قەبەل .
ئالدىلەر بۇكوھ ھسار ئىچرە قاماپ،
ئوق ئىچىدە كەتتى قىزغىز بى ھىساپ .

قالغىنىنى ئەيلىدىلەر قەتلۇ-ئام ،
بىر ئۇرۇق قىپچاقىلەردىن ئىنتىقام.
ئانچە ئەمۋالىكى بۇيا قىلاقتا بار ،
لەئلى مەرۋايىت ، ھەمكىمخاپ تاۋار .
جۈملە،نى سىزلەرگە ئىنئام ئەيلىدىم ،
مۇددىئالەرنى سەرەنجام ئەيلىدىم .
ئون يىگىرمە چوڭلىرىدىن باغلىۋال ،
ئاپتابى ئۆمرىنى ئەيلەي زاۋال .
كاشغەر خەلقى تاماشا ئەيلىسۇن ،
پادشاھى رەھمۇتۇللادۇر دىسۇن .
ئەيلىبان بىر - بىر بۇ سۆزلەرنى بايان ،
يەتھۇ نۇسرەتلەر بىلەن ئاتلاندى خان ،
تۇغ - بايراق بىرلە خان چۈشتى شەھەر.
كاشغەر ئىچرە كىلىبان چۈشتىلەر ،
شەھەرگە پۈر بولدىلەر پەۋجى سىپاھ ،
مىرغەزەپلەرگە ئىشارەت قىلدى شاھ .
ئونچە قىرغىزنىڭ تونىنى ئالدىلەر ،
مۇردەسىن خەندەك ئىچىگە سالدىلەر .
باز ئۇنىنىڭ تىرەسىن سويدۇردىلەر ،
ئولكى مەزلۇمدۇر تىرىك قويدۇردىلەر .
تاڭلاسى چۈش بىرلە مەشھەتكە بىرىپ ،
تاۋاپ سۇلتان ئەيلەدىلەر يالبارىپ،
ئەيدىلەر مەرقەدگە باقىپ روبىروي.
دەۋلەتىڭدىن مۇنچە تاپتىم ئابىرۇي ،

ئۆمۈر بى پىر ئۆتكەن ئەردى روز شەپ،
شۈكرى لىللاكى پىرىم بولدى سەبەپ .
ھەزرەتىڭ مەرقەدلىرىن قىلدىم تاۋاپ ،
ئەيلەدىڭ ئاينەئى كۆڭلۈمنى ساپ .
بىزلەرگە پىر بولدىلەر بۇزرۇكۋار ،
رۇقسىتى بولدى ئۆلەر ھەممە يانار.
غەيىپتىن ئۇن كەلدى بارغىل شاھ بول ،
دىن دۇنيا بىرلەسەن ئاباد بول .
بولدىلەر خان ئول زامان ساھىپ نەزەر ،
خوجانىڭ مەنزىل لەرىگە كىردىلەر .
ئەيتىپ ئى بۇزرۇكۋارى ھوشمەند ،
قىتى بولدى بارساق ئەمدى ياركەند .
ئۆمۈر خىزمەتكارلىقتا سەرىپ ئېتەي .
خىزمىتىڭ ئەيلەپ مىرادىمغا يىتەي .
خوجاخان سۆزدىن ئاگا بولدىلەر ،
خان ئادىل بىرلە ھەمرا بولدىلەر .
ئالتىن ئاتىشتىن چىقىپ ئۈچ كۈن يۈرۈپ،
كەلدىلەر ۋەقتى پىشىنگە ئۈلگۈرۈپ .
چىقتى ئىستىقبال ئىتىپ ئەل بىشمار ،
ئوردىغا چۈشتىكىلىپ خان ھۇشيار .
شادىيانە چالدىلەر باڭ ۋە بەلەند ،
تەرز دىگەر بولدى ئول كۈن ياركەند .
ياركەند شەھرىنى رۇشەن قىلدىلەر ،
بوستانۇ - باغۇ گۈلشەن قىلدىلەر .

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار سەيرى تاماشا قىلىپ ، مىشارنىڭ لىۋىگە كېلىپ، مەنزىل جاي خانىقا قىلىپ، سۆھبەتقۇرۇپ ئولتۇرغىنى

نەچچە ۋەقت نەچچە سائەتتىن كىيىن ،
سەير ئەيلەپ يۈردىلەر يەر ۋە زىمىن .
بىلمىدى ھىچكىم بۇ پىرنىڭ سىرىنى ،
خوجا نىڭ ياتۇر يىرى يۇ جايىنى .
سەيرى ئېيتىپ بارا - بارا ئابى مىشار ،
كوردىلەر ئاخىر كېلىپ لىبى مىشار .

پىر كېلىپ ئولتۇردىلەر بۇ ئەھلى ھال ،
ئۈشبۇ مەنزىلدىن كېلۇر بويى ۋىسال .
بىر ئېرىق سۇ بار ئىدى ئول يەردە جار ،
ئول سۇ ئەردىكىم بۆلەك ئابى مىشار.
ئەيدىلەر تازا تاھارەت ئەيلەيىن ،
مۆجىزە بەرگەن ئاسانى تىكلەيىن .

تون ۋە داستارىن ئېلىپ پىر تاشلىدى ،
ئول ئېرىق لىۋىگە ئاسا تىكلىدى .
پىر ئەگەر تازا تاھارەت ئەيلىدى ،
ئىككى رەكئەت شۇكرى ۋۇ زۇ ئەيلىدى.
ئەتتىگەندە كۆردىلەر تىككەن ھاسا ،
شاخى بىرگەز بولدى ۋەبەرگى راسا .
مەئلۇم بولدىكى دەرەختى خۇرمىدىن ،
بولماس ھەرگىز موجىزە مۇندىن كېيىن.
مەنزىلىم بۇ يەردە دەپ بۇزرۇكۋار ،
مەنزىل ئەتتىلەر لەبى ئابى مىشار .
خانىقاھى ، مەسجىدۇ ، جۇي قازدۇرۇپ ،
گاھ تىلا ۋەت بىرلەسۇھبەتنى قۇرۇپ.
ھاجىتى مۇمىنلىگە ئەيلەپ دۇئا ،
ئولتۇرۇر ئەردىيۇ خۇجا ئەۋلىيا .
تاۋاپ ئۈچۈن كەلدى تۆرپان يۇرتىدىن ،
ئاقسۇ ۋە كۇچار دولاننىڭ يۇرتىدىن .
ھەم خوتەندىن ئالىمۇ - دەرىشلەر،
مەردەمى يېڭىھسارى كاشغەر.
جەم ئولۇپ سوھبەتكە داخىل بولدىلەر،
تەۋبەدىن تەقسىر ئۆزرىن قويدىلەر.
پىر رۇشەن دىل نەسھەت ئەيلىبان.
كورسە ئاغرىقلارنى سەھەت ئەيلىبان.
مەرىپەتتىن ئۆزگە ئۆرماي ھېچ ھەرپ.
كەۋھەر ئەپشان بولدىلەر دەريايى زەرپ
تالىبانى تەگرىگە ئەيلەپ بايان،
ھەم ماسايىل ھەم تەرىقى خوجاكان.
ئىككى ۋە ئۈچ كۈندە خان تەقسىر ئىلىپ،
خىزمىتى ئەيلەپ دۇئايى پىر ئىلىپ.
گاھى سەھراسەيرىن ئەيلەپ ئىختىيار،
بىلمەي ئەل قالغان مازاراتىگە بار.
توربىتىگە يەتكۈزۈپتوغۇ - ئەلەم،
شەيخ جارۇبكەش قويۇپ ۋەخىپنى ھەم.
سەيرى ئېتىپ بۇ تەرزىدە بۇزرۇكۋار،
خانۇ - بىگۇ يۇرتىدىن ئەل سەد ھازار.
ئەرگە شىبان ئاغزىدىن چىققان ھاۋۇر،
يەتتىلەر ئاخىر مازاراتى داۋۇر.
بۇ داۋۇرنىڭ ئالدىدە سايۋاغ ئىدى،
تۆھمىتى يالغانچىغا يايلاق ئىدى .

ھەزرىتى بۇزرۇكۋارنىڭ قاغىلىققا بېرىپ، داۋۇردىكى مازارنىڭ ئالدىغا بازار قىلماق ئۈچۈن سەئيى قىلغاندا، كەنتتىكى ئادەملەر كېلىپ، يىغلىشىپ، بالا-بارقىمىز قىمارباز، لولى بولۇپ قالىدۇ دەپ، مەنئى قىلغاندا، بىر قولۇڭ كەينىڭگە بولسۇن دەپ، يانغىنى

كوردىلەر جايى چۈشۈپتۇر خوش ھاۋا،
خانىغا ئەيدىلەركى ئى زەررىن قابا.
قەلئە ئەتسەڭ كىم بۇ يەردە ئورنىبار،
بىز كىتەرمىز قالغاي ئەلگە يادىگار.
ئەزپەي ئەمرى ئەيلىگەيلەر كەنت ئىلى،
يەتىلىپ ئەيدىلەر ئى خان ۋە ۋەلى.
يۇرتۇڭ ئەمنىيەت ئۈچۈن دارىل ئامان،
مۇندا شەھەر ئەتتۇر سەلەر بىزگە يامان.
بىز بولەڭ يۇرتدىن ئەمەس ياركەندىبىز.
جارەسىكى بولغاي ھەمە پەرزەنتىمىز.
ياقىمار بازۇ زىناكارولەۋەند.
ناسازا كويى ھورۇن خودپەسەند.
ھەزرىتىبۇزرۇكۋار ئاچچىقلىنىپ،
قوپتىلەر خان بىرلە ئاندىن ئاتلىنىپ.
ئەيدىلەر يېپىلمىغاي ئارقاڭ سىنىڭ،
جارەسىكى بولغاي بالا-بارقاڭ سىنىڭ
كىمكى بۇغداي تىكتى ئول بۇغداي ئالۇر،

كىمكى جاي بەرسە كىشىگە جاي ئالۇر،
ئۇنگەنىدەكورمىدىڭمۇ بەد گۇمان،
ئارپاخانىنىڭ دانەسىدىن ئارپاخان.
خانۇ لەشكەر خوجائى بۇزرۇكۋار،
خانىقاغە يەتتىلەر ئەيلەپ شىكار.
ھەر تەرەپ ئاباد بولۇپ دۇرخانىقا،
توشتىلەر بۇزرۇكۋارى پادىشا.

ھەزرىتى بۇزرۇكۋار خان بىلەن بىر قەسبەھە بىنا قىلدۇرغانلىرى

ئەمرى قىلدىلەركى بىر مەيدان قىلىڭ،
خانىقا ئالدىنى شەھرىستان قىلىڭ.
قوپتىلەر خان باشلىغىن خىزمەت ئۈچۈن،
بەللىرىنى يەزمىدىلەر تۈن - كۈن.
شەھەر سەھرا خەلقى مولچەر ئالدىلەر،
يەرنى تەييار ئەيلىبان خىشت سالدىلەر.
سۇ يوق ئەردى قارغىلىق ئىچرە ھۇنۇز.
خەلق تەشنا سۇ ئۈچۈن ۋەقتى تومۇز.
ئەرز قىلدىلەر كېلىپ سۇ كەم ئېرور.
كەنتلەردە سۇ ئۈچۈن ماتەم ئېرور.
ھەر زىرائەتلەرگە سۇ يەتمەي قۇرۇغ،
ساچىمادى ھېچكىم بۇ يىل يەرگە ئۇرۇغ.

ھەزرىتى خوجا بۇزرۇكۋارنىڭ مەھەممەت مىرۋەلى سوپۇمنى قىچقىرغانلىرى

بۇ ھىكايەتنى ئىشىتتى خەلقتىن،
خوجا قىچقىردى سوپى دەپ مەككىدىن.
بىر ئېغىز قىچقىردى ئول بۇزرۇكۋار،
سۆز ئېيىشىتتى غەيىبدىن ئول پاك باز.
سوپى ئۆلدەمدە ئىدىكىم مەككەدە.
سوز ئېيىشىتتى غەيىبدىن ئول مەككەدە،
باز قىچقىردى ئىككىنچى ئون قىلدىلەر،
سوپى مەككىدىن چىقىپ يول كىردىلەر.
خوجا ئەيدىكىم نى يەردە ئەردىڭىز،
مەككىدە ئىدىم، پىرىم قىچقىردىڭىز.
ئەيدى مۇھەممەت ۋەلى سوپى بارىڭ،
سۇ باشىدىن ئاسايىڭىز سودرەپ كېلىڭ.
بۇ ھىكايەتنى ئىشىتىپ ئول زامان،
سۇ باشىغە بولدىلەر يەلدەك راۋان.
ياندىلەر يۇلغا ھاسانى سودرابان،
بولدى بىر تاشلىق سۇ ئارقىدىن راۋان.
ئول زامان سۇ ئارقىدىن غار قاردى،
نەبە غەۋغادۇر دەپ ئارقا قاردى،
ئول جەھەتتىن بىر كىلور بىر يانغۇسى،
قارغىلىقنىڭ خەلقىغە سۇقايغۇسى.
قىل تاماشا قۇدرىتى ئاللاھىدىن،
ھەم كاراماتى ۋەلىيوللاھىدىن.
بىر نەزەر قىلغان بىلەن مەردانە كار،
بولدى پەيدا ئۆز - ئۆزىدىن جۇيبار.
ئۆتكۈزۈپ بازار ئىچىدىن قويدىلەر،
ھەم زىرائەت قىلدىلەر خەلق تويدىلەر.
نەچچە كەنت ئاباد بولدى بۇ سۇدىن،
كۆپ زىرائەت قىلدىلەر ئاندىن كېيىن.
قەريەنى ئۈچ يىلدا تەييار ئەتتىلەر،
ئاپىرىن دۇشەنبە بازار ئەتتىلەر.
ئولتۇرۇبان ئۆتتۇز ئىككى ھورپەگەر،
ھەم مازارى خانىقاھى جىلۋەگەر.

ئۇن بولۇرى قولنى ئازات ئەيلىبان،
قويدىلەر خىزمەتكە مۇئتاد ئەيلىبان.
ھەر نىيازى لەزرى كەلسە ساقلاماي
خانىقاغە سەرپ ئېتىبان يىلو ئاي.
شەيخ جارۇپكەشلىگە جاي بېرىپ،
سوپىلەرگە خوپ سەرۇپاي بېرىپ.
بەئىدە بۇزرۇكۋار خان ئاتلاندىلەر،
ئەرتەسى چۈش بىرلە كەلدىلەر شەھەر.
خان چىقىپ ئولتۇردى بىربالايى تەخت،
ئول مەھەل بۇزرۇكۋارى نىكبەخت،
مەنزىلى گەر ئەردى پەھلىۋى مىشار،
بولدىلەر ئۇن يىل ئۇ يەردە بەر قارار.
ئۇن يىل ئىچىندە سوپى ھەم خىزمەت قىلىپ،
خىزمىتى پىرنى ئەگەر دەۋلەت بىلىپ.
كىچە - كۈندۈز سوپۇم ھەمرا ئىدى،
ھەر نەئى ئەسرارىدىن ئاگا ئىدى.
سوپى پەرزەنتىم ماڭا دېر ئەردىلەر،
بۇ مېنىڭ ئورنۇم ساڭا دېر ئەردىلەر.
خان ھەمىشە تاۋاپ ئېتەر ئەردى كېلىپ،
خىزمىتى شايەستە ئەيلەپ ئەمگەلىپ.
جەم ئۆلۈپ ھەر سائەتى شاھوگادا،
ئەيلىبان پىرى مۇرىدلىقنى ئادا.
ئۆتكەرىبان كۈندە يۈز نەزرۇ - نوزۇل،
ساقلىماي بىر پۇلنى بۇ ئەھلى قوبۇل.
ئۇن يىل ئىچرە خوجائى دەرۋىش دوست،
مەسھەپى نەچچە كىتاپى تەخت پوست.
تەركى دۇنيا ئەيلىگەن مۇنداق كىبرەك،
ئەھلى دۇنيالەرگە باغۇ - راغ كىبرەك.
تاپتىلەر خوجا كامالاتى ئەجەپ،
تازە - تازە جەھىد ھالاتى ئەجەپ.
بىر كىچە قۇرئانغە مەشغۇل ئەردىلەر،
كەلدى ئاۋازى خوشى ئەينى سەھەر.
سىپلەئى دۇنيا ئىچىندە تۇرمايىن.
غەپلەتى ئىسيان بىلەن ئولتۇرمايىن.
ئاخىرەت جابدۇقىنى ئەيلەپ دەمبىدەم،
بۇزرۇكانى دىنگە بولغىل ھەم قەدەم.
كىم ئىچەر بىر قەترە سۇبىر پارچە نان،
قابىزىل ئەرۋاھىدىن تاپماس ئامان.
سەد ھازاران ئادەمى سەندىن بۇرۇن،
تاشلىبان كەتتىلەر دۇنيايى دۇن.
سەن سەپەر ئەنجامىدىن ئاغاز قىل،
ئالەمى بالا سارى پەرۋاز قىل.
خوجا بۇ ئاۋازىدىن مەست بولدىلەر،
مەستلىكتىن ئەندەكى پەست بولدىلەر
ئەمرى قىلدىلەر خەبەر قىل ئەلگە تېز
سىزلەرنى چىرلايدۇ ئول مەردى ئېزىز.
كەلدىلەر خانۇ - سۇپاھى بارچە يۇرت،
قالمايىن ئادەم بىغەيراز قۇش قۇرت.
تەۋبە ۋە تەقسىر ئەيلەپ تۇردىلەر،
روبرودا خوجا خان ئولتۇردىلەر.
ئەيدىلەر ئى جەمئى بولغان مەردى زەن ،
مەركىدىن پارىخ ئەمەستۇر ھېچ تەن.
بىزگە نەۋبەت يەتتى بولغاي بۇ كىچە،
تاڭ سەھەر كەلدى نادايى ئۆزگىچە.
سىز قالۇرسىزلەر جاھاندا نەچچە كۈن،
چىقماغاي تاڭلا گورۇڭلاردىن تۈتۈن.
كىچە تاڭ ئاتقۇنچە تائەت ئەيلىگىز.
كۈندۈزى خەيرۇ سا خاۋەت ئەيلىگىز،
ئەيلىگىز غوسلى تاھارەتنى تامام،
زىكرى تەسبىھى تىلاۋەت سۇبھوشام.
گور قاراڭغىدۇر ئىچىدە يوق چىراغ،
كۆز يېشىڭىزدىن قويۇڭ مەشئەلگە ياغ
تاتىرىك بارسەن جاھاندا ماھوسال،
تەۋ بەدىن ئاغرامچىنى بوينۇڭغا سال
قوپ سەھەرلەردە خۇداغە نالە قىل.
ئەبرىدەك توككىل ياشىڭنى ژالە قىل.
مەغپىرەت قىلغاي مەگەر يەزدانى پاك،
ۋەرنە نەپس ئىلكىدە بولغايسەن ھىلاك.
خان قوپۇپ ئەرز ئەتتى يىغلاپزارۇ-زار،
كىم قالۇر مەسنەندە يا بۇزرۇكۋار.

ئەيدىلەر مۇھەممەت ۋەلى سوپى قالۇر،
ئول دۇئادا رويى ئالەمنى ئالۇر.
ئام ئەگەر بارسا قاشىغە خاس ئېتەر
كىم ماڭا مۇخلىس ئاڭا ئىخلاس ئېتەر.
مەرىپەت دەرياسىدىن چىققان كەھىر،
جۇملەئى دەرۋىشلەرگە تاجى سەر.
سىنەسى پەيزى ئىلاھى بىرلە پۇر،
تەشنەئى مەردان دىنغە چەشمدۇر.
تەختى پوست ئۈستۈن چىقىپ ئولتۇرسۇن ئول،
مەن كىبتەرمەن جان شىرىن تۇرسۇن ئول
يەتتى توقسان يىلغە ئۆمرى نازىنىن،
بولمادىم بۇ نەپسى شەيتانىدىن ئەمىن.
سىزلەنى قىلغاي ئەمىن پەرۋەردىگار،
بىزلە تا ئاخشامغىچە بۇ يەردە بار.
ئوت سالىبان نەچچەمىڭ پەرۋانىگە،
كىردىلەر زەۋق ئىلەتائەت خانىگە.
بورىيايى سالدىلەر ئاندا دەلىل،
قويدىلەر مەسھەپنى بالايى رەھىل،
رەۋنەقى جۇملە مۇسۇلمان ئەردىلەر،
ئولتۇرۇپ قورئان ئوقۇپ جان بەردىلەر.
ھوجرىدە بىر خىرمەنى گۈلدەك ياتىپ،
يۈزلىرى مەسھەپ يۈزى ئۈززە پاتىپ.
خان بىلەن سوپى كىرىپ كۆردى بۇھال،
قالدىلەر ھەيران سەرگەردان لال.
بولدى مەھشەرگا مۇلكى ياركەند،
تۆردى ماتەمدىن خالايىق بەند-بەند.
ھىچ كىشى قالماي سىياپوش بولدىلەر،
ئات ئۈشتارغا قارا كەيدۈردىلەر.
ھەم شەبى يىلدا بولۇپ ئالەم يۈزى.
گەردئالتىن داقالىپ ئادەم يۈزى.
خەلقتىن چىقتى پىغانلار ھەر تەرەپ.
بولمىدى پەريادۇ - ئەپغان بىر تەرەپ
كەر بالادەك بولدى ئاخىر بۇ جاھان،
ئۆلتۈرۈپ مەھەممەت ۋەلىسوپى بىرلەخان.
سوپى رەختى بىرلە تىكتىلەر كىپەن،
سەپتىلەر سۇنبۇل بىلە مۇشكى خوتەن،
تەنلەرىنى يۇپ كىپەنگە ئالدىلەر،
بەئىدەزان تابۇت ئىچىگە سالدىلەر.
قويدىلەر مەيداندا خانپاك باز،
جەمئى ئولدىيۇ ھەمە قىلدى ناماز.
ئۇستىخانلەرىنى مەدپۇن ئەتتىلەر،
خانۇ سوپى ئۆزلەرىدىن كەتتىلەر،
نەچچە سائەتتىن كېيىن خان دىلىر،
ئەيدىلەر بىزلەرگە بولغاي ئەمرى پىر.
ئىشتىياق ئەيلەپ تامامى ئولۇغ ۋە سول،
بەردىلەر مەھەممەت ۋەلى سوپىگە قول.
تەختىپوست ئۈستىدە ئولتۇردى سوپى،
يىگىۋاشتىن سوھبەتى قۇردى سوپى.
تالىبانى ھەق ئەيلەپ بەر قارار،
پەيز بەردى سۆھبەتىدىن سەدھازار.
ھەزرەتى مۇھەممەت ۋەلى سوپى خوجام.
پەيز تاپتى سۆھبەتىدىن خاس ئام.
بەش كەنت ئىچرە مەۋزەئى زەيلىك ئارا،
ئەيلىبان ئۆز مالىدىن بەيئى شارا،
خانىقاھى ئاندا بونياد ئەيلىدى،
ئەھلى دەرۋىش بىرلە ئاباد ئەيلىدى.
يانا بىرنى قارغىلىق توگتاشتا،
قىلدى سىراپ ئەلنى نانۇ- ئاشتا،
خانىقاھى دىلكوشا قىلدى بىنا،
قارغىلىق دۇ كەنتىدە قىلدى يانا
سانجو كەنتىدەداغى تەدبىر ئېتىپ،
ئاندا ھەم بىر خانىقا تەمىر ئېتىپ.
ھەر بىرىگە بىر خەلىپە قويدىلەر،
شەنىگە لايىق ۋەزىپە قويدىلەر.
شەيىخ جاروبكەش ئاڭا تەيىن ئېتىپ،
ۋەخپى ئەۋقاپ ھەم ئاڭا تەيىن ئېتىپ،
خانىقاغە كەلدىلەر پىرۇ-جاۋان،
جەم بولۇپ ئاندا مۇھىببى خانىدان.
زىكرى ئىللەللانى تەلقىن قىلىپ،
سۇبھى دەمدە قول ئاچىپ ئامىن قىلىپ.

ھەلقە ئىچرە نەبەى ئىسپات ئەتتىلەر،
تەگرىنغە يىغلاپ مۇناجات ئەتتىلەر.
ھەق رىزاسىدىن ئۆزىن ئەيلەپ پاناھ،
زىكرى تەسبەى زەلەمنا رەببەنا.
روتبە ئىچرە بارچەدىن ھەم سەربەلەند،
ھەم سولۇك ئىچرە تەرىقى نەقشەبەند.
تاكى بۇلغۇنچە بۇدۇنيادىن ئەدەم،
قويمىدى پىرون شەرىئەتدىن قەدەم،
ئۆمرى خورشىدى ئەجەل شام ئەيلىدى،
سۇبھىنى ماتەم سىيا پام ئەيلىدى.
جەم بولۇپ ئاندا خالايىق پەۋج ـ پەۋج،
يىغلىشىپ ئەلنىڭ سىرىشكى ئوردى مەۋج.
تۇشتى ئالەمگە ئاجايىپ ماجىرا
خەلق ماتەمدىن ھەمەكەيدى قارا.
شاھ باشلىق جۇملە قىلدىلەر ناماز،
خاھى ئالىم، خاھى بولسۇن ئەھلى راز.
ئاستان ئالىدا مەد پىون ئەيلىدى،
قەبرىنى ھەق نۇرى مەمنۇن ئەيلىدى.
ھەزرەتى پىرىم ئاياغىغە تۇۋاش،
ئەيلە كىم ياندىشتى ئاي بىرلە قوياش.
جەم ئولۇپ بىر ئاستانىدا ئىككى تەن،
شىرىغەرران بىرلە ئاھويى خوتەن.
قالدى بىر زاتى شىرىپ ئەۋلادىدىن،
بىر نەپەس غاپىل ئەمەس ھەق يادىدىن.
ئاتلىرى چىپىپ خوجام ئاۋازەلىك،
تاپتى ھەر مىسكىن ئۇلاردىن تازەلىك.
ھەم شەرىئەت يولىدا ئاراستە،
ھەم تەرىقەت ئىچرە ئول پىراستە.
ئۆتكەرىبان ئۆمرىنى مىھمان بىلە،
خىزمەتى مىھمانىنى ئەيلەپ جان بىلە.
ئۆمرى خۇبلۇقتا ئۆتۈپ ـ ئۆتمەي ئەبەس،
بىرنەزەر تاپقانلاردىن خالى ئەمەس.
ئەللىگ ـ ئاتمىشغە يىتىشتى ياشلىرى،
ئاقىبەت ئىمان ئولۇپ يولداشلىرى.
ئول ھەم ئەتتى بۇ دۇنيادىن سەپەر،
روھى جەننەت باغىدا تاپتى مەقەر.
بەس ئۇلەردىن سۇڭرە كىم مۇسا غوجام،
ئولتۇرۇپ سەججادە دە قايىم ماقام.
قول قويۇپ خىزمەتلىرىدە نەچچە تەن،
ھاجەت ئەھلى ئىشىكنى ئەيلەپ ۋەتەن.
ھەلقە ئىچرە ئولتۇرۇپ نەچچە مورىد،
ھەر بىرى ئەردى ھىدايەتكە كىلىد.
چەكتى دائىم زىكرىشى ئىللەللانى،
يولغا سىلىپ نەچچە يۈز گۇمراھلىنى.
شاھ لەر خىزمەتلىرىدە ئەردى قۇل،
شاھ دىمە بەلكى ئەيغىل چىزۇ گول.
ئۆتتى نەچچە يىل ئوشۇل مەنۋالدە،
تاپمايىن تەغىرى ماھى سالدە.
دۇنيادىن ئول ھەم غەرىمەت ئەيلىدى،
ئالەمى باقىغە رىھلەت ئەيلىدى.
زاتى ئالى بۇ جاھاندىن بولدى دۇر،
قىلدى ئاندىن سوڭ بارات خوجام زوھور.
خانىقادە بولدىلەر مەسنەد نەشىن،
ئول ھەم ئەتتى ماتە قەددەملەر ئىشىن.
ياندا ئەسھابىلەر جەمئى ئولدىلەر،
بارچە پەرۋانە ئوزى شەمئى ئولدىلەر.
كىچىلەردە يىغلار ئەردى شەمئى ۋار،
ئاخىرەت ئەندىشىسىدىن زار ـ زار.
سوپىلەرغە كۆپ ناۋاز شىلەر قىلىپ،
ئۆتتى دۇنيادىن ئەجەپ ئىشلەر قىلىپ.
چۇنكى ئاندىن سوڭ مەھەممەتشاھ خوجام،
مەسنەدى ئالىدا كىرگۇزدى قىيام.
بەردى ھەق ئەجدادىنىڭ ئورنىدا جاي،
مىھرى پىنھان بولدى گويا چىقتى ئاي.
بى ناۋالەرنى تاپىپ ئەيلەپ كەرەم،
مەتەكىپلەر بولسە بەزلى ئەيلەپ دەرەم.
ھەلقە ئىچرە كۈندە سۆھبەت ئەيلەمەك،
خەلق ئارا ۋەز نەسىھەت ئەيلەمەك.
نەچچە يىل تۇرئاغاز ئەيلىدى،
روھى ئۆز جايىغا پەرۋاز ئەيلىدى.
چۈن ئەزىز خەلپەم كىلىپ ئاندىن كىيىن،

خانىقادا بولدىلەر مەسنەد نەشىن.
ئالىمى مەنا ئارا ماھىر ئىدى،
ھەم كارامەت ئىشلىرى زاھىر ئىدى.
مەرىپەت دەرياسىدا ئەردى نەھەڭ،
ئالدىدا شاھۇ قەلەندەر ئەردى تەڭ.
ئەردىلەر ئۆز ئەسرىدە قۇتبى زامان،
خىزمىتىنى پەخرى ئېتىپ شاھۇ جاھان.
بىر نەچچە مۇددەتتىن ئۇل ساھىپ كامال،
ئەيلىدى دارىل باقاغە ئىنتىقال.
چۈن ھەسەن خەلپەم جاھانغا بولدى پاش،
يورۇتۇپ ئالەمنى ئانداغكى قۇياش.
شوھرىتى ئالەمغە ئەپشا ئەيلىدى،
شەيخلىق رەسمىنى بەرجا ئەيلىدى.
خانىقادا روز شەپ داش قاينىتىپ،
ھەر كۈنى شورپا بىلەن ئاش قاينىتىپ.
كارى دايىم ئەلنى مېھمان ئەيلىمەك.
خەلقلەرغە خەيرى ئېھسان ئەيلىمەك.
ھەلقەدە ئەلگە بېرور ئەردى سەبەق،
بەزمى ئىچرە پادىشاغا ھەم تەبەق.
گاھى دەرۋىشلەر بىلەن سۆھبەت قۇرۇپ،
گاھى ئالىملەر بىلە ئىلپەت بولۇپ.
گاھىسەھرانى قىلىبان ئىختىيار،
گاھىدەشتى ئىچرە قىلۇر ئەردى شىكار.
ھەم ساخاۋەت ئىچرە ھاتەم بەندەسى.
تۆھمەتەن ھىممەت ئارا شەرمەندىسى.
دۆۋلىتىنشاھلەر قىلۇر ئەردى ھەۋەس،
سىم زەر ئالدىدا گويا خارۇ خەس.
مۇددەتى بۇ يەڭلىغ ئۆتكەردى جاھان،
ئۆمرى باغى ئاقىبەت بولدى خازان.
بار ئىدى پەرزەندىكىم كەلغامىلىق،
جەلق ئارا ئەمەت خەلپەم نامىلىق.
ئىلتىپات ئەيلەپ خۇداۋەندى كىرىم،
مەنسەپى ئالىدا قىلدى مۇستەقىم.
شەيخلىققە ئېنى مۇمتاز ئەيلىدى،
ئاستانى ئىچرە سەر ئەپراز ئەيلىدي.

تۇردىلەر ئەسھاپ بىلكۆل يانىدە،
جۇملە بولدىلەر ئىنىڭ پەرمانىدە.
ئۆرلەدى ئانەن پاثانەن ئىززىتى،
شەھەر سەھرالارنى تۇتتى شۆھرىتى.
ئالەم ئەھلى ئانچە ئەيلەپ ئېھتىرام،
جۇملە ئالەمغە بولۇپ مەقبۇل ئام.
نەچچە يەردە ھويلا باغۇ بوستان،
بەرگۈسى ھەر بىرىسى جەننەتتىن نىشان.
قايسىغە مەيلى ئەتسە ئۇل ئازادەۋەش،
ئەزىم ئېتىپ كۆڭلىنى ئەيلەر ئىدى خوش.
كى شىكار ئەتمەك تەمەننا ئەيلىبان.
گاھ سەھرانى تاماشا ئەيلىبان.
قايسى ئىشنى كۆڭلى ئەيلەر ئىلتىماس،
قىلدىلەر ئانداغ ئالا ھازەلقىياس.
با ۋۇجۇدى مۇنچە دۆلەت بىرلە ئۇل،
ئاخىرەت ئەندىشەسىغە تاپتى يول.
پەيزى ھەق كۆڭلىنى پىر نۇر ئەيلىدى،
پىرلىق مۇشكىنى كاپۇر ئەيلىدى.
بىلدىكىم دۇنيا ئىشى بىھۆدەدۇر،
كىم ئۆلۈمنىڭ خەۋپىدىن ئاسۇ دەدۇر.
ئاھۇ كىم ھۆكمى قازا مۇتلەق ئېرور،
جۇملەزى جاننە ئۆلۈم بەر ھەق ئېرور.
پەقىر ئىلى بولسۇن ۋەگەر ئەھلى غىنا،
قالمىدى ئاخىر پانا بولماي يانا.
كىمكى كەلمىش ئاقىبەت بارغۇسىدۇر،
كوكسىنى تىغ ئەجەل يارغۇسىدۇر.
كار دۇنيانى تەسەۋۋۇر ئەيلىدى،
ئۆمرى ئۇقبانى تەپەككۇر ئەيلىدى.
بۇلدىلەر تەمىر ئىتەرگە مۇشتەغىل،
قەبرىكىم بۇ ئاستانىغە مۇتتەسىل.
ئەيلەسەم دارىلباقاغە ئەزمە رامە،
ناتاۋان جىسمىمغە بولسۇن دەپىنگاھ.
دوست يارانلەر زىيارەت ئەيلەسۇن،
قارىلەر ئاندا تىلاۋەت ئەيلەسۇن.
مەقبىرىستانلىق بىنا قىلدۇردىلەر.

تەگرىگە شۆكرى سانا قىلدۇردىلەر .
گۈمبە زوبىر چەھرە ئايۋانچاق ئاڭا،
لاجـۇدى كاشەدىن پەشتاق ئاڭا .
ھەر تەرەپتە تۆرپە ـ تۆرپە كۆڭگىرە،
رەڭدىكىۋ ـ رەڭدىكىۋ پەلجىرە،
ھەرىستۇنى بىر ـ بىرىدىن ئۇستۇار .
سەقپ دىۋارى ھەمە نەقشى نىگار .
مەنزىلدۇركىم ئاجايىپ خوش ھـاۋا ،
ئاندا كىرسە جان قۇشى ئەيلەر ناۋا .
خالىقا قىلغىل ئىنىڭ ئومرىن ئۇزۇن ،
دەۋلەتىن دۇنيادا قىل مۇندىن پوزۇن.
يارەب ئۆز ئەسرارىڭگە گاھ قىل ،
ئۆلسە ئىمانىنى ئاڭا ھەمرا قىل .
سورسا گەرتارىخىنى ھەم سالىنى،
بىرمىڭ ئۇچيۈز ئون بىرو تاۋۇق يىلى.
چۈن ئۆلەردىن قالدى ئىككى نەۋناھال،
ھەر بىرىسى پەزلدە ساھىپ كامال .
چوڭلىرىنىڭ ئىسمى ئەمرۇللا خوجام،
مەدەنى ئىلمى ئەمەل ساھىپ كەرەم.
رىئىبەتەن‌تەرك ئەتتىلەر جاھى جالال ،
قال ھال شۇغۇل ئىتەرلەر ماھى سال.
كۆردى دۇنيابى ساباد بىمادار .
غەيرى ھەقنى تەرك ئېتىپ‌بوكامكار.
كۆركۈزۈپ دايىم ئىبادەتغە قىيام .
كۆشەئى غىزلەتتە دورلەر سۇبھى شام .
روزى شەب ھەقغە قىلىپ زارى خوشۇ ،
جانىبى ئۇقبا سارى ئەيلەپ روجۇ.
پەيزى ھەقتىن ھەم يېتىپ شايەد كىشش،
بىر نەپەس غاپىل ئەمەستۇر يازۇـقىش.
بىرلەرى ئىسمى ھىدايەتخان ئىدى ،
مەرىپەت سىزلەر تىنىگە جان ئىدى .
قىبلە گاھى ئورنىغا قايىم ماقام ،
شەيخىلىق توريدە بىھەد با نىـزام .
دەخمەئى شاھانە ئەيلەپ‌ئۇستۇۋار ،
خىسىرۇۋانە مەنزىلونەقشى نىگار .
دەرگەھى پىرنى گۈلۈستان ئەتتىلەر،
مەدرىسە يەگلىغ بەھىشتان ئەتتىلەر.
خوش ھاۋالىغدا بولۇپ باغى ئىرەم،
چۈن ئەسىب رەھمەت نەسىمىدەمبەدەم.
ئاپىرىن‌ئەيلەپ ئاڭا شاھۇـگادا،
ئاش ناندىن سـەير ئۆلۈپ ھەربى ناۋا.
بۇسۇپەت ئەۋساپى قىلسام ۋەسپى كۆپ،
سۆز مەتتول بولسا ئەرمەس ئانچە كۆپ.
چۈن بۇ يەردە ئەيلىدىم سۆزنى تامام،
مۇختە سەر قىلدىم كالامىم ۋەسسەلام .

نەشرگە تەييارلىغۇچى : سۇزۇك ،

ئومەر ئىسمايىل

نەسـەردە ئۇچـرايدىغان تىرمىنلەرگە ئىزاھات.

(1) ئەكرە مۇلئەكرەم ـ سەخىلەرنىڭ سەخىسى (2) جۇد ـ ساخاۋەت مەنىسىدە (3) گەنجى پىنھان ـ يىو ـ شورۇن خەزىنە ، ئالەتۇن كۈمۈش. (4) ئەرش، كورسى ـ دىنى كىتاپلەردا خۇدا تەرىپىدىن ئاسماندا يارىتىلغان قەسىرى ئالى ۋە جاھاز دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئەرش ئۈستۈن دەرىكتۇر. ئاسماندىن كىنايە (5) تەھتى پەرش ـ تەھتى سارادىن كىنايە . دۇنيانىڭ تېگى ـ يەرنىڭ ئاستى (6) كىرگىۋ ـ ئەقىل مۇشىدىن ئايرىلىپ قالماق ، لال بولۇپ قالماق (7) شىشەپوش ـ شىشە بىلەن يېپىلغان . بۇ يەردە مۇز تۇتقاندىن كىنايە (8) ھاباب ـ بۇ يەردە ماۋجۇ ـ دىيەت دەرياسىدىن بىر تامچا ، ياكى كىچىك كىنە بىر پارچە دېمەكچى (9) رويى ئالەم ـ ئالەم يۈزى (10) ئەئىت ـ پەيغەمبەرلەرگە بولغان خاس ماختاش. (11) سەرۋەرى ـ باشلىقى (12) ساھىبى مىراج ـ مىراج قىلغۇ ـ چى دىگەن مەنىدە بولۇپ، دىنى رىۋايەتلەرگە كورە مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئاسمانغا چىقىپ سەيرى قىلىشىنى (13) ئەپى ـ كوز (14) مىل ـ بۇ يەردە كەلتۈرۈلگەن مىل ـ كوزنى كورمەيدىغان قىلىۋېتىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان نەرسە

(15) ئاقان ــ چولۋۇر (16) لات ــ مانات ــ بۇتلەرنىڭ ئىسمى (17) سەد ھازار ــ يۈزمىڭ (18) مەنقۇبەت ــ چار يارغا مەخسۇس بولغان ئالقىش (19) قايىپ ــ ئورۇنباسار (20) بەندە ــ ئاندىن كېيىن دېگەن مەنىدە (21) زەمى ــ بەكمۇ دېگەن مەنىدە (22) ئاب ــ سۇ (23) ھەدەۋى زۇلپىقار ــ زۇلپىقار ئىسىملىك قىلىچنىڭ ئىگىسى (24) شاھى مەردان ــ مەردلەرنىڭ شاھى (25) دۇلدۇل سىۋار ــ دۇلدۇلغا مىنگەن دېگەن مەنىدە (26) زەلىل ــ خار مەنىسىدە (27) سۇبھۇ شام ــ تاڭ ۋە ئاخشام (28) ئاغاز ــ سوزنى باشلاش ــ (29) مورۇ ــ مار ــ چۈمۈلە ۋە يىلان (30) ئىسمە ــ ئىسمىيەت ــ تىمىنجىسمانىق ــ (31) بەسى ــ تولا، كۆپ (32) مەسنەد ــ تەخت، ئورۇن (33) توربوت ــ گور (34) بى بۇنياد ــ قومۇروپ تاشلاش. (35) غالدان سېرىن ــ 1745 ــ يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 10 ــ يىلى) ئاغرىپ ئۆلگەن جوڭغار قەبىلىسىنىڭ باشلىقى غالدان سېرىن نى كوزدە تۇتۇدۇ. (36) گولگون قابا ــ گۈلدەك ياسانغانلار، كىيىنگەن. (37) ساغىر ــ پىيالە. (38) بەھرى دىل ئەنساپ ــ دەريادىن نەسەپ. (39) شەجەرە توسادات ــ سەيدلىق دەرەخ. (40) خاتەمەن نەبى ــ ئىنىڭ ئاخىرقى پەيغەمبەر (41) سەمۇ ــ زەر ــ كۈمۈش ۋە ئالتۇن. (42) مەردى كالان ــ چوڭ ئادەم (43) گويىتار ــ سوز (44) ئەدەم ــ يوق ــ لۇق ــ (45) دارىلقارار ــ بىرەپ توختايدىغان ئورۇن (46) جەزبە ــ سوزىنىڭ ئورامىدىن قارىغاندا، يەقان تەگ ــ دى دېگەن مەزمۇندا ئىشلىتىلگەن. (47) ۋاھىدى لارەيب ــ خۇدانىڭ بىرلىكىگە شەك يوق دېگەن مەنىدە (48) تۇشەئى تالقان ــ ئوزۇقلۇق قىلىش ئۈچۈن تالقان ئالماق (49) ئابىلە ــ يول يۈرۈپ پۇت قاپىرىش. (50) جوي ــ ئىرمىق (51) شەھنە ــ جىدەكچى (52) دوزۋار ــ ئوغرىدەك. (53) سەگگى سار ــ چالما كېزەك (54) ئەسەس ــ كوچا مۇھاپىزەتچىسى (55) ئەزم ــ بىر ياقىغا بارماق

نەۋ باھار ئەييامى كەلدى ئەزم گۈلشەن ئەيلەدىم،
كوزلەرىمنى گۈل جامالى بىرلە روشەن ئەيلەدىم،

(56) توربە ــ قاھايىتى (57) مىرزا ئۇلۇغ ــ پادىشا مىرزا ئۇلۇغبېگ كوزدە تۇتۇلغان. (58) ھېين ــ ۋاقىت ــ چاغ ــ (59) ئوتاغ ــ تۇرۇشلۇق ئۆي ــ جاي (60) ماسەۋا ــ دۇنيالىق، دۇنيانىڭ ئىش ــ كۈشلىرى

ۋاھا كورمەي جاھاندىن ئوزنى تەركى ماسەۋا قىلدىم.
كېچىپ ئۆي خانىماندىن غارۇ ــ ئوڭگورلەرنى جا قىلدىم.

(61) مەھتاب ــ ئاي يورۇقى ــ (62) لاجەرەم ــ كەپىنىڭ قىسقىسى (63) ئالام ــ چوڭ ئالەم (64) ئىس ــ تىغراق ــ مەستلىك، بىھوش بولۇش (65) يوقسۇل ــ سالتاڭ (66) نىم شەپ ــ يېرىم كېچە (67) نىسبى روز ــ چۈش ۋاقتى ــ (68) تەركەش ــ يا، ئوقيا ۋە ئۇنىڭ لازىملىق نەرسىلىرى (69) پەر توپىشيان ــ شوئلەچېچەش (70) لىجام ــ ژوگەن (71) قۇرس ــ ئارپا نېنى. (72) ئەھمەد ياسىۋى ــ ياسىۋىلىك مەشھۇر ئىشان ــ قۇلاھاجى ئەھمەد كوزدە تۇتۇلۇدۇ. (73) قۇلزۇم ــ دەريانىڭ ئىسمى (74) كەشتى بان ــ كېمىچى (75) سەد ــ قىل ــ دىل، سىر. (76) مەركەپ ــ مىنىدىغان ئۇلاغ (77) دەرمىيان ــ ئوتتۇرىغا سېلىش (78) ئالمان ــ ئالىملەر (79) ھادى راھ ــ ھىدايەت يولىنى كورسەتكۈچى (80) مەرقەد ــ قەۋرە (81) شەبدار ــ كېچە ئۇخلى ــ مايدىغان كىشى (82) سەئوم ــ كىچىك بىر پەررەندە (83) شەھباز ــ قارچىغا (84) بۇنەسىرى ۋەلى ــ ئابۇ نەسىر سامانىي كوزدە تۇتۇلۇدۇ (85) كەرەم بەخش ــ سەخى. (86) خاتا پوش ــ خاتانى ياپقۇچى (87) مەن ــ پەئىل ــ ئۇيالماق، خىجىل بولماق (88) جارۇپكەش ــ مازار، خانىقالاردە خىزمەت قىلىدىغان ئادەم (89) تىم ــ ۋەججۇھ ــ تىكىلىپ يۈز كەلتۇرۇش. (90) زەمزەم ــ ئوي، خىيال (91) نەمەك ــ توز (92) دەريايى شور ــ قىز ــ زىل دېڭىز (93) سالىيا ــ يىللار (94) توربە تولئەين ــ كوز يۇمۇپ ئاچقۇچى (95) قابىزۇلئەرۋاھ ــ ئەزرا ــ ئىل. (96) تىپلە ــ گودەك. كىچىك بالا (97) بەرنا ــ ياش (98) كەبىك ــ كەكلىك. (99) كوس ــ ناغرا (100) موسەللا ــ تەيەممۇم (101) تەبلە چوپ ــ ناغرىنىڭ چوكىسى. (102) سور ئىسراپىل ــ ئىسراپىل ناملىق پەرىشتەنىڭ جانلەرنى سولاپ ساقلايدىغان ئەسۋابى. دىنى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا قىيامەت كۈنى جانلەرنى قويۇپ بې ــ رىدىكەن، جان ئەسلى تەنگە كىرىپ ھەممە تىرىلىدۇ دېيىلىدۇ. (103) راھا ــ بوش قويىۋېتىش، بوشۇتۇش (104) ئاھى سەرد ــ سوغۇق ئاھ. (105) ھىجاب ــ پەردە (106) ئەبىر ــ بۇلۇت (107) سەمەر ــ مىۋە،

(108) دىگى باياۋان - بىياۋان قۇملىرى. (109) پەريادەرس - پەريادنى ئاڭلىغۇچى. (110) ئۇشتۇر ساۋار توگە ئۈستىگە مىنگەن كىشى. (111) ھاۋا كەرم - ھاۋانىڭ قىززىشى. (112) ھاتەپ - غەيىپ

كەلدى ھاتەپتىن ئىدايى ئى كىشى ھوشيار بول!
ئىچ مورادنىڭ بادىسىنى ئال قەدەمەتەييار بول!

(113) دىلئىگىر - كۆڭلى خاپىلانغان. (114) سۇبىي خىز - سەھەر تۇرىدىغان كىشى. (115) خەيرۇلبىلار - ياخشى جاي، ياخشى شەھەر مەنىسىدە. (116) ھاسانىماق شانە قىلمىقى - ماسانىماق كوكەرمىكى. (117) بەرق باد - چاقماق - شامال (118) كانجوت - جاي ئىسمى (119) داۋر - جاي ئىسمى. (120) بارەھا - ھەدەمشە. (121) قىتئەئى ئابى زەمەن - بىر پارچە يەر سۇ. (122) سەبەنج - سەللە (123) بىيەم - قورقۇش (124) روزى دەراز - ئۇزۇن كۈن. (125) موشام - دىماغ. (126) خارەستان - تىزناپ دەرياسى (127) ئائىنەبەند - شەھەرنى بايرام تۈسىگە كىرگۈزۈش. بېزەش، گويا كى، ئائىنەدەك ھالغا ئەكىلىش. (128) موھتەشەم - ھەشەمەتلىك. (129) جوش - بە جوشەن — بۇرۇنقى زاماندا ئۇرۇش ئۈستىدە قىلىچ، ئوقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن كىيىلىدىغان ھەربى كىيىملەر. (130) كىرىبە - مۇشۇك. (131) باڭگى بەلەند - بەلەند ئاۋاز، ۋاقىراش. (132) زەررىن قابا - ئالتۇن كىيىملىك.

كوردىلەر جايى چۈشۈپتۇر خوش ھاۋا،
خانىقا ئەيدىلەركى، ئى زەررىن قابا

(133) قەسەبە - شەھەر. (134) ۋاراق - سەھىپە. (135) ئالەمى بالا - يۇقىرىقى ئالەم، ئۇدۇنيا. (136) مەردو - زەك. ئەر ئىيال. (137) مەرك - ئۆلۈم. (138) رەمىل - ئۈستىگە قۇرئان قويۇپ ئوقۇلىدىغان بىر ئەسۋاپ. (139) مەدبۇن - دەپنە قىلىش، كومۇش. (140) رۇقبە - مەرتىۋە، مۇقام. (141) تەرىقى قەقشىبەند - تەسەۋۋۇپچىلىكى (سوپىلىقتىكى) نەقشىبەندىيە سۇلكى. سوپىلارنىڭ بىر قىسمى مۇشۇ سولۇكنى قوللىنىدۇ. نەقشىبەندىيە، بۇخارادا ئۆتكەن باھاۋىددىن نەقش بەندنى كورسۇتىدۇ. (142) سىيە پام - قارا رەڭلىك. (143) سەرەشىك - كوز يېشى. (144) كىلكى - قەلەم.

كىلكىنى بەرسەڭ ئەگەر غەددارگە،
كۈندە يۈز مەنسۇرنى ئاسقاي دارگە،

مەھبۇبۇل قۇلۇپ

ئەلشىر ناۋايى

تەھرىردىن: «مەھبۇبۇل قۇلۇپ» («كۆڭۈللەر سۆيگۈسى») - ناۋايىنىڭ پەلسەپە، ئەخلاق، ئىلمى قاراشلىرىنى بايان قىلغۇچى نەسرى ئەسەرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ھىجرىيە 905 - يىلى مىلادى (1500 - يىلى) يېزىلغان.

يازغۇچى بۇ ئەسەرىدە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائى ئەھۋالى، ھەرخىل ھۈنەر، كەسىپ، پادىشالارنىڭ خۇي - پەيلى قاتارلىق مەسىلىلەرگە قارىتا پۈتۈن ئۆمۈر بويى ھاسىل قىلغان تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنى پەلسەپىۋى، ئەخلاقى، ئىلمى نۇقتىدىن تۇرۇپ بايان قىلىدۇ.

ئەسەر تۈزۈلۈش جەھەتتىن قىرىق بىر باپ 3 قىسىمدىن تەركىپ تاپقان. بىرىنچى قىسىمدا، يازغۇچى ھەرخىل ئىجتىمائى تەبىقىلەرنىڭ، ھۈنەرۋەن، كەسىپ ئەھلىلىرىنىڭ جەمىيەتتە تۇتقان ئورنى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزىدۇ. شاھ، ۋەزىر، قازى، سودىگەر، ئەمەلدار ۋە باشقىلارنى قاتتىق تەنقىت قىلىپ، ئۇلارنى ئادالەت ۋە ئىنساپقا چاقىرىدۇ.

ئەسەرنىڭ ئىككىنچى قىسمى ئەخلاق، تەلىم - تەربىيە مەسىلىلىرىگە بېغىشلانغان بولۇپ، يازغۇچى بۇ قىسىمدا ئەدەپ، سېخىلىق، ساداقەت ۋە باشقا مەسىلىلەر ئۈستىدە چوڭقۇر پىكىر ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ.

ئۈچىنچى قىسمى كىچىك تەلىمى ھېكايىلار ۋە ماقال - تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆزلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا يازغۇچى مەلۇم قىزىقارلىق ۋەقەلەرنى بايان قىلىش ئارقىلىق بەلگىلىك قائىدە - داۋلىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەسەر — يازغۇچىنىڭ مېھنەت ئەھلىگە بولغان كۆز قارىشىنىڭ ئېنىق، مۇھەببىتىنىڭ يۈكسەكلىكى بىلەن بەلگىلىك رېئاللىق ئەھمىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدىكى بەزى

مەسىلىلەر دەۋر چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن دىنى نۇقتىدىن تۇرۇپ ئىزاھلانغان ۋە چۈشەندۈرۈلگەن. ئۇ گەرچە ئەسەرنىڭ تۈپ ئىدىيىسىگە قىلچە نۇقسان يەتكۈزەلمىسىمۇ، بىراق سەل قاراشقا بولمايدۇ.

بىز يولداش ئابدىرېھىم توختى نەشرگە تەييارلىغان «مەھبۇبۇل قۇلۇب» نىڭ ئەينى نۇسخىسىنى بەردۇق. كىتابخانلارنىڭ پايدىلىنىش جەريانىدا پارتىيىمىزنىڭ مەدەنىي مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىش پرىنسىپى بويىچە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشىنى ئۈمىت قىلىمىز.

ئاللاغا مەدھىيە ۋە رەسۇلئەلەيھىسسالامغا دۇئا ھەم سالام يوللىغاندىن كېيىن، ئەلىشىر-پۇقرالارنىڭ گادايى، تەخەللۇسى ناۋايى مۇنداق بايان قىلىدۇ: ①

بۇ خاكسار، پەرىشان ھاياتىمدا ياشلىق دەۋرىنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ، قېرىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە تۈرلۈك ۋەقە ۋە ھادىسەلەردىن، زاماننىڭ خىلمۇ-خىل پىتنە ئەنگىزلىرىدىن، زاماننىڭ خىلمۇ-خىللىقىدىن ئۇزۇن زامانلار تۈرلۈك مۇشەققەتلىك يىللارنى بېسىپ ئۆتتۇم. ھەر خىل يوللاردا يۈگۈردۈم، ياخشى ۋە يامانلار سۆھبىتىدە بولدۇم. گاھ خارلىق كۈچلىرىدا نالە-پىغان چەكتىم. گاھ ئىززەت ۋە بايلىق بوستانىدا سۈرۈنلار تۈزدۈم.

مەسنەۋى:

گەھى تاپتىم پەلەكتىن ناتىۋانلىق،
بەسى كۆردۈم زاماندىن كامرانلىق.

(بەزى زاماندىن بىچارىلىقنى كۆردۇم، كۆپ قېتىم بەختكە ئېرىشتىم).

بەسى ئىسسىق-ساۋۇق كۆردۈم زاماندا،
بەسى ئاچچىق-چۈچۈك تاپتىم جاھاندا.

(نۇرغۇن ئىسسىق-سوغۇقلارنى كۆردۈم ۋە نۇرغۇن ئاچچىق چۈچۈكلەرنى تېتىدىم).

بىچارە، ناتىۋان كۆڭلەردە ئىلىم مەدرىسەلىرىدە ۋە ئالىملار مەجلىسلىرىدە بولۇپ، كۆزۈمنى ئىلىم نۇرى بىلەن يورۇتتۇم. گاھا تەقۋادار مەسچىتلىرىدە تەقۋادارلارنىڭ قەدىمى يەتكەن يەرگە يۈزۈمنى قويدۇم ۋە سەجدەنىڭ كۆپلىگىدىن پىشانەمنىڭ تېرىسىنى سۈيدۇم. گاھا سوپىلارنىڭ خانىقاسىدىكى ئېرىقىغا سۇ قۇيدۇم. گاھا مەيخانا ساقىلىنى بىلەن ئابرۇي تاپتىم. گاھا

① مۇقەددىمىنىڭ باش قىسمىدىن ئازراق قىسقارتىلدى.

پەس تەبىئەتلىك كىشىلەر ئارىسىدا خارلىق ۋە گاھا خارلار ئارىسىدا بى ئېتىۋارلىق تارتتىم. گاھا ئىشىق- مۇھەببەت يولىدا بىپاكلىق (ئەدەپسىزلىك) يۈز بەردى. گاھا پەرى يۈزلۈك گۈزەللەر دەستىدىن ھالاكەتكە يېقىنلاشتىم. گاھا جۇنۇنلۇق مەھەللىسىدە بۇ ناكاسلەر بويىنۇمغا نەيزە ئۇردى. ئۇششاق بالىلار بېشىمغا تاش ياغدۇردى. گاھا ئۆز شەھرىم ئېلى زۇلمىدىن شەھەرنى تاشلاپ غېرىپ ۋە مۇساپىر بولدۇم. غېرىپ، بىچارىلەرگە قوشۇلدۇم. گاھا تاغلارنىڭ بېشى ئارامگاھىم بولدى. گاھا سەھرانىڭ ئېتىكى پاناھىم بولدى. گاھا بۇ قاتتىقچىلىقتىن يۇرتنى تاشلاپ كىشى كۆرمەيدىغان بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا بولدۇم. گاھا غېرىپلىقتا كېمەل بولۇپ، غېرىپلار ئارىسىدا خار بولدۇم. گاھا ئېزىزلار سۆھبىتى ۋە خىزمىتىدىن بەھرىمەن بولۇپ، سۆزۈمنىڭ تەسىرىنى كۆردۈم.

رۇبائىي

گەردون ماڭا گاھ جاپا ۋە دونلۇق قىلدى،
بەختىم كەبى ھەر ئىشتا زەبونلۇق قىلدى.
گاھ كام سىرى رەھنە مۇنلۇق قىلدى،
ئەلقىسە بەسى بوقەلمۇنلۇق قىلدى.

(پەلەك ماڭا گاھا جاپا سالدى ۋە پەسلىك قىلدى. بەختىمدەك ماڭا يامانلىق قىلدى، گاھا بەخت تېپىشتا يولباشچىلىق قىلدى. دېمەككى؛ تولىمۇ رەڭۋازلىق قىلدى).

ئەمما بەختلىك چاغلاردا خەلقنىڭ تەلىۋى، بىسمى ئاستىدا گاھ مەنسەپدە ئولتۇردۇم. ھۆكۈمەت مەھكىمىسىدە خىزمەت قىلدىم. گاھا پادىشاھقا يېقىن بولدۇم. ئۆتكۈر كۆزلۈك خەلققە ئۆزۈمنى كۆرسەتتىم. گاھا ئىززەت-ھۆرمەت ئايۋانىنى ماكان قىلدىم. كاتتىلەرنى مېھمان قىلدىم. گاھا خۇشاللىق بېغىدا بەزمە قۇردۇم. ساقى ۋە سازەندىلەرنىڭ بەزمى ھەمسازلىرىدىن بەھرە ئالدىم. گاھا پادىشالىق تالاش - تارتىشلىرىدا ئارىغا كىردىم. تالاش - تارتىشلارنى ھەل قىلماق بولدۇم. گاھا سوقۇش مەيدانىغا چۈشتۈم، جاھىللىق ۋە نادانلىق تۆھمىتىنى بويىنۇمغا ئالدىم. گاھا ياخشى ئىش قىلغۇچى كىشىلەر بىلەن بىللە بولۇپ ھەر خىل ئۇنۇملۇك يەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردۈم. يولۇۋچىلارغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن كۆۋرۈك سېلىپ، ئۆتەڭ ۋە سارايلارنى ياسىدىم.

بېيت

دىماغىمغا توشۇبان كۆپ تەسەۋۋۇر پىندار،
ئۆزۈمنى جاھ ئۇلۇغلۇقدا ئەيلىدىم ئىزھار.

(ئۆز كاللامدا ئۆزۈمنى چوڭ چاغلاپ، مەنسەپدە ئۆزۈمنى ئاشكارا قىلدىم).

يۇقىرىدىكى كەمىرىش سۆزلەرنى بايان قىلىشتىن مەقسىدىم: ھەر كويلاردا يۈرۈپتىمەن، ھەر خىل كىشىلەر بىلەن بىللە بولۇپتىمەن، ياخشى ۋە يامانلارنىڭ ئىشلىرىنى كۆرۈپتىمەن، ياخشى ۋە يامانلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تەجرىبە قىلىپتىمەن، ياخشى ۋە يامانلىقنىڭ تاتلىقى، ئاچچىقىنى تېتىپتىمەن. ياخشى كىشىلەرنىڭ ياخشىلىقىنى، نا -

مەرتىلەرنىڭ ياماتلىشىنى كۆڭلۈم تولۇپتۇ . بەزى كىشىلەر بۇنداق ھاللاردىن خەۋەرسىز. چۈنكى ئۇلار ياخشى ۋە ياماتلاردىن تەسىرلەنمىگەن .

نەزىم

نە بىلگەي ئۇل كىشىكىم شەھدۇ مەينى تاتماپدۇر ،
كى ھىجىر ۋەسل گەبى ئۇل چۈچۈكدۇر بۇ ئاچچىق .
بىلۇر زەلىل مۇساپىركى پويە ئەيلەردە ،
قۇم ئانىڭ ئالىدە يۇمشاق ۋە خارەدۇر قاتتىق .

(شەكەر بىلەن مەينى تېتىپ كۆرمىگەن كىشى ۋەسل بىلەن ئايرىلىشتەك ئاچچىق- تاتلىقلىقنى بىلمەيدۇ . مۇساپىر يول ماڭغاندا قۇمنىڭ يۇمشاقلىقىنى، تاشنىڭ قاتتىقلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىدۇ.) بىر خىل ھالەتلەرنى دوستلارغا بىلدۈرۈشنى لازىم تاپتىم . چۈنكى ئۇلار ھەر تائىپە ۋە ھەر تەبىقە كىشىلەرنىڭ ئەھۋالىدىن ۋاقىپ بولسۇن ، ياماتلارنىڭ سۆھبىتىدىن ساقلانسۇن ، كۆرگەنلا كىشىگە سىر ئېيتمىسۇن ، شەيتاننىڭ ھىلە - مىكرىدىن زىيان كۆرمىسۇن، مېنىڭ بۇ تەجرىبىلىرىمدىن پايدىلانسۇن دېدىم .

بۇ ماقالامنىڭ خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغانلىقىنى بىلىپ، كىتاپقا «مەھبۇب بولغۇلۇق » (كۆڭۈلنىڭ سۆيگىنى) دەپ ئات قويدۇم .

كىتاپ ئۈچ قىسىمدىن ئىبارەت بولۇپ ، I - قىسىم : كىشىلەرنىڭ ئەھۋالى ، سۆز - ھەركەتلىرى II - قىسىم: ياخشى ئەخلاقلار ۋە ناچار ئەخلاقلار III - قىسىم: بىر قانچە پايدىلىق سۆزلەر .

ئۈمىدىم شۇكى : كىتاپخانلار دىققەت ۋە ئېتىبار بىلەن نەزەر سېلىپ، ھەر قايسى ئۆز پەھىم ئىدراكلىرىغا كۆرە بەھرە ئېلىپ، ئاپتورغا ھەم بىر دۇئا بىلەن بەھرە يەتكۈزۈپ، ئاپتورنىڭ روھىنى بۇ دۇئا بىلەن خوش قىلار .

1 - قىسىم

كىشىلەرنىڭ ئەھۋالى ، سۆز - ھەركەتلىرى.
بۇ قىسىم تۆۋەندىكىچە قىرىق پەسىلگە بۆلۈنىدۇ :

1 - پەسىل : ئادالەتلىك پادىشاھلار ،
2 - پەسىل : بەگلەر،
3 - پەسىل : لاياقەتسىز ئورۇنباسارلار،
4 - پەسىل : زالىم نادان ۋە پاسىق پادىشاھلار ،
5 - پەسىل : ۋەزىرلەر ،
6 - پەسىل : باتۇرلۇق توغرىسىدا لاپ ئۇرىدىغان باكار نان خادىملار ،
7 - پەسىل : دىيانەتسىز باشلىقلار،
8 - پەسىل : ياساۋۇللار گۇرۇھى

9 ـ پەسىل : ياساغلىق قارا ئەسكەرلەر،

10 ـ پەسىل: پادىشاھ قانداق بولسا، پۇقرا شۇنداق بولىدۇ،

11 ـ پەسىل: شەيخۇل ئىسلام،

12 ـ پەسىل: قازىلار،

13 ـ پەسىل: مۇپتىلار (پەتىۋاچىلەر) پەقىھلار ،

14 ـ پەسىل : مۇدەررىسلار (دەرس ئۆتكۈچىلەر) ،

15 ـ پەسىل : تىۋىپلار ،

16 ـ پەسىل : شائىرلار ،

17 ـ پەسىل : كاتىپلار،

18 ـ پەسىل : مۇئەللىملەر ،

19 ـ پەسىل : ئىماملار،

20 ـ پەسىل : مەزىنلەر،

21 ـ پەسىل : ھاپىزلار ،

22 ـ پەسىل : سازچىلار ،

23 ـ پەسىل : داستانچىلار ۋە ھىكايىچىلار،

24 ـ پەسىل : ۋەزچىلار، نەسىھەتچىلار ،

25 ـ پەسىل : ئاسترونوملار،

26 ـ پەسىل : سودىگەرلەر،

27 ـ پەسىل : شەھەر ئوششاق سودىگەرلىرى ،

28 ـ پەسىل: بازار ھۈنەرۋەنلىرى،

29 ـ پەسىل : ھۈنىرىگە يالغان پەداز بەرگۈچىلار ،

30 ـ پەسىل : پاششەپ ، گۈندىباي، مىرشەپلەر ،

31 ـ پەسىل : دىخانچىلىق قىلغۇچىلار ،

32 ـ پەسىل : بەباك يىتىمەكلەر ،

33 ـ پەسىل : غېرىپلار ۋە غېرىپ باللار ،

34 ـ پەسىل : گادايلار ،

35 ـ پەسىل : قوشچى ۋە ئوۋچىلار،

36 ـ پەسىل : ھۆكۈمەت تەربىيىسىنى كۆرۈپ تۈز كورلۇق قىلغان خادىملار ،

37 ـ پەسىل : ئۆيۋاقىلىق بولۇش ۋە خوتۇنلار ،

38 ـ پەسىل : رىياكار ماشايىخلار ،

39 ـ پەسىل : خارابات ئەھلى ،

40 ـ پەسىل : دەرۋىشلار .

(داۋامى بار)

نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئابدىرىشىم توختى .

نەسىھەتى ئامە

ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى

مۇھەررىردىن : يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ شانلىق پەخرىۋە ئىپتىخارى، بۈيۈك ۋەتەنپەرۋەر ئالىم ۋە ئەدىپ ، ئەرك سۆيەر جەڭچى ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرى (ئابدۇقادىر داموللام) نىڭ « ئانايەت زۇرۇرىيە»، «ئىبادەت ئىسلامىيە» ، «ئىلمى تەجۋىد» ، « ئىلمى ھىساب » ، « مۇپتاھۇل ئەدەپ » ، « جاۋاھىر ئىيقان » ، « بىدايەتىس سەرپ» ، « بىدايەتىن نەھۋى » قاتارلىق ئەسەرلىرى ئىچىدە ئىجتىمائى ئەھمىيىتى بىر قەدەر يۇقۇرىراق بولغىنى « نەسىھەتى ئامە » دۇر.

ئاپتور بۇ ئەسەرنى ھىجرىيە 1333 ـ يىلى (مىلادى 1915 ـ يىلى) يازغان. ھىجرىيە 1348 ـ يىلى (مىلادى 1930 ـ يىلى) قەشقەر ئىسلام جەمىيىتى نەشىر قىلغان .

ئەسەردە ئەڭ ئەھمىيەتلىك بولغىنى ، ئاپتورنىڭ ئىسلام ئەقىداتىدىكى ياخشى ئەمەلنىڭ ئىپادىسى بولغان ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق، ئۆزئاراقلىق ، ئۆز ـ ئارا ياردەم، بىرىگە كۆيۈنۈش ، يېڭىلىققا ئىنتىلىش ، ئىلىم ـ مەرىپەت ئۆگىنىش ، ئىنساپ ، ئادالەت، سېخىلىق ، چىدامىلىق ، ئېغىر ـ بېسىقلىق ...... قا ئوخشاش ئىلغار تەرەپلەرنى تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق ئىسلام ئەقىداتىغا مۇخالىپ كېلىدىغان بارلىق ھادىسىلارنى چەكلەپ، جەمىيەت بۇزۇقچىلىقلىرىنى تۈزۈتۈپ ، ئۇنى يېڭىلاشقا ئىنتىلىشتەك ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسىدىن ئىبارەت . بۇ نۇقتىلار ۋەتەنپەرۋەر ئەدىپ ئابدۇقادىر داموللامنىڭ تەرەققىپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنى چۈشىنىشتىلا ئەمەس ، شۇنداقلا 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمىيىتىنىڭ ئومۇمى ئەھۋالىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىمۇ بەلگىلىك رىئاللىق ئەھمىيەتكە ئىگە .

ۋاھالەنكى، رىسالىدە يۇقارقىدەك بىرقاتار ئىلغار قاراشلار كەۋدىلەنگەندىن باشقا، دىنىي ئەقىداتچىلىقتا دائىر بەزى سەلبىي تەرەپلەرمۇ ئەكس ئەتكەن بولۇپ، ئۇ ئاساسەن دەۋر چەكلىمىسىدىن ھاسىل بولغاندۇر. چۈنكى ئاپتور ئۆز قاراشلىرىنى شەرھىيلىگەندە ئىسلام ئەقىداتىدىن قىلچە چەتنىمىگەن ھالدا، ئۇنىڭ قائىدە - پىرىنسىپلىرىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، شۇنچە ئېھتىياتچانلىق بىلەن يول تۇتقان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئاشۇ خىل قاراشلىرىنىڭمۇ قارشىلىققا ئۇچراپ، ئۆزىنىڭ سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە قارىغاندا، شائىر ياشىغان دەۋردىكى روھانىيەتچىلىك كەيپىياتىنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

دېمەك، «نەسىھەتى نامە» دىكى دىنىي ئەقىداتچىلىق - ئاپتورنىڭ ئۆز مۇددىئاسىنى ئىپادىلەشتىكى تون شەكلىدىك بىرخىل پورمىسى بولۇپ، ئاساسىي مەقسىدىنىڭ ياخشى ئەخلاق ۋە ئىلىم - مەرىپەت ئارقىلىق قاراڭغۇ زۇلمەت باسقان جەمئىيەت قىياپىتىنى يېڭىلاشقا ئىنتىلىش ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يېتىشىمىز لازىم.

بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

مەنىسى: رەھىمدىل، شەپقەتلىك

ئاللانىڭ نامى بىلەن باشلايمەن

مەقسىدىمىزگە كەلسەك، ① ئىسلامىيەت ئالىمىنىڭ دانىشمەنلىرى، دىيانەت دۇنياسىنىڭ ئىخلاسمەنلىرىگە روشەن ۋە ئوچۇق بولسۇنكى، ھازىر ھەم كەلگۈسىنىڭ بەخت - سائادىتى، پايدىسى، ئىمان (نىيەت) ۋە ياخشى ئەمەل (ياخشى ئىش) لەرنى قىلىش بىلەن مەيدانغا چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس قانۇنى بولغان قۇرئانىنىڭ بىر قانچە يېرىدە ئىمان(نىيەت) نى ياخشى ئەمەل (ياخشى ئىش) بىلەن بىرلەشتۈرۈش ھەققىدە، يەنى نەزىرىيە بىلەن پايدىلىق ئەمەلىيەتنى بىرلەشتۈرۈش توغرىسىدا ئاللاھدىن ئايەتلەر كەلتۈرۈلگەن.

ھەر قانداق بىر ئەمەل (ئىش) ياخشى نىيەت بىلەن بولمىسا، ئۇ قىلچە پايدا بەرمەيلا قالماستىن، بەلكى يامان ئاقىۋەتكە گىرىپتار قىلىدۇ. ئىمان (نىيەت) قانچە ياخشى بولغان بىلەن ئۇ، پايدىلىق ئەمەلىيەت بىلەن بىرلەشتۈرۈلمىسە كامالەتكە يېتەلمەيدۇ.

بۇ سىرلاردىن ساھابىلارلا ئەمەس ھەتتا مۆتىۋەر پىشقەدەملەر ۋە بۇرۇنقى ئالىملىرىمىزمۇ خەۋەردار بولۇپ، پۈتۈن غەيرەت - شىجائىتىنى ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا، ئۇنى باشقىلارغا بىلدۈرۈپ، ئاللانىڭ سۆزلىرىنى ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇشقا، ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىشقا ۋە ئىسلامىيەتنىڭ چاقىرىقلىرىنى تونۇشتۇرۇشقا سەرپ قىلىشتى (بېغىشلىدى).

ئەنە شۇنداق ئۇلۇغلىرىمىزنىڭ كۆرسەتكەن غەيرەت - شىجائەتلىرى تۈپەيلىدىن مۇقەددەس ئىسلام دىنى پۈتۈن ئالەمگە نۇر چېچىپ، ھەقنى ناھەقتىن ۋە ناھەقنى ھەقتىن ئايرىپ، ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى تامام ئالەمگە ئاشكارا قىلغان.

ئىنتىمپاقلىق ، ئىلىم ـ مەرىپەت ، ئىنساپ ۋە ئادالەت ئۆز قۇدرىتىنى كۆرسىتىپ، جەۋرى-زۇلۇم، ئىختىلاپ، ئىككى يۈزلىمىلىك ۋە ئىلىمسىزلىك (جاھالەتلەر) زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. ئىسلامنىڭ ئابرويى ۋە ھەيۋىتىدىن ئۇنىڭغا خىلاپ ئىش قىلغۇچىلارمۇ ھەيرانلىق ھەم غەم ئەندىشە ئىچىدە قالغان ئىدى. بۇ بولسىمۇ قۇرئاندا كۆرسىتىلگەن، پەيغەمبىرىمىز ئەينەن يەتكۈزگەن ياخشى ئەمەللەرنىڭ نەتىجىسى ھەم خاسىيىتىدىندۇر. بىز تۆۋەندە بۇ ياخشى ئەمەللەرنىڭ يوللىرىنى بايان قىلىشنى توغرا تاپتۇق . دىنى ئىسلامنىڭ يولباشچىسى ـ قۇرئاندا كۆرسىتىلگەن ياخشى ئەمەللەر مۇنۇلار : ئىخلاس (ھەر ئىشنى جان دىل بىلەن ئورۇنلاش) ، پاكىزلىككە رىئايە قىلىش، ئىبادەت (ھەققە بويسۇنۇش) ، ئىنتىمپاقلىق ، ئۇيۇشقاقلىق ، نەسىھەت (ئەلگە مەرىپەت قىلماق)، دوستلۇق ، ئىنساپ ۋە ئادالەت ، كېچىشىش ، دىلنى خىيانەت ۋە ئاداۋەتتىن پاك قىلىش، سېخىلىق ، ئىسلاھ قىلىش روھى بولۇش (يېڭىلىققا يۈزلىنىش) ، چىداملىق ۋە ئېغىر ـ بېسىق بولۇش ، گۈزەل ئەخلاقى ـ پەزىلەتكە ئىگە بولۇش ، ئۆز ـ ئارا كۆيۈنۈش ۋە ياردەم بېرىش ، ياخشى ئىشلارغا ئىنتىلىش ، ئېھتىياتچان ۋە ئىشەنچلىك بولۇش ، ئىلىم ئۆگىنىش ۋە باشقىلارغا ئۆگىتىش ، ئىنسانى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرۈش ، باشقىلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ، كۆيۈمچانلىق، ساداقەتلىك ، كەڭ قوللۇق ، ساخاۋەتلىك ، ياخشىلىق ،تەدبىرلىك ، راستچىللىق ، ھەر ئىشنى توغرا يوليورۇققا بىنائەن قىلىش ، ياخشى يولغا مېڭىش ، يامان يولدىن قايتىش قاتارلىقلار ئىسلامىيەتتە بۇيرۇلغان ياخشى ئەمەللەردۇر . ئۆتكەندە يۇقۇرىدا ئېيتىلغان ياخشى ئەمەللەر بارلىق ئەھلى ئىسلامغا ئۆزلىشىپ، ھەممە كىشى ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۆلچىمى قىلغان . ئىشلار بولسا كىتابىنىڭ، پەيغەمبەرنىڭ ۋە مۇنەۋۋەر پىشقەدەملەرنىڭ كۆرسەتمىسى ھەم يوليورۇغى بويىچە بولغان ئىدى. غەلىبە ۋە يېتەكچىلىكمۇ ئەھلى ئىسلامنىڭ مەخسۇس نەسىۋىسى بولۇپ " ئىززەت ـ ھۆرمەت تەڭرىگە ، پەيغەمبەرگە ۋە ئۇلارغا سادىق كىشىلەرگە " دېگەن ئايەتنىڭ ھۆكۈمىگە مۇۋاپىق ئىش بولغان ئىدى .

قاچانكى ئەھلى ئىسلامنىڭ ئەخلاقلىرى بۇزۇلۇپ، ياخشى ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا نوقسان يەتتى . ئىنتىمپاقلىق يوقالدى . ھورۇنلۇق ۋە بىكارچىلىقلار، زۇلۇم ۋە خىيانەتچىلىكلەر مەيدانغا چىقتى . ئىلىم ـ مەرىپەت كېمەيدى . پۈتۈن ئەھلى ـ ئىسلامنىڭ شۆھرىتى يوقۇلۇپ ،خارىزارلىققا يۈزلەندى .

پېشۋالىرىمىزنىڭ ئەخلاقى ۋە ئەسەرلىرى ئۇنتۇلۇپ، خۇراپاتلىق (ئىلىمگە خىلاپ بۇزۇق ئىشلار)باش كۆتەردى . ئىززەت ـ ئابرويلار قولدىن كەتتى . ئەجنەبىلەر ۋەتىنىمىزگە قول ئۇزاتتى . " ھەر قانداق ئەل ئۆز ئابروينى ئۆزى يوقاتمىغىچە ئاللا ئۇنى يوقاتمايدۇ " دېگەن ئايەتنىڭ مەنىسى ئەمىلىيەتتە ئىسپاتلاندى. ئىنساپ بىلەن ياخشى مۇلاھىزە قىلساق، بۇنداق يامان ئاقىۋەتكە ئۆز قىلمىش ھەركەتلىرىمىز ۋە ئىسلامىيەتنىڭ يوليورۇقلىرىغا ئەمەل قىلماسلىقىمىز سەۋەپچىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىسلام ئەھلى پېرىشانلىق ۋە خارىزارلىققا ، ئازاپ ـ كۈلپەت ، غەم ئەندىشىگە گىرىپتار بولۇپ، پۇشايمان ۋە ھەسرەت ـ نادامەتتىن باشقا ھېچ ئىلاجى يوقتۇر. (ھازىر) زىرائەت (دېخانچىلىق)، سودا ـ سانائەت جەھەتتە باشقا مىللەتلەردىن تۆۋەندۇر . كېلىڭ ئەي ، دىنى قېرىنداشلار ! ئۇ دۇنيا ، بۇ دۇنيالىق بۇرادەرلەر ! ئىسلامنىڭ ئىلگىرىكى تەرەققىياتىنىڭ سەۋەپلىرىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلايلى . ھازىرقى تۆۋەنلىكنىڭ ئۆزىمىزدىكى ئۇ-

مەتسىزلىك ، ھورۇنلۇق ۋە جۇرئەتسىزلىكتىن كېلىپ چىققانلىقىنى تونۇپ يېتىپ ، ناچار ئەخ-
لاقتىن يېنىپ، دىنى ئىسلامنىڭ يولىيورۇقىنى بويىچە ئىش قىلايلى . ئالىملىرىمىزنىڭ پېشىگە ئېس-
لىپ، ئۇلارغا ئۈمىت باغلايلى . ئالىملىرىمىزمۇ زېمىنىدىكى ۋەزىپىسىنىڭ ئېغىرلىقىنى تونۇپ،
قۇرئان ۋە پەيغەمبىرىمىزنىڭ كۆرسەتمىسىنى خالايىققا ئەينەن يەتكۈزسۇن . ئۇلۇغ پېشۋالى-
رىمىزنىڭ تەلىماتلىرىنى ھەر مەجلىس ۋە سورۇنلاردا بايان قىلسۇن . خەلق ئامىسىغا ياخشى-
يامانىنى چۈشەندۈرۈپ ئەخلاقى ، ئەقلى تەربىيە بەرگەندىن تاشقىرى، زامانىۋىلىشىشنىڭ يوللىرىنى
كۆرسەتسۇن . چۈنكى ئالىملار پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىز باسارلىرىدۇر. شۇنىڭ بىلەن خەلقىمىز يېتىم- يې-
سىر ، غېرىپ- غۇرۋالارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن، ئۆشرە - زاكات ② سەدىقە-ئېھسان③
ۋە ماددى ياردەملىرىنى ئاجرىتىپ، قولىدىكى ئىقتىساتىنىڭ سەرپىياتىنى توغرا باشقۇرسۇن. دىن ۋە
مىللەتكە ، شۇنداقلا ئەلگە خىزمەت قىلسۇن .

ئەر ۋە ئاياللارغا ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ پەرز ④ لىكىنى مۇلاھىزە قىلىپ ، ئۇنىڭغا دىققەت
ئېتىۋارىمىزنى قوزغىشىمىز،(نۆۋەتتە) خوتۇن قىزلار ئۈچۈن مەخسۇس مەكتەپلەرنى ئېچىشىمىز
لازىم . چۈنكى كىچىك باللار نادان،⑤ ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدىكى چاغدا يامان ئىللەت ۋە بىلى-
سىزلىككە گىرىپتار بولسا كىچىكلىكىدە ئادەتلەنگەن . ئۇ ئىشتىن قۇتۇلدۇرۇش ناھايىتى
جاپالىقتۇر .

ئەگەر ئانىسى بىلىملىك ۋە قابىلىيەتلىك بولسا پەرزەنتىنى ياخشى ئەخلاق بىلەن تەربىيە
قىلار . ئىسلامىيەتتىكمۇ زىيان يەتمەس . بۇنداق باللارنىڭ چوڭ بولغاندا كامالەتكە يېتىشى-
مۇ ئاسان بولىدۇ. ھەدىستىمۇ " ھەر بىر پەرزەنت تۇغۇلۇشتا ئەيىپسىز ، لېكىن ئۇنىڭ ياخشى-
يامان بولىشى ئاتا - ئانىسىنىڭ تەربىيىسىگە باغلىق » دېگەن مەزمۇن بار . ھەممىمىز ئۆزد-
مىزنى تونۇيلى ، كەلگۈسى ئىستىقبالنى ئويلايلى ، مۇقەددەس دىنىمىزنى ۋە خەلقىمىزنى بارلىق
چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، زاۋاللىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالايلى .

كۆپلىگەن يوقسۇل ۋە ئىگە - چاقىسىز باللار ئاش - نان، تۇرمۇشنى دەپ، ئىلاجسىزلىق-
تىن دىن كىتىشتىن خەۋىرى يوق، ئەجنەبىلەر مەكتەپلىرىدە ئوقۇپ ، يامان ئاقىۋەتكە يولۇقماقتا .
بىز ئىنسانلىق ۋە مۇسۇلمانلىق بۇرچىمىزنى ئادا قىلىش ئۈچۈن غەيرەتكە كېلىپ، ئۇلارنى قۇتۇل-
دۇرۇۋېلىشنىڭ چارىسىنى ئىزدەيلى ! بۇ زامان غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانىسى ئەمەس ، ئويى-
غىنىش ۋە سەزگۈرلىك زامانىسىدۇر . جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس ، ئىلىم - مەرىپەت
دەۋرىدۇر . سۇسلۇق ۋە بىكارلىق ۋاقتى ئەمەس ، تىرىشىش ۋە غەيرەت ۋاقتىدۇر . باشقا مىللەت-
لەر ئىلىم ۋە مەرىپەت سايىسىدا ھاۋادا ئۇچۇپ پەرۋاز قىلماقتا . سۇ ئاستىدا بولسا خۇددى
قۇرۇقلۇقتا يۈرگەندەك ئەركىن ئۈزۈشمەكتە . بىز تېخى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتماقتىمىز . ئۇيقۇ
بولسا ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر . بۇ ھالەتتە دائىم ئۇخلىماق يوقۇلۇش ۋە ئۆلۈم
يولىدۇر ! ھېلىمۇ ھەم ۋاقىت ۋە پۇرسەت بار ، جانابى ھەقنىڭ رەھمەت ۋە ئى-
نايەت خەزىنىسىنىڭ ئىشىكى دائىم ئوچۇقتۇر . دۇنيادا ئۈمىتسىزلىك بىلەن ياشاش توغرا ئەمەس،
ئىنسان كىچىكلىكىدىن تارتىپ ئىلىم ئۆگىنىشى ۋە كەسىپ (ھۈنەر سانائەت) بىلەن شۇغۇللىنىشى
كېرەككى، ھەر قانداق ئىشنى ئۆز لىكىدىن مەيدانغا چىقىرىشنى تەڭرى ئىبادەت قىلمىغاندۇر. يەنى ھەر بىر

ئىش تىرىشچانلىق ۋە ئىجتىھات بىلەن بەرپا بولىدۇ . ھەممە ئىشقا تىرىشچانلىق ۋە پىداكار-لىق كۆرسىتىش خۇدانىڭ يولىيورۇقىدۇر . " ئىنسانىڭ تىرىشچانلىقىغا لايىق نەتىجە باردۇر" دېگەن ئايەت بۇنىڭغا گۇۋا - ئىسپاتتۇر.

سالام، ياخشى يولغا ماڭغان كىشىلەرگە!

ئەزالار : [illegible]

ھەر قاچان مەسئۇلدۇرمىز كىممە قازى .
موللا ئىسلام دامۇللا ئەئلەم قازى ئىمزالىق قويدۇم .
كىممە قازى ئوبۇلقاسىم قول قويدۇم .
ئابدىغوپۇر دامۇللام قول قويدۇم .

مىلادىيە 1930 - يىل

ئەزالار: [illegible]

① مەقسىدىمىزگە كەلسەك - « ئەمما بەئدە » ئىلق ئىستېمال مەنىسى بولۇپ ، بۇ خۇدانىڭ ، پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋە چارىيا - ساھابىلارنىڭ تەرىپ - تەۋسىپىنى قىلغاندىن كېيىنكى مەقسىدىمىزگە كەلسەك ، دېگەن چۈشەنچىنى بېرىدۇ .

② نوشرەۋاكات - دېخانچىلىق ۋە پۇل - ماللىرى ئايرىلىدىغان ئىشانە .

③ سەدىقە - ئېھسان - ئىختىيارى ئىئانە .

④ پەرز - ئىسلامدا ئىجرا قىلمىسا بولمايدىغان مۇھىم ئىش .

⑤ ئاداش - ياش ئوسمۇرلەر بىلەن بىلىمسىزنى كۆرسىتىدۇ .

نەشرگە تەييارلىغۇچى : ئۆمەرجان نۇسمان

⁂⁂⁂

ئاپپاق خوجا ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە

ئابدۇقادىر داۋۇت

مۇھەررىردىن: ئاپپاق خوجا توغرىسىدا كىشىلەر ئارىسىدا ھەرخىل قاراشلار بار. بەزىلەر "ئاپپاق خوجا چوڭ دىنىي زات"، "تەرەققىپەرۋەر"، "تارىختا ئىجابىي رول ئوينىغان" دېيىشىدۇ. يەنە بەزىلەر "ئاپپاق خوجا ئىككى قولى خەلقنىڭ قىزىل قېنى بىلەن بويالغان ئىستىبدات جاللات، تارىختا سەلبىي رول ئوينىغان"، "ئەكسىيەتچى" دەپ قارايدۇ.

ئاپپاق خوجا زادى قانداق شەخس؟ بۇنى تەتقىق قىلىشنىڭ رېئال ئەھمىيىتى بار. بىرىنچىدىن، يۇقۇرقىدەك قاراشلارنىڭ قايسىسى توغرا، قايسىسى ناتوغرا بۇنى ھەقىقىي ئايدىڭلاشتۇرالايمىز، ئىككىنچىدىن، قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىن تۆت كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان «ھەزرەت» دېگەن جايدا ئاپپاق خوجىنىڭ ھەيۋەتلىك مازىرى بار. بىر قىسىم كىشىلەر ئۇنىڭغا چوقۇنىدۇ. ئۆزىنى "ئاپپاق خوجا ئەۋلادى" دەپ ئاتىشىۋالغان بەزى سوپى ئىشانلار ئۇنى كۆككە كۆتىرىپ، "سىرلىق ئەۋلىيا" قىلىپ كۆرسىتىپ، كىشىلەر ئىچىدە سوپىزىمنى تەشۋىق قىلىدۇ ۋە تارقىتىدۇ. ئەنە شۇنداق تەتقىقاتلار ئارقىلىق ئۇنىڭ ماھىيىتىنى چۈشۈنىۋالالايمىز.

ماركسىزىملىق تارىخىي قاراش ئارقىلىق ئاپپاق خوجىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي شەخس ئۈستىدىن تىگىشلىك خۇلاسە چىقىرىشنىڭ پەيتى يېتىپ كەلدى ۋە شۇنداق قىلىشقا تامامەن بولىدۇ.

يولداش ئابدۇقادىر داۋۇت يازغان «ئاپپاق خوجا ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە» ـ ئەنە شۇ مەقسەتتە ئېلان قىلىنغان ماقالىلارنىڭ بىرىدۇر. بۇندىن كېيىن بۇ ھەقتە يەنە بەزى ماقالىلارنى ئېلان قىلماقچىمىز.

ئاپپاق خوجا (1626 ـ 1694) شىنجاڭ ئىسلام دىنى ئىشانلار مەزھىپىنىڭ ئاق تاقىيە(ئاق
دوپپىلىقلار ياكى ئاق دەستارلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) گۇرۇھىدىكىلەرنىڭ باشلىقى. يەكەن سەئىدىيە
سۇلتانلىقىدىن كېيىنكى قورچاق ھاكىمىيەتنىڭ ھۆكۈمرانىدۇر. ئۇ 1626 ـ يىلى قومۇلدا ئۆزىنى
مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئەۋلادى(سەيد)دەپ ئاتىشىۋالغان ئىشانلار ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ-
نىڭ دادىسى مۇھەممەت يۈسۈپ(ئۇنىۋانى ـ ھەزرىتى مازار پاشا ، يەنە بىر ئۇنىۋانى ـ ھەزرىتى
پايزۇل ئەنۋەر) سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكىستان رېسپۇبلىكىسى سەمەرقەند ئوبلاستىغا قاراشلىق دەھ-
بىت دېگەن يۇرتتىن بولۇپ، دادىسى مۇھەممەت ئىمىننىڭ (ئۇنىۋانى ـ ھەزرىتى ئىشان كالان پا ـ
دىشا) «ئى قەدىردان ئوغلۇم، زادى بۇ يۇرتلاردا تۇرماڭ، خوجا ئىسھاق ۋەلى (مۇھەممەت ئىمىن-
نىڭ ئىنىسى) نىڭ ئاداۋىتى ۋە ئۆچمەنلىكى تا قىيامەتكىچە بىزدىن كەتمەيدۇ»① دېگەن ۋەسىيىتى-
گە ئەمەل قىلىپ، قومۇلغا كېلىپ «چىقتىم» دېگەن جايدىكى بىر ئۆڭكۈردە ئىستىقامەت بىلەن ياشايدۇ.
ئۇ كىشىلەرگە «تەقۋادار كىشى ئىكەن» دەپ تونۇلغاندىن كېيىن، قومۇل شەھىرىگە كىرىپ، بۇيەردە قەشقەر
بەشكىرەمنىڭ قاراساقال يۇرتىدىن، كىچىك ئىرىق مەھەللىسىدىن كۆچۈپ چىققان مىر سەييىد جېلىل قەشقەرى
(ھىندىستاندا ئوقۇپ كېلىپ، بەشكىرەمدە مەلۇم ۋاقىت تۇرۇپ، كېيىن قومۇلغا بارغان دىنى ئۆلىما)
دېگەن كىشى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇ كىشىنىڭ قىزى زۇلەيخا بېگىم بىلەن توي قىلىدۇ. مۇھەممەت يۈ-
سۈپ مىر سەييىد جېلىل قەشقەرىنىڭ ھىمايىسىدا ئىشانلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇ مۇرىت قوبۇل قىلىپ،
شۆھرەت قازىنىدۇ. شۇ كۈنلەردە خوجا ھىدايىتۇللا دۇنياغا كۆز ئاچىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا 12 ياش-
قا كىرگەندە مۇھەممەت يۈسۈپ قومۇلدىكى تاپاۋىتىگە قانائەت قىلماي، تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش
مەقسىتىدە بۆلەك يۇرتلارنى ياقتۇرماي مۇشۇ شەھەرنى خالاش باھانىسى بىلەن 1638 ـ يىلى بالا-
ۋاقىسىنى ئېلىپ ھەم بىر قانچە مۇرت ـ مۇخلىسلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، قەشقەر بەشكىرەمگە كېلىدۇ.
ئۇ مىر سەييىد جېلىل قەشقەرىنىڭ ئىلگىرىكى يۇرتى قاراساقالغا ئورۇنلىشىپ ئۇنىڭ زېمىنلىرىغا
ئىگە بولىدۇ. ئاز ئۆتمەي خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئۆزى ئەگەشتۈرۈپ كەلگەن مۇرت ـ مۇخلىسلى-
رىنىڭ تەرغىباتى بىلەن ئۇلۇغ كىشى تونۇلۇپ، كەسپىي ئىشانلىق بىلەن مەشغۇل بولىدۇ. ئۇنىڭ
"مۇرىتلىرىنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى يار مۇھەممەت باي ئىدى. ئۆزى قوغانلىق ، تولا زور نامدار ۋە
زېمىندار ئىدى. ھېچ بىر بالا ـ چاقىسى يوق بىر بابا، بىر موما ئىدى. شۇ چاغدا خامان تەييار-
لاپ ھەزرىتى مازار پاشايىمنى كۈتۈپ تۇراتتى»②دېگەندەك خامان ـ خامانغا بېرىپ ئۆشرە ـ زا-
كات يىغاتتى. مۇھەممەت يۈسۈپ بىر دۇئا بىلەن "كەشپى كارامەت قىلىپ» بۇ نادان، ۋارىسى بول-
مىغان يار مۇھەممەت باينى تەسىرلەندۈرۈپ "مانا بۇ پاك ئىبادەتنىڭ ۋە رەۋزى مۇبارەكنىڭ، گۈم-
بەزنىڭ، خانىقا مەسچىت، كۆل ھەم باغچىلارنىڭ ئورنى- بۇ بەش پاتمانلىق ③ يەر زېمىنلەرنى»
④ئىلكىگە ئالىدۇ. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئورۇنلىشىپ بولغاندىن كېيىن، خانىقا سېلىپ جەھرى ـ
سۆھبەتلەر بىلەن ئىشانلىقنى قانات يايدۇرىدۇ. مۇرىتلىرىنىڭ بېرىپ كېلىش يولىنى ئاسانلاشتۇرۇش
ئۈچۈن قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى سېپىلدىن تۆشۈك ئاچتۇرىدۇ. بۇ تۆشۈك ـ «تۆشۈك دەرۋازى-
سى» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇھەممەت يۈسۈپ يەكەن سەئىدىيە سۇلتانلىقىنىڭ پادىشاسى ئابدۇللاخاننىڭ
ئالدىدا زور شۆھرەت قازىنىدۇ. (بۇ چاغدا يولۋاسخان قەشقەردە خان ئىدى). "يولۋاسخان ئاتى-
سىنىڭ سۆزىگە كىرمەي كۈستاخانلىق قىلغۇر ئەردى. ئەمما خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشلە خوجا ئاپ-
پاققا بىسيار ئەزاز ئىكرام قىلغۇر ئەردى» ⑤بىر كۈنى مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشەككە مىنىپ، خوجا

ھىدايىتۇللانى ۋە مۇرىتلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، ھېيتكاھ جامەدىن چىقىپ كوچىدا كېتىۋاتقىنىدا، يولۋاسخان ئۇنى چاقىرىپ بىر ئات بېرىپ دۇئا ئالىدۇ. "ئىشان خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ خەردىن چۈشۈپ ئاتقا مىنىپ، ئاندىن ئاتتىن چۈشۈپ خەرگە مىندىلەر، ئاتقا خوجا ئاپپاقنى مىندۈرۈپ سورادىلەركى، ئى خوجا ئاپپاق، ئۆزىڭىزنى نېچۈك كۆرەدۇرسىز؟ ھەزرىتى خوجا ئاپپاق - ئۆزەمنى ئاندا كۆرەدۇرمەنكى، مەنكى پادىشايى ھەزرىتى ئىشان خوجا جاھانگىر بولۇپتۇرمەن - دەپ نەپەس قىلدىلەر" ⑥ خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئوغلىنىڭ ئىناۋىتىنى تىكلەش ئۈچۈن خوجا ھىدايىتۇللانى ئاتقا مىندۈرىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا ئىشانلارغا خاس مەنمەنچىلىكى، ھاكاۋۇرلىقى بىلەن كۆرەڭلەيدۇ.

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ قۇمۇلدىن قەشقەرگە كېلىشتىكى مەقسىدى - پايتەخت يەركەنگە يېقىنراق تۇرۇپ، بىر ئىلاج قىلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ قۇمۇلدا تۇرغان ۋاقىتلىرىدا بىر قېتىم قەشقەر ۋە يەركەنگە كېلىپ كەتكەن ئىدى. شۇ ۋاقىتتا (1636 - يىللىرى) مۇھەممەت يۈسۈپ يەركەن سۇلتانى مەخمۇتخان يېنىدا تۇرۇپ، ئىنىسى سۇلتان ئەخمەتخان بىلەن زىتلاشتۇرۇپ، ئۇرۇشقا سېلىپ، سۇلتان ئەخمەتخاننى شاماۋۇغدىكى قوراسىدا ئادەم بۇيرۇپ ئۆلتۈرتۈپ قويغان ئىدى. ئابدۇللاخان سۇلتانلىقنى ئىگەللەپ مەخمۇتخان پەرغانىگە قاچقاندا، پەرغانىگە بىللە چىقىپ كەتكەن ئىدى.

مۇھەممەت يۈسۈپ ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللاغا 1644 - يىللىرى يولۋاسخاننىڭ ھاممىسىنى (ئوبۇل ھادى بەگنىڭ قىزى، ئوبۇل ھادى بەگ مەركىتلىك بولۇپ، ئابدۇرەھىم خان زامانىدا كۇچارنىڭ ھاكىمى بولغان) ئېلىپ بېرىدۇ. مۇھەممەت يۈسۈپ بىلەن خوجا ھىدايىتۇللا قەشقەردە نوپۇزلۇق ئادەم بولۇپ قالىدۇ. ئۇلار قەشقەردە مۇرىت - مۇخلىسلىرىنى كۆپەيتكەندىن باشقا، يولۋاسخاننىمۇ مۇرىت قىلىدۇ. ئاقسۇدا خانلىق قىلىۋاتقان ئابدۇللاخاننىڭ يەنە بىر ئوغلى نۇردۇنخانمۇ سوغا-سالاملار بىلەن يېقىنلىشىپ يۈرگەندە، يولۋاسخان "ۋەلىئەھد" لىكنىڭ ئىنىسى نۇردۇنخانغا ئالمىشىپ كېلىشىدىن ئەنسىرەپ، دادىسىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. ئىشانلارنىڭ ئوت قويۇرۇقلۇق قىلىپ، چاتاق چىقىرىشىنى بىلگەن ئابدۇللاخان خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچىلەرنى "سىلەر نېمە ئۈچۈن ۋاقتىدا مەلۇم قىلمىدىڭلار" دەپ ئۆلتۈرىدۇ. لېكىن مۇھەممەت يۈسۈپ يولۋاسخاننىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولغىنى ئۈچۈن خوجا ئىسھاق ۋەلى (قارا تاغلىقلارنىڭ پىرى) نىڭ بەشكىرىم كۆكگۇمبەزدىكى بارلىق مۈلكى نىيازلىرىنى ئىگەللىۋالىدۇ. 1667 - يىللىرى ئەتراپىدا خوجا شادى (خوجا ئىسھاقنىڭ ئوغلى) ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، يەركەندىكى ئىسھاقىيە سوپىلىرىنىڭ باشلىقسىز قالغىنىنى بىلگەن خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ مۇرىت - مۇخلىسلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، زور دەبدەبە بىلەن قەشقەردىن يەركەنگە كېلىدۇ. (ئۇنىڭ يەركەنگە تۇرغان ۋاقتى بەزى تارىخى كىتابلاردا ? يىل دەپ يېزىلىپتۇ) خوجا شادىنىڭ خەلىپىلىرى، پۇقرالار، ساراي ئەمەلدارلىرى ۋە ئابدۇللاخاننىڭمۇ مۇھەممەت يۈسۈپكە مايىل بولۇپ قالغىنىنى سېزىدۇ. "ھەزرىتى ئىشان خوجا شادى خوجام ئېزىزنىڭ خەلىپىلىرىدىن نەچچىلىرى جەمئى بولۇپ، ئىككى مەخدۇمزادىلەرنى (خوجا شادىنىڭ - خوجا ئابدۇللا، خوجا ئەبەيدۇللا دەپ ئىككى ئوغلى بار ئىدى. ئاپتۇردىن) بويۇنلىرىدا كۆتۈرۈپ، جەمئىيىتىنىڭ ئالدىدا خانغا ئەرز قىلدىكى، "يا، پادىشايى ئادالەت، داتكى، بىراۋنىڭ مۈلكى - مالىگە يەنە بىراۋ تەسەررۇپ قىلماقى بەھەستى شەرئى راۋامىدۇر؟" خان سورىدىكى: "ۋەقە نە مىدۇر؟" خەلىپىلەر ئەيدىكى: "خان باشلىغىن ھەممىلىرى بىزنىڭ پىرىمىزگە ئىرادەت ھەم ئىنابەت قىلىپ ئىدىلەر ... ...

ھالا ئىشىتىپتۇرمىزكى، ھەزرىتى ئىشان خوجا مۇھەممەت يۈسۈپكە خان ئىنايەت قىلغۇر ئەرمىشلەر دەپ، بايىس نەدۇركى، رەزى مۇرشىددىن ئەراز قىلىپ، مۇرشىت دىگەرگە ئىنايەت قىلغايلار. ئەگەر دەلىل - بىرھان، كەشپى - كارامەت تەلەپ قىلغۇر بولسىلەر قايىلدۇرمىز. مۇرەببىمىز خۇدا ۋە رەسۇلدۇر. يوق ئەرسە رەھىم قىلىپ، رۇخسەت بەرسىلەر، پىرزادىمىزنى، پىرىمىزنىڭ جەسەتلىرىنى ئېلىپ ھەممىمىز بىر تەرەپكە كەتكەيمىز» دىدى. خان خاپا بولۇپ ھەيرەتكە چۈشۈپ، سائەتتىن كېيىن ئەيدىكى: «ئى خەلىپىلەر، بۈگۈن كېچە سىلەر ھەم تەۋەججۇھ قىلسائىلار، بىز ھەم ئىختىيارى قىلساق» - دەپ باشنى تۆۋەن سالدى. يەنە ئەيدىكى : - «تاڭلا جاۋاپ بەرسەك» دىدى⑦ شۇ كۈنى كەچلىكى خوجا شادى خوجىنىڭ خەلىپىلىرىدىن ئۈشتۈر خەلىپىنىڭ ئوغلى ئابدۇلئەزىز ئۈشتۈر خوجا مۇھەممەت يۈسۈپكە زەھەر بېرىدۇ. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ پادىشا ئابدۇللاخان بىلەنمۇ كۆرۈشمەي قەشقەرگە قايتىپ، يېڭىسارنىڭ توپلۇققا كەلگەندە جان ئۈزىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا قەشقەردىن يېڭىسار توپلۇققا كېلىپ، دادىسىنىڭ جەسىدىنى ئېلىپ بېرىپ، دادىسىنىڭ: «ۋەسىيىتىم شۇكى: يارمۇھەممەت بىزگە نەزىرە قىلىپ بەرگەن جايلارنى ھەزرىتى مۇھەممەت ئەلەيھى سالام ماڭا بىشارەت قىلىپ، رەۋزى مۇبارەكنىڭ ئورنىدىن تارتىپ 12 پەرسەڭ يەرنى ماڭا بېغىشلىدى. مۇرىتلىرىم بىلەن شۇ يەردىن قوپارمەن، مېنى شۇ زېمىنغا دەپنە قىلغايسىزلەر»⑧ دىگەن ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، يارمۇھەممەت باي دۇئاغا بەرگەن زېمىنغا دەپنە قىلىنىدۇ.

ئابدۇللاخان 1668 - يىلى ئۆز ئوغلى يولۋاسخان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قالغان سەۋەبلىك ھوقۇقنى كىچىك ئوغلى ئابدۇ مۆمىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ «ھەج» قىلىش باھانىسى بىلەن ھىندىستانغا چىقىپ كەتكەندە، يولۋاسخان ھاكىمىيەتنى ئابدۇ مۆمىندىن تارتىۋالىدۇ. ئۆز مۇرىدى (يولۋاسخان) سۇلتان بولغىنى ئۈچۈن خوجا ھىدايىتۇللا دەرھال يەركەنگە كېلىپ، ئىش باشلاپ يەركەندە مۇرىت توپلاشقا باشلايدۇ. ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپ، ئابدۇللاخاننىڭ ئىنىسى ئىسمايىل خان يولۋاسخاننى ئۆلتۈرۈپ، يەركەن سەئىدىيە سۇلتانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئىگەللەيدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا ئىسمايىلخان بىلەن بىر قېتىملىق ئۇچرىشىشتا ئۆزىنىڭ مۇرىتلىرىدىن سېلىق ئالماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىسمايىلخان بۇ تەلەپنى سەل چاغلاپ ماقۇل بولىدۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان خەلق خوجا ھىدايىتۇللاغا كۆپلەپ مۇرىت بولىدۇ. ئازغىنە ۋاقىت ئىچىدە 30 مىڭدىن ئارتۇق كىشى مۇرىت بولۇپ كىتىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۇرىتلىرى سېلىق تۆلىمىگىنى ئۈچۈن سۇلتانلىقنىڭ ئىقتىسادى ئاجىزلىشىدۇ. يەرلەر تېرىقسىز قالىدۇ. سوپىلار چاتاق چىقىرىدۇ. «ئىسمايىلخان ياركەنتتىن قەشقەرگە بېرىپ، ھەزرەت خوجا ئاپپاق خوجامدىن پادشالىقنى تارتىپ ئېلىپ ئۆز ئوغلى باباق سۇلتاننى كاشغەرگە خان قىلدى» ⑩ دەپ يېزىلغانلىقىغا قارىغاندا، ئاپپاق خوجا قەشقەرنى ئىگەللىۋالىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا مۇرىتلىرىغا ئاق تەقىيە (ئاق دوپپا) كىيىشىنى بۇيرۇيدۇ. خوجا ئىسھاقنىڭ نەۋرىسى خوجا ئابدۇللا مۇرىتلىرىغا قارا تەقىيە (قارا دوپپا) كىيىشنى بۇيرۇيدۇ. نەتىجىدە ئەمەلداردىن تارتىپ پۇقراغىچە ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ، ئىككى ئىشاننىڭ كەتمىنىنى چاپىدىغان ماجرا كۆتۈرۈلىدۇ. ئىشان - سوپىلاردىن، بولۇپمۇ ھەممە ئەسكىلىكنىڭ باش سەۋەبچىسى خوجا ھىدايىتۇللادىن سەسكىنىپ، بىزار بولغان ئىسمايىلخان، مىلادى 1671 - يىلى ئۇنى يەركەن سەئىدىيە سۇلتانلىقى زېمىنىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. بۇ توغرىدا: «تەزكىرە خوجا ھىدايىتۇللا» دا: «سەئىد ئاپپاق خوجام پادىشايىم دەھبىدە ئون ئىككى يىل سەيرى - ساياھەت قىلدى» دەپ يېزىلىپتۇ. «سىيادەت-

نامە» ۋە «تەزكىرە خوجا ئىسھاق ۋەلى» دە: «... ھەزرەت ئاپپاق خوجام شۇل يەركەنلىرىچە شەھەرمۇ - شەھەر يۈرۈپ، كەشمىر ۋىلايەتلىرى بىلەن كۆزلىرى چىن مەملىكىتىگە چۈشۈپ، ئاندىن يۈرۈپ «جۇ» دىگەن كاپىرلەرنىڭ بۇتخانىسىگە چۈشتىلەر. ئاندا چىن كاپىرلىرىنىڭ بىراھمانلىرى بار ئەردى» دەپ يېزىلغان

3

خوجا ھىدايىتۇللا ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدىكى شەھەرلەردە قاتراپ يۈرۈپ، سەرگەندار بولۇپ، بېشىنى سىلايدىغان كىشى ئىزدەپ، كەشمىر ئارقىلىق تىبەتكە ئۆتۈپ، لاسادىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىگە دوقۇرۇپ، ئاندىن «جۇ» دىگەن جايغا بارىدۇ.

كىتاپلارغا يېزىلغان «جۇ» دىگەن جاي جوچۇەن بولىشى مۇمكىن. «تەزكىرە خوجا ھىدايىتۇللا» دا: «...لەنجۇ شەھرىگە باردى، شۇ ۋاقىتدا خەنزۇلارغا قالماقتىن تەشۋىش يەتكەن ئىدى.... ئاندىن سۇجۇغا (گەنسۇدىكى سۇجۇنى دىمەكچى - ئاپتور) بېرىشنى خالىدى...... ئاندىن سالا (ھازىرقى سالا ئاپتونوم ناھىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ناھىيە چىڭخەي ئۆلكىسىدە بولۇپ، سالا مىللىتى ياشايدۇ. - ئاپتور) غا بېرىشنى خالىدى. ھەزرىتى ئاپپاق خوجام قەشقەردىكى ۋاقىتدا باباخان ئاتلىق زالىم، بەد قىلىق بىر كىشى بار ئىدى. شۇ سەۋەپلىك چىن سەپىرىنى خالاپ قالغان ئىدى. ئالەمنى سەيرى - ساياھەت قىلىپ، مۇبارەك قەدەملىرى بۇ يۇرتلەرگە يەتكەن ئىدى. ھەزرىتى ئاپپاق خوجام ئېيتتى: «ئۇندا بولسا بىزنىڭ كاشغەر ۋە ياركەنتلەردە مۇرىت ۋە ئىخلاسمەنلىرىمىز تولا بار ئىدى. باباخان دىگەن بۇ زالىم بەدقىلىقنىڭ زۇلمىدىن ئامان تاپساق» دىگەن ئىدى. بېيجىڭنىڭ (تەزكىرىدە بېيجىڭنىڭ ئىسمى تاسادىپىلا ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. مانا مۇشۇ ئىسمىلىكتە تەزكىرىچى سوپىلار پاكىتنى ئاستىن - ئۈستىن قىلىۋەتكەن - ئاپتور) خانى دەرھال قوبۇل قىلىپ، ئىلمىنىڭ ئۇلۇغى سوقتۇرغا خەت يازدىكى: «بۇلار بولسا خانىنىڭ ئەزىز مېھمانلىرى. بۇ مېھمانلار خاندىن نۇرغۇن سوغا - تەقدىملەرگە ئىگە بولدى. خانىنىڭ ھاجەتلىرىنى راۋا قىلىپ ياندى، خانىنىڭ يارلىقى: بىزنىڭ ئىقلىميۇزىدە، قەلىمىمىز كۆرۈلگەن يەردە، قەيەرنى خالىسا بەردىم»، «بۇنىڭ ئۈچۈن سوقتۇر ساڭا خەت يازدىم. خەت بارغان ھامان، ھايال قىلماي، ئون ئىككى مىڭ چېرىك ئېلىپ بېرىپ، كاشغەر ۋە ياركەنتتىكى باباخان زالىمنى ئۆلتۈرۈپ، بالا - چاقىلىرىنى ئەسىر ئېلىپ، بۇ ئۇلۇق مېھمانلارنى كاشغەر ۋە ياركەنتنىڭ پايتەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ قايتىپ كەلەرسەن» دەپ يېزىلغان. بۇ تەزكىرىدە بېيجىڭنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلىشى خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۇرىتلىرى تەرىپىدىن قوراشتۇرۇلغان توقۇلمىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. چۈنكى: «ئاپپاق بوبام بېيجىڭگە بارغان» دىمىسە، خوجا ھىدايىتۇللامازىرىغا ۋەخپە قىلىنغان يەرلەردىن پايدىلىنالمايتتى.

خوجا ھىدايىتۇللا بۇتخانىدا 40 كۈن ياتقان بولسىمۇ، دالاي لاما (كىتاپلارغا «دالاكى» دەپ يېزىلغان) بىلەن كۆرۈشەلمەيدۇ. (دالاي كېسەل ئىدى) خوجا ھىدايىتۇللا «كەشپى كارامەت» لەر بىلەن دوندا قىلاپ، ياتقان بولسىمۇ، دالاي لاما ئۆلۈپ قالغان. «سىيادەتنامە» دە «خوجا ئاپپاق خوجام بېيجىڭگە بارماغلىق سەۋەپ شۇلكى، بېيجىڭ ئىچىدە بىر قۇتپى سەكراتتا ئىكەن. شۇ قۇتپىنى غۇسلى تاھارەت قىلدۇرۇپ، نامىزىنى ئوقۇتەپ، يەرگە دەپنە قىلماغلىقتا سەۋەپ قىلىپ بارغان دەيدۇلەر» دەپ بايان قىلىدۇ.

بەزى تەزكىرىلەردىكى ۋە كىشىلەرنىڭ ئارىسىدىكى «ئاپپاق خوجا بېيجىڭگە بارغان» دېگەن مەسىلە شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتقا ئۇيغۇن ئەمەس. شۇ كۈنلەردە ئىلىنى مەركەز قىلغان جۇڭغارلار تازا كۈچىيىپ «بېيجىڭنى ئالىمىز» دەپ، شەرققە يۈرۈش قىلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. شۇڭا چىڭ سۇلالىسى پادىشاسىنىڭ جۇڭغار تۆرىسىگە بۇيرۇق چۈشۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئىلىنى مەركەز قىلغان جۇڭغارلار (موڭغۇللار) 1696 - يىلى كاڭشىخان ئۆزى باش بولۇپ ئېلىپ بارغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىنى قوبۇل قىلغان ئىدى.

«جۇ» (جۇچۈەن) بۇتخانا راھىبلىرى خوجا ھىدايىتۇللادىن سورايدۇ: «كىمدۇر سىز ۋە قايسى تەرەپتىن كەلدىڭىز؟» ⑪ «ھەزرەت ئىبراھىملاركى، مەن مۇسۇلمانلار پىرقىسىنىڭ خوجىسىدۇر مەن. ياركەند، كاشغەرنىڭ مۇرت - مۇخلىسلىرىدۇر. ھالا بىراۋ كېلىپ، مەندىن سويۇنۇپ، مېنى قوغلاپ چىقاردى. سىزدىن ئىلتىماس قىلىدۇرمەنكى، كىشى بۇيرۇپ مېنىڭ يۇرتۇمنى قولۇمغا ئېلىپ بەرگەيسىز» دەيدۇ. بىراخمانلار: «ئاندا لەشكەر بارمىقى ناھايىتى دىشۋادۇر» دەپ ئىلى قالماقلىرىنىڭ تۆرىسىگە نامە پۈتتىكى، «ئى پۈشۈدىخان خوجا ئاپپاق بىسيار ئۇلۇغ كىشى ئىكەن، ياركەند، كاشغەرنىڭ خوجىسى ئىكەن بۇنىڭ يۇرتىنى ئىسمايىلخان سۈيۈپ ئېلىپ، مۇنى قوغلاپ چىقارىپتۇر، كېرەككى لەشكەر بۇيرۇپ، بۇنىڭ يۇرتىنى قولىغا ئېلىپ بەرگەيسىز. ۋاللائىش تامام بولغۇسىدۇر - نامە تامام» ⑫ «ئەگەر سىز كۆڭۈل قويۇپ كىشى بۇيرىدىڭىز، ئەسلا ھۆددىسىدىن چىقالمايسىز» دەپ نامە پۈتۈپ، خوجا ئاپپاق خوجام قولىغا بەردى. نامەنى ئېلىپ، شۇندىن يۈرۈپ، قالماقلار تۆرىسىگە يەتكۈزدى. تۆرە نامەنى كۆرۈپ، تولا تاۋازى بىرلە ئەمەل قىلىپ، ئۆزى باش بولۇپ، لەشكەر ئېلىپ قەشقەرگە يۈزلەندى. قەشقەر خەلقى ئاڭلىدى كىم، خوجا ئاپپاق خوجام «بىشكەتتى» دېگەن كاپىرنى ھەمرا قىلىپ كېلىپتۇرمىش. بۇنى ئاڭلىغان ھەزرەت باباق سۇلتان لەشكەر ئېلىپ چىقىپ رۇبىرۇ بولۇپ جەڭ قىلدىلەر. ئاندا كاپىرلار غالىب كېلىپ، باباق سۇلتانغا ئوق تېگىپ شەھىد بولدى. كېيىن قەشقەر خەلقى بارابەر كېلەلمەي نە چارە، ئىتائەت قىلدىلەر» ⑭ مۇشۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا قەشقەردە 6 مىڭ كىشى قۇربان بولىدۇ.

مۇڭغۇللار ۋە خوجا ھىدايىتۇللا قەشقەرنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، يەركەنگە يۈزلىنىدۇ. يەركەن شەھەر ئەتراپىدا كەسكىن ئۇرۇشلار بولىدۇ. يەركەن شەھەر ھاكىمى ھەۋەز بەگ ئۇرۇشتا قۇربان بولىدۇ. شەھەر ئىچىدىكى خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۇرىتلىرى ئىقتىسات بار ئامبارلارغا ئوت قويۇۋېتىدۇ. ھەممە ئۇلارغا ماسلىشىدۇ. ئۇرۇشتا كۆپلەپ كىشىلەرنىڭ ئۆلۈپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرگەن پادىشا ئىسمايىلخان شەھەر دەرۋازىسىنى ئاچتۇرۇپ بېرىدۇ. خاتىرىلەردە يېزىلىشىچە، مۇشۇ قېتىملىق ھاكىمىيەت ئىگىلەش ئۈچۈن بولغان ئۇرۇشتا شىنجاڭ بويىچە 80 مىڭ كىشى قۇربان بولغان. بۇ قانلىق پاجىئەنى كۆرگەن خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۇرىتلىرى «خوجامنىڭ تەخسىراتى» دېيىشكەن.

«تەخت .. سەلتەنەت مۇسەللەم بولدى. ئىشانۇ خوجا ئاپپاقنى كاشغەردىن ئىخراج ئەيلەپ، بۇ شەھەرلەر ئانچىنان ئاۋات بولدىكى، ھېچ بىر خانلارنىڭ ۋاقتىدا بۇنداق ئاۋات بولغان ئەمەس. 10 يىل يۈخرا ۋە خەلق بىلمەندىلەركى، بۇ دىيارلار ئىچىدە سىپاھ بارمۇ يوقمۇ ۋە زۇلۇم سىتەم قۇلاققا ئاڭلانمىدى. ئۇلامما ۋە پازىللەرگە راۋاج تامام بولدى (رىۋاجلىنىپ چېكىگە يەتتى.

ئاپتۇ). شەرىئەت ئۇستا يا رونىق تاپتى» ⑮ دەپ تەرىپلەنگەن بۇ جايلار مۇخلىسۇللارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

4

1678-يىلى مۇخلىسۇللار خوجا ھىدايىتۇللانى تەختكە ئولتارغۇزدى. ئۇ، چوڭ ئوغلى خوجا يەھيانى قەشقەرگە خان قىلدى. باشقا شەھەرلەرگىمۇ ئۆز خەلپىلىرىنى ئولتارغۇزدى. ئۇ تەختكە چىقىپلا شەھەر ۋە سەھرالاردىكى تامام مەچىت، مەدرىسلەرنى خانىقاغا ئۆزگەرتىشكە بۇيرۇيدۇ. كىمدە-كىم قارشىلىق قىلسا زىندانغا تاشلاپ، ئۆي-تەئەللۇقاتىنى پادىشالىق قىلىدىغانغا ھۆكۈم چۈشۈرىدۇ. موللا-ئالىملار پالتۇ ئەئەلەمنى باش قىلىپ، خوجا ھىدايىتۇللاغا كىرىپ: «مەسچىتنى خانىقا قىلماسلىق» دەپ تەلەپ قىلغانىدا، «سەنلەر تەرىقەتنى ئىنكار قىلدىڭ» دەپ، قوغلاپ چىقىرىدۇ. شۇ كېچىسى خوجا ھىدايىتۇللا سوپىلىرىنى بۇيرۇپ، پالتۇ ئەلەم قاتارلىق بىر قانچە ئون كىشىنى پالتا بىلەن چاناپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. ئەتىسى بۇ ئالىملارنىڭ قانىغا مىلىنىپ ياتقان ئۆلۈكلىرىگە قاراپ سوپىلار مۇنداق دېيىشىدۇ:

ماشايىخ مايان كەشپى كاراماتھا بىسيار تىزەست

ئايىنىشىپ ئاخىر بىسيار ئالىمان رازە بەتەبەر كۆشتەست.

(مەنىسى: بىزنىڭ ئەۋلىيالىرىمىزنىڭ كاراماتى ناھايىتى ئۆتكۈرىكەن، بىرغەزەپ قىلىشى بىلەن يۈزگۈن كېچە نۇرغۇن موللىلارنى پالتا بىلەن ئۆلتۈرۈپتۇ).

خوجا ھىدايىتۇللا مەشھۇر ئالىملارنى، ئەدىبلىرىنى، تارىخچىلارنى، تەرجىمانلارنى، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلىرىنى قەشقەر ھېيتگاھدا، يەكەن ۋە خوتەندە دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرىدۇ. بەزى ئابرۇيلۇق كىشىلەرنى مەخپى جاللات بۇيرۇپ، ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. تەرىقەتكە داخىل بولمىغان كىشىلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلماسلىقنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللانىڭ قائىدە-قانۇنلىرىغا موللا-ئالىملار قارشى چىقىپ، ئايەت، ھەدىستىن دەلىل ئېتىپ، يىغقەدىن سۆزلەپ، مەسىلە تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئىشلارنى خوجا ھىدايىتۇللا ئاڭلاپ، ئۆلىمالارنى چاقىرتىپ كېلىپ شۇنداق دەيدۇ: «شەرىئەت مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ھۆكمى. تەرىقەت بولسا ئاللانىڭ ھۆكمى» شۇنىڭدىن باشلاپ سوپىلار بىلەن شەرىئەت موللىرى ئوتتۇرىسىدا قارشىلىق كۈچىيىدۇ. سوپىلار توپىدىنۇ، ئۆلۈمدىن جەھرى سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە ئۇسۇللىرى ئۆزگىرىشكە باشلايدۇ. دىنى ئالىملار باشچىلىقىدا كىشىلەر ھەر دوقمۇشتا قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. «تەختسەلتەنەتتە <مۇۋەپپەقىيەت> بولمىدىلەر» ⑯ خوجا ھىدايىتۇللا مۇخلىسۇللارغا يۆلىنىپ، 2000 تالىپ ئۆلىمانى ئىلىغا پالايدۇ. ئىككىنچى قېتىمدا قەشقەر، يەكەندىن 1000 نەپەر تالىپ ۋە ئالىملارنى قولى ئورنىداچەرچەنگە پالايدۇ.

خوجا ھىدايىتۇللا موللا، ئالىملارنى قۇرئالسىزلاندۇرۇش ئۈچۈن قۇرئان، ھەدىس ۋە تەپسىرلەردىن باشقا كىتابلارنى كىشىلەرنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ تارتىپ چىقىپ، كۆيدۈرگەننىڭ سىرتىدا، كىتاب ساقلىغان ساندۇقلىرىنىمۇ كۆيدۈرىدۇ. كىتابنى يوشۇرۇپ قالغۇچىلارنى قاتتىق جازالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى ۋەيران بولىدۇ. كىشىلەر ئوقۇي دېسە كىتاۋى يوق، ئەركىن سۆزلەشكىمۇ ئىمكانى يوق ھالەتتە قالىدۇ. 1514-يىلدىن 1679-يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن يەكەن سەئىدىيە سۇلتانلىقىنىڭ ئوردا خاتىرىلىرى ۋە باشقا كىتابلارنىڭ تېپىلماسلىقى خوجا ھىدايىتۇللانىڭ بىزگە يەتكۈزگەن «ئۇنتۇلغۇسىز شەپقىتى» دىندۇر.

شۇ كۈنلەردە بولۇۋاتقان ئادالەتسىزلىك، ناھەقچىلىقتا چىدىمىغان بەزى كىشىلەر: «ئەي خۇدا، خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۇرىتلىرى يەر يۈزىنى ئىگىلەپ بولدى. ئاسمىنىڭغا ھازىر بول» دېيىشىدۇ.

خوجا ھىدايىتۇللا ھاكىمىيەتنى ئېلىپ بەرگەن موڭغۇللارغا «ئەھلى مەملىكەتنىڭ مەشۇرىتى بىلەن قۇرۇق يانمىساي دەپ، 4000 ياقاتون سەرپاي، 4000 سەر تەڭگە ئىنئام ئەيلىدىلەر، كېيىن ئەھلى بىتئەتلەر، سائەتەن بى سائەت زىيادەت قىلىپ، ئىنتىمارزى ئالەمگىچە پېقىرلار باشىدىن خالى بولماي، ھەر ئايدا 4000 سەر تەڭگىگە توختىدى»⑰ موڭغۇللارغا سوۋغا ـ سالاملار بېرىپ تۇرۇشتىن ۋە ئالۋاڭ تۆلىنىدىغان بولدى. بۇ ئىش «سىيادەتنامە» دە مۇنداق يېزىلغان: «ھەزرەت ئاپپاق خوجام مەملىكەتلىرىنىڭ مەشۇرىتى بىلەن قالماقلارنىڭ بۇ خىزمىتىگە قۇرۇق يانمىسۇن دەپ مىڭ تونغا ئەستەر ئالتىنى بىر جىگدىن پاختا، مىڭ سەر تەڭگە ھېساپ قىلىپ، سەرۇپاي ئىنئام قىلدىلەر. كېيىنكى زاماندا مىڭ تونغا مىڭ تەڭگە مىراس بولۇپ قالدى. ئاندىن كېيىن سائەت، بى سائەت ئەھلى بىدئەتلەرگە ئەزبىرايى خوشامەتلەرنى زىيادە قىلىپ، ئول ۋاقىتتىن بۇ ۋاقىتقىچىلىك ئەھلى مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىدىن ئالبان خالى بولماي، خام، پاختا. ئايلىق دىگەن ئالبان توختاپ قالغان ئېرۇرلەر».

غالدان موڭغۇللارنىڭ بىر قىسمىنى ۋە ئىسمايىلخاننىڭ 380 نەپەر ئۇرۇق-ئەۋلادىنى ئەسىر ئېلىپ ئىلىغا قايتىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا نەچچە يۈز مىڭلاپ ئادەمنى ئۆلتۈرۈش بەدىلىگە ھوقۇق ئىگىلەپ، يېتىم-يېسىرلارنىڭ ئېچىنىشلىق نالىسى، سوپىلارنىڭ ھۆكمەت سادىسى، موڭغۇللارنىڭ نازارىتى ئاستىدا يۇرت سورايدۇ. بىلىملىك، پىشقەدەم كىشىلەرنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، خوجا ھىدايىتۇللا كىشىلەرگە 17 خىل ئالۋاڭ قويغانلىقى ئۇچۇن كىشىلەر تۇرمۇشتا تولىمۇ نامراتلىشىپ كېتىدۇ. غالدان قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭدىن ھال سوراپ: «سوقتۇرنىڭ بۇ قىلغان خىزمىتى بەدىلىگە ھەزرىتى دىۋانە مەشرەپ ئىلىغا بېرىپ ... ⑱» رەخمەت تەشەككۇر ئېيتىپ، سوۋغاتلار بېرىپ قايتىپ كېلىدۇ.

خوجا ھىدايىتۇللا ھالقا قىلىپ، ناما سېلىپ ۋە سوپىلارنىڭ جاۋۇلداپ ماختاشلىرىدىن ئالەمگە پاتماي تۇرغاندا، ئىسمايىل خاننىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنخان ئۇچتۇرپاندىن لەشكەر باشلاپ كېلىپ، يەكەننى ئىگىلەيدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا ئىلاجىسىز ئىتتىپاق تۈزىدۇ. مۇھەممەت ئىمىنخان تەختتە ئولتۇرىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا سوپىلارنىڭ پىرى بولۇپ ئىشانلىق تەختىدە ئولتۇرىدۇ. شۇ كۈنلەردە مۇھەممەت ئىمىنخاننىڭ سىڭلىسى خان پادىشا خېنىم (بەزى ماتېرىياللارغا مۇھتەرەم خېنىم دەپ يېزىلغان) غا خوجا ھىدايىتۇللا ئاشىقى بىقارار بولىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا ئىشەنچىلىك سوپىسى موللا نەقىدىن خان ئارقىلىق پادىشا خېنىمغا خەت كىرگۈزگەندە، خان پادىشا خېنىم: «ئىشەكمۇ نىچىنى تاجىغا خوپ ئەمەس، دەركا سالار شاھلەرگە مەرغۇپ ئەمەس» (بۇ شېئىر «شاھنامە» داستانىدا بار.) دەپ نېسىۋەسىنى بەرسىمۇ، بۇ ئار-نومۇسنى بىلمەيدىغان خوجا ھىدايىتۇللا ئىشان موللا نەقىنى يەنە ئەۋەتىدۇ. خان پادىشا خېنىم: «بەرمەس قىزنىڭ تويلىقى ئېغىر» دىگەندەك تۆۋەندىكى 3 شەرتنى قويىدۇ.

«بىرىنچى شەرتىم شۇكى: بىرەر كىشىگە غەزەپ قىلسام، ئۆلتۈرمىگۈنچە قويمايمەن، ئارنىغا چۈشمەيمەن. ئىككىنچى شەرتىم: مېنىڭ پادىشازادە تۇققانلىرىم بار، ئۇلارغا قانداق نەرسە لازىم

بولسا ئۇنى قىسمۇالماي بەرسە، كارى بولمىسا، ئۈچىنچى شەرتىم: قەدىمقى پېشقەدەم ئالىملاردىن ئاڭلىشان، ھەزرىتى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام تۆپىلىدىن بۇ ئالەمگە خۇدانىڭ ۋەلىلىرىدىن كېلەرمىش ، ھەممە كىشىلەر ئۇ زاتقا ئەگىشەرمىش ، مەزكۇر ئەۋلىيالارنىڭ سۇلتانى مەندىن ۋۇجۇتقا كەلگەن ئىكەن» ⑲ خوجا ھىدايىتۇللا بۇ شەرتلەرگە ماقۇل بولۇپ، «توققۇز مىڭ قوي، توققۇز مىڭ كالا ئۆلتۈرۈپ، توققۇز مىڭ ئات سوغا قىلىپ » ⑳ « دۇنيانىڭ خوپلىنى كەيمەك ، يېمەك ، چاچماق » ㉑ دېگەن شۇئارى بويىچە توي قىلىپ مېھمان ئۇزىتىدۇ .

خان پادىشا خېنىم زالىملىقى ، قانخورلىقى ئۈچۈن ئۆلگەندىن كېيىن،(مەركىتلىك سوپىلەر پىچاق تىقىپ ئۆلتۈرگەن) " جاللات خېنىم " دەپ ئاتىلىدۇ. «ئول ۋاقىتتا ئانداق خۇنخورلۇق بولدىكى، ئىككى كىشى ئۇرۇشۇپ كىرسە ھەر ئىككىسىنى ئۆلتۈرەر ئەردى.مەزلۇم كىشىلەر باشىنى تارىسا ھەم ئۆلتۈرەر ئەردى ، ئۆزىنىڭ بىر سىڭلىسىنى "پالاندۇ خېنىم"دەر ئىدىلەر . خوجايەھياغا نەسىھەت قىلىپ ئەردىلەر ، بىسيار ساھىبجامال، توغمىشان ئەردى ، ئۇنى ھەم رەشكىدىن ياققا بەسىپ ئۆلتۈردى ، ھەممە خەلق ۋەھشەتناك بولۇپ، ئۇنى « جاللات خېنىم » دەپ ئاتىدىلەر» ㉒ خوجا ھىدايىتۇللا ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى ئۈچۈن ئادەم ئۆلتۈرۈش ، قاسساپلار مال ئۆلتۈرگەندەك ئاسان ئىش بولۇپ قالدۇ . شۇ بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ قان قىساسى خوجا ھىدايىتۇللانىڭ چاۋىسىنى 289 يىل ئۆتۈپ چىتقا يايماقتا ، شۇنداق كۆڭلەر كەلدىكى، ئەدىب ۋە ناتىقلىرىمىز، تەتقىقاتچىلىرىمىز تەرىپىدىن خوجا ھىدايىتۇللا مەيدانلاردا ، سورۇنلاردا ، ماتېرىياللاردا ئوتتۇرىغا چىقىرىلىپ، رەسۋاسى چىقىرىلماقتا. تارىخ شۇنداق ئادىلكى، كىمدە - كىم خەلقنى قاخشىتىدىكەن، مەدەنىيەتنى ۋەيران قىلىدىكەن، بىر قانچە مىڭ يىلدىن كېيىنمۇ تارىخ سەھنىسىگە سۆرەپ چىقىرىلىپ، شەرمىسار قىلىنىدۇ .

مۇھەممەت ئىمىنخان نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ ئىلىغا يۈرۈش قىلىپ:«بىسيار كىشى ئەسىر ئېلىپ كەلدىلەر ، نەچچە تۆرە ھەم قالماقلار قولىغا چۈشتى » ㉓ (« سىيادەتنامە » دە 30 مىڭ كىشى ئېلىپ كەلدى دەپ يېزىلىپتۇ.) لېكىن خوجا ھىدايىتۇللا تەختسەلتەنەتتىن ئايرىلغاندىن كېيىن، بىر بۆلۈك مۇرىت - مۇخلىسلىرىنى ئارقىسىغا سېلىپ، ئىلىغا قايتا بېرىپ ، غالدان سېرىنغا مۇھەممەت ئىمىنخاننىڭ ئۈستىدىن شىكايەتلەر قىلىپ ، ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، ئاقسۇ شەھرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ . مۇھەممەت ئىمىنخان تاقابىل تۇرۇپ شەھەرنى بەرمەيدۇ . بىراق خوجا ھىدايىتۇللانىڭ يەركەندىكى مۇرىتلىرى يەركەندە چاتاق چىقارغىنى ئۈچۈن، يەركەنگە قايتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. موڭغۇللار ئاقسۇنى ئىگەللەيدۇ. ئۇلار يەركەنگە باستۇرۇپ كەلگەندە يەنە شۇ خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۇرىتلىرى شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ بېرىپ، جۇڭغارلارنى شەھەرگە كىرگۈزۈۋېلىپ قويىدۇ. مۇھەممەت ئىمىنخان قانلىق كۆرەش ئىچىدە قۇربان بولىدۇ. 1682- يىلى يەركەن سەئىدىيە سۇلتانلىقى ئۆزۈل - كېسىل يوقىلىدۇ.

خوجا ھىدايىتۇللا موڭغۇللارنىڭ ھىمايىسىدا قايتىدىن ھۆكۈمرانلىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئىسھاقىيە خوجىلىرىغا (قاراتەقى، قاراتاغلىق، ساقىلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قارشى تازىلاش ئېلىپ بارىدۇ: " ھەزرەت ئاپپاق خوجام تەخت سەلتەنەتتە ئولتۇردى، دىۋانە سوپىلارنىڭ ئەلپازى بۇزۇق، بۇ شازادىلەر (خوجاشۇئەيىپ، خوجادانىيالنى دېمەكچى ئاپتور)ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ، ئۆز تائىپەلىرىنىڭ بەزىسىنى ھەمرا قىلىپ ۋە بەزىلىرى بىلەن خەيرباد قىلىپ، كىنارە تۇتۇپ، شۇندىن يۈ-

رۇپ، كەشمىرگە بېرىپ، ئاندا ئىستىقامەت قىلدىلەر. بىر نەچچە زامان ئۆتكەندىن كېيىن، خوجا شادى خوجامنىڭ بىر-ئىككى خەلىپىلىرى بىر كىچە ئالتۇن مازارغا كىرىپ، مازارنى زىيارەت قىلىپ تۇرار ئىدىلەر، بۇ دىۋانە سوپىلارنىڭ ئالدىغا ئۇچراپ قالدى. بۇلارنى تۇتۇپ سۈرەپ ئېلىپ يۈرۈپ، ھەزرەت ئاپپاق خوجام ئالدىغا ئېلىپ كەلدى»[24] دېيىلگەندەك، خوجا ھىدايىتۇللا مازارلارنى، خانىقالارنى ئادەم بۇيرۇپ تېپىتىپ، خوجا ئىسھاق ئەۋلادى، ياكى ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ مۇرىتلىرىنى تۇتۇپ، ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن ئۆلتۈرىدۇ. ئۇ ئىككى نەپەر خەلىپىنى 400 نەپەر سوپى بىلەن خوتەنگە مەخپى ئەۋەرتىپ ئىلچى، قاراقاشلاردىن 138 نەپەر ئىسھاقىيە ئەۋلاتلىرىنى تۇتۇپ، قاپقا سولاپ، يۇرۇڭقاش دەرياسىغا تاشلاپ ئۆلتۈرىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا تۇتۇلغان ئىسھاقىيە سوپىلىرىدىن بىرنى كەشمىرگە ئەۋەرتىپ، شۇ ئەيىپ خوجا بىلەن دانىيال خوجىنى كىلىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇلار كۆڭلىنىڭ سانجۇغا كىلىپ خاتىرجەم بولالماي خوجا ھىدايىتۇللاغا خەت ئەۋەرتىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللا « ئەي مەخسۇم زادىلەر، كەلسۇنلەر، ھەرنەكى ھەزرەت سۇبھانە ۋەتەئالا بىزلەركى ئاتا قىلىپتۇرلەر، دىرمايان كۆرگەيمىز، بىزلەرنىڭ ئۇلارغا دەخلىمىز يوقتۇرلەر. بۇرۇندىن نەتەرىقىلىق تۇرۇپتۇرلەر، ھالا شۇ تەرىقىدە تۇرغايلا ۋە بەلكى ئاندىن ھەم خوپراق جىراكى، خانلار پەيكانە تۇرۇرمىزلەر خىش ئەقىر با تۇررۇرمىز، رەھىم قىلماق خىشلاردىن-خىشلارغا ۋاجىپتۇر »[25] دەپ يېزىپ خەت ئەۋەتىدۇ. شۇ ئەيىپ خوجا يەنىلا خاتىرجەم بولالماي ئىنىسى دانىيالنى قايتۇرۇۋېتىپ شۇ ئەيىپ « دەريايى تىزناپ لىۋىگە كىلىپ ئىدىلەر، شۇ كېچىسى خوجا ئاپپاق خوجامنىڭ تۆت يۈز دىۋانە سۈپەت تۇڭگۇز سوپىلىرى خەۋەرتېپىپ كىلىپ، ھەززەت شۇ ئەيىپ خوجامنى كەربالاخاۋارىجلىرى ھەزرەت ئىمام ھۇسەيىن رەزىياللاھۇ ئەنھۇنى شەھىد قىلغاندەك، ئۇلارنى ھەم شەھىدلىق دەرىجىسىگە يەتكۈزدى» [26] خوجا ھىدايىتۇللا ئەنە شۇنداق كىشى ئىدى.

خوجا ھىدايىتۇللا ئۆز مەزھىپىنى كېڭەيتىپ شەرىئەت ئەھلىگە قارشى تۇرغىنى ئۈچۈن تەرىقەت غايەت زور دەرىجىدە ئومۇملىشىدۇ. تۇرپاندا « ئەسھە بۇلكەپ » قەشقەردە «خان خوجىنىڭ ئوردىسى» يەركەندە «ئالتۇن مازاردا» بولۇپ 3 سۇلۇك تەسىس قىلىنىدۇ. سۇلۇك مۇرت قوبۇل قىلىش، پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ئورنى ئىدى. سۇلۇك باشلىقى « خەلپە »نى باش ئىشان بەلگىلەيتتى. سۇلۇكنىڭ ئىشلىرى ئىنتايىن مەخپى ۋە سىرلىق بولۇپ، خەلپىلەردىن باشقا كىشى ئۇنىڭ تەشكىلى قۇرۇلۇشىنى بىلىشكە قادىر ئەمەس ئىدى. سۇلۇكلەر كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق كۆپلىگەن كىشىلەر ئىشان، خەلپىلەرگە مۇرت بولىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللانىڭ مۇرىتلىرى 300 مىڭ كىشىگە يېتىدۇ. تەرىقەت (خوجا ھىدايىتۇللا «قادىرىيە » سۇلۇكىگە مەنسۇپ تەرىقەتچى ئىدى). پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە ئومۇملىشىدۇ. ناخشا ئوقۇش، سازچېلىش، مەشرەپ ئويناش، كىتاپ ئوقۇش، (قۇرئان، ھەپتىيەك، مەسنەۋى شېرىپ ئوقۇشتىن باشقا) چەكلىنىپ كىشىلەرنىڭ مەدىنى تۇرمۇشى بۇرۇختۇم ھالغا چۈشىدۇ. ھەممە جاي، ھەممە سورۇنلاردا « ھۇئاللاھۇ ...... ۋەلائىلاھە ئىل لەللا» دېن ئىبارەت تەلقىن سادالىرى ياڭراپ، ھەرە تارتىشىش ئويۇنى باشلىنىپ كېتىدۇ (ساما سېلىپ ھالقا قىلىش ھەرە تارتىشقا ئوخشاپ تۇلۇپ، ھەرە تارتىشىش دەپ ئاتالغان).

خوجا ھىدايىتۇللا تەرىقەتنىڭ پەيدىنپەي يەرلەرگە ئىخلاس قىلىشتىن تاشقىرى « مىللى ئەۋلىيا » لارغا ئىخلاس قىلىشنىمۇ تۇتقا قىلىپ تۇرۇپ، ئۆز ئەۋلادىنى، ئاخىرقى ھىساپتا ئۆزىنى كۆككە كۆتۈرۈپ « ئەۋلىيا »، « كەشپى كاراماتچى » دەپ ماختايتتى. شۇڭا ئادەم ئاڭلىسا چۆچۈپ كېتىدۇ.

خان ئۇلۇغ ناملەرنى ئۆزىگە قويۇشۇپ كىشىلەرنى ئالداشقا ئۇرۇندى. مۇھەممەت يۈسۈپ ئۆزىنى "ھەززىتى مازار پادىشا" ("چېقىلغىلى بولمايدىغان مازاردەك پادىشا") "پايزۇل ئەنۋەر" "پەيز نۇر چاچقۇچى" دەپ ئاتىسا، خوجا ھىدايىتۇللا ئۆزىگە جۇڭغار تۆردىسى ئاتا قىلغان "ئاباق" (باشقۇرغۇچى، يول باشلىغۇچى) دىگەن ئۇنۋانىنى "ئاپپاق" دەپ ئۆزىنىڭ نامى قىلىپ ئىشلەتتى.

"ئاپپاق" ئەرەب تىللىرىدىكى "ئۇيۇق"، "ئۇيۇقنى يورۇتقۇچى" دىگەن سۆزنى "يورۇتقۇچى"، "نۇر چاچقۇچى" دىگەن مەنا بىلەن ئۆزىگە ئۇنۋان قىلىۋالدى.

ئۇنىڭ سۈپىلىرىنىڭ ئىزاھلىشىچە "ئاپپاق" دىگەن نامنى ئاللا بەرگەنمىش.

خوجا ھىدايىتۇللانىڭ ھەرەمخانىسىدا كۆپلىگەن كېنىزەكلىرى بولۇپ، شۇ كېنىزەكلىرىنىڭ بىرسى بىلەن داڭلىق شائىر بابارەھىم (مەشرەپ) تاھارەت ئالىدىغان چىققان جايدا بىر ئىككى ئېغىز سۆزلىشىپ قالىدۇ. بۇ ئىشنى سۈپىلىرىدىن ئاڭلىغان خوجا ھىدايىتۇللا سۈپىلىرىغا بۇيرۇپ تۇتتۇرۇپ قىزىتىلغان تومۇرنى بابارەھىمنىڭ گەدىنىگە يېقىپ ئەرلىك جىنسىي ئەزاسىنى كىرەكتىن چىقىرىدۇ. (بىر رىۋايەتتە ئاختا قىلىنغان دىيىلىدۇ) خوجا ھىدايىتۇللا ئۇچۇن ھۆكۈمەت ئوقۇپ، ھافىر بولۇپ يۈرگەن، ھاكىمىيىتى ئۇچۇن جان پىدا قىلغان ۋە ئۇنىڭ شۆھرىتى ئۇچۇن "ھەرنەپەسى مەندە بار، قىلدى مەدەت ئاپپاق خوجام" دەپ شېئىرلار يېزىپ تىنىم تاپمىغان بۇ شائىرمۇ ئاخىرى پاجىئەلىك جازاغا ئۇچرايدۇ. جازادىن كېيىن "ئاخۇنۇم ئىدىلەر، تەقسىر پادىشاھىم، سىزدىن بىر كىتاب يادنامە قالسا، - دىدى شاھ مەشرەپ، - ئى ئاخۇنۇم مەندىن كىتاب قالمىغاي دەرمەن، ئەگەر مەندىن كىتاب قالسا ئەھلى مۇھەببەتلەر ۋەيران بولۇر، - دەپ ئوتقا تاشلىدى" ㉗ دەپ يېزىلغانغا قارىغاندا مەشرەپ قەشقەر ۋە يەركەندە يازغان شېئىرلىرىنى كۆيدۈرىۋېتىدۇ. بابارەھىم خوجا ھىدايىتۇللادىن نارازى بولۇپ، بەلخكە بارغاندا شۇ جاينىڭ ھاكىمى مەھمۇتخان ئۇنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرىدۇ (خوجا ھىدايىتۇللا مەشرەپنى چېقىپ خەت يازغىنى ئۇچۇن ئۆلتۈرۈلگەن دىگەن رىۋايەتمۇ بار.)

1693 - يىلى ئەتراپىدا خوجا ھىدايىتۇللا قەشقەرگە بېرىپ دادىسىنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلىپ تۇرۇپ "خان خوجام پادىشايىمغا ئېيتتىمكى ھەي قەدىرلىك پەرزەنت، ھەممە يەردىن بۇ يەر ئوبدانراق، بۇ يەرگە ئوبدان بىر گۈمبەز قىلىڭ، ئۇ تا قىيامەتكىچە بۇزۇلمىسۇن دەپ بۇيرىدى. شۇ سائەتتە خان خوجام پادىشاھىم گۈمبەز قۇرۇلىدىغان يەردە پۈتۈن ئەدەپ - تازىملىرىنى ئادا قىلىپ تۇردى. ئاندىن گۈمبەز قىلىدىغان ئورۇننى تايىن قىلدى. ھەزرىتىخان خوجام پادىشاھىم ئاتىلىرى ئاپپاق خوجام بۇيرىغان ئىشتىن چىقىپ كەتمەستىن شۇ ھالدا گۈمبەزگە قەدەم قويدى" ㉘ گۈمبەز قۇرۇلۇشى باشلىنىپ 3 قېتىم ياسىلىپ 3 قېتىم ئۆرۈلۈپ كېتىدۇ. 4-قېتىم قۇرۇلۇش ئورنىنى قايتىدىن تەييارلاپ ئىش باشلىنىپ خوجا ھىدايىتۇللا ئۆلۈشتىن يىرىم يىل بۇرۇن گۈمبەز پۈتىدۇ.

بەزىلەر خوجا ھىدايىتۇللا (ئاپپاق خوجام) مازىرى ئۈركىشى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ياسالغان دىيىشىدۇ. بۇ سۆز ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. خوجا ھىدايىتۇللادىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى بۇنچىلىك چوڭ گۈمبەزنى سالالىغۇدەك قۇدرەتكە ئىگە بولالمىدى. ياقۇپبەگ ۋە بۇزرۇكخان خوجىدىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى، چۈنكى ئۇلار ئورۇش بىلەن بولۇپ كېتىپ بۇنداق ئىشلارغا يېتىشەلمىگەن ئىدى.

گۈمبەزنىڭ ئىشىكى ئۇدۇلىدىكى قەۋرە تېشىغا يېزىلغان ئەبجەت ھېساۋى "ھىجرەتنىڭ 1105 يىلى" مىلادى1694 ـ يىلدىن بىشارەت بېرىپ تۇرۇپتۇ.

خوجا ھىدايىتۇللا يەركەندە "قالماقلار ھىمايىتى بىلەن بۇ شەھەرنى ئېلىپ ئولتۇرغىنىغا ئەلھەمدۇلىللا" دەپ كېيىپ سۈرۈپ تۇرغان كۈنلىرىدە 68 يېشىدا ئۆلىدۇ. خوجا ھىدايىتۇللانىڭ ئۆلۈشى ھەققىدە "تەزكىرە خوجا ھىدايىتۇللا"دا "سەيد ئاپپاق خوجامغا زەھەر بەردى" دەپ يېزىلغان. «سىيادە تنامە»، "تەزكىرە خوجا ئىسھاق ۋەلى"، "تارىخى نادىرىيە" قاتارلىق كىتابلاردا "ھەزرىتى ئاپپاق خوجام ئالەم پانىدىن ئالەم باقىغا رىھلەت قىلدىلەر. ئۇلار قەشقەر مەۋزۇيىدىكى "ياغدۇ"دىگەن كەنتتە دەپىن قىلدىلەر" دەپ يېزىلغانغا قارىغاندا، ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلگەن.

5

خوجا ھىدايىتۇللا ھايات ۋاقتىدا بۇ مازارنى "پەلەكتىن نۇر تۆكۈلگەن يەر" "ئەۋرىتلىرىم بىلەن شۇ زېمىندىن قوپارمەن" دەپ ۋەز-نەسىھەتلەر قىلىپ، ھەر قايسى جايلاردا ۋاپات بولغان كىشىلەرنى ئۆز مازىرى ئەتراپىغا دەپنە قىلىشنى تەرغىپ قىلىش ئارقىلىق، كىشىلەرنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە ئۇرۇق ئەۋلادىنىڭ بېشىغا تاۋاپ قىلىشقا كەلگەندە، ئۆز مازىرىنىڭمۇ چۆلدەرەپ قالمايدىغانلىقىنى، تاۋاپ قىلىشقا كەلگەن كىشىلەرنىڭ ئۆز مازىرى ئۈچۈن نەزىرە بېرىپ تۇرىدىغانلىقىنى، داشقازاننىڭ قايناپ تۇرىدىغانلىقىنى، ئۇرۇق ئەۋلادىنىڭمۇ پايدىغا ئىگە بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى مەقسەت قىلغان.

خوجا ھىدايىتۇللا ئۆز مازىرىنىڭ شەيخلىرى، رېمونت ئىشلىرى ۋە ئەۋلادىنىڭ راسخوتلىرى ئۈچۈن كۆپلىگەن يارمۇھەممەت بايلارنى دۇئاغا كۆندۈرۈپ، "پەلەكتىن نۇر تۆكۈلگەن يەر"گە يەر زېمىنلىرىنى ۋەخپە قىلدۇرىدۇ. بۇ مازار ئۈچۈن ۋەخپە قىلىنغان يەرلەر ھەر قايسى جايلاردا بولۇپ، 10 مىڭ پاتماندىن ئوشۇق ئىكەنلىكىنى پېشقەدەملەر ھېكايە قىلىشىدۇ. توقۇزاق ناھىيىسىدىكى يېڭى ئۆستەڭنىڭ سۇغۇلاچ يېزىسى، يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى ياندۇمىنىڭ ۋەخپىلىرى، لەڭگەر يېزىسىنىڭ پۈتۈن يەرلىرى، قەشقەر شەھىرىنىڭ قوغان تەۋەسىدىكى يەرلەرنى خوجا ھىدايىتۇللا ئۆز مازىرى ئۈچۈن ۋەخپە قىلىدۇ. بۇ يەرلەرنىڭ بىر قىسمىدىن خوجا ھىدايىتۇللانىڭ ئەۋلاتلىرى يەر ئىسلاھاتىغا قەدەر پايدىلاندى.

خوجا ھىدايىتۇللا مازىرى نېمە ئۈچۈن قوغدىلىدۇ؟

بۇ قۇرۇلۇشنى شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان ئەقىللىق، قولى گۈل بىناكارلىق تېخنىكلىرى، بىناكارلىق ئۇستىلىرى، گۈزەل سەنئەت خادىملىرى، مېھنەتكەش خەلق بىنا قىل-

تان. بۇ قۇرۇلۇشتا ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتى، (تېخنىكىسى)، نەققاشچىلىق سەنئىتى، كاھىشچىلىق سەنئىتى، سىرچىلىق سەنئىتى گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولۇپ، بۇلار بىزنىڭ قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقىمىزدۇر. بۇ مازارشۇنىڭ ئۈچۈنلا قوغدىلىدۇ.

ۋەتىنىمىز ئىچىدىكى ھەر ساھە كىشىلىرىنىڭ، چەتئەللىك مېھمانلارنىڭ، ئىلمىي - پەن خادىملىرىنىڭ، ساياھەتچىلەرنىڭ بۇ كۆركەم قۇرۇلۇشنى كۆزدىن كەچۈرۈشىنى، مەدەنىي - يادىكارلىق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشىمىز لازىم.

يازغانلىرىمىزدا بەزى نۇقسانلار بولۇشى مۇمكىن. ئۇستازلارنىڭ ياردەم بېرىشىنى سورايمەن.

ئىزاھاتلار

① تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن. ② تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن. ③ پاتمان - ئىسون بەش مىسو يەرگە تەڭ. ④ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن. ⑤ تارىخى نادىرىيە دىن. ⑥ سىيادەتنامە دىن. ⑦ تەزكىرە خوجا ئىسھاق ۋەلى دىن. ⑧ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللادىن. ⑨ سىيادەتنامە دىن. ⑩ تارىخى نادىرىيەدىن. ⑪ تارىخى نادىرىيە دىن. ⑫ تارىخى نادىرىيە دىن. ⑬ سىيادەتنامە دىن. ⑭ سىيادەتنامە دىن. ⑮ تارىخى نادىرىيە دىن. ⑯ تارىخى نادىرىيە دىن. ⑰ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن. ⑱ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن. ⑲ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن. ⑳ سىيادەتنامە دىن. ㉑ تارىخى نادىرىيە دىن. ㉒ سىيادەتنامە دىن. ㉓ سىيادەتنامە دىن. ㉔ خوجا ئىسھاق ۋەلى دىن. ㉕ سىيادەتنامە دىن. ㉖ دىۋان مەشرەپ دىن. ㉗ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن. ㉘ تەزكىرە خوجاھىدايىتۇللا دىن.

ئاپتورلار دىققىتىگە

«قەدىمقى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى» — قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتابلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشىر قىلىشنى پىلانلاش ئىشخانىسى باشقۇرغان، ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدىغان، ئۇنىۋېرسالىق خاراكتېرلىك، قەرەلسىز ژورنال. ئۇنىڭدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - ئەدەبىيات، تارىخ، تىبابەت، جۇغراپىيە، ئاسترونومىيە، پەلسەپە...... گە ئائىت قەدىمقى كىتابلىرى، مەدەنىي يادىكارلىقلىرى بىلەن ئاشۇ مەزمۇنلارغا ۋە ئارخېئولوگىيىگە دائىر ئىلمىي تەتقىقات ماقالىلىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

ژورنال - پارتىيە مەركىزى كومىتېتى، گوۋۇيۈەن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتابلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشىر قىلىش ھەققىدىكى فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش ھەم ئىزچىللاشتۇرۇشنى، شۇنداقلا ۋىلايىتىمىزنىڭ قەدىمقى كىتابلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشىر قىلىش، پىلانلاش خىزمىتىنى يەنىمۇ ئاكتىپ قانات يايدۇرۇپ، خەلقىمىزنىڭ مول، قەدىمقى مەدەنىي مىراسلىرىنى قېزىش، رەتلەش ئارقىلىق ئۇنىڭغا بولغان تەنقىدىي ۋارىسلىقنى كۈچەيتىپ، ئۇنى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تېخىمۇ ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ژورنال — باشتىن - ئاياق پارتىيىمىز بەلگىلەپ بەرگەن مەدەنىي مىراسلارغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىش، شاكىلىنى تاشلىۋېتىپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىش، قەدىمقىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرىدۇ.

ئەسەر ئېۋەتكۈچى يولداشلار ئەسلىسىگە سادىق بولۇشتىن تاشقىرى، ئۇنىڭغا نىسبەتەن بەلگىلىك پوزىتسىيىسىنى ئىزھار قىلىش، سېلىشتۇرۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن ئەسلىسىنى بىللە قوشۇپ ئېۋەتىشى، ئىلاجى بار تەييارلانغان نۇسخىسىنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل بولۇشىغا ئەھمىيەت بېرىشى، ئەسەر قۇر ئارىلىقى كەڭ ماقالە قەغىزىگە قارا سىيا بىلەن ئېنىق، پاكىز، چىرايلىق كۆچۈرۈلگەن بولۇشى، تېنىش بەلگىلىرى توغرا، جايىدا قويۇلغان بولۇشى كېرەك. ئەسكەرتىش ۋە

ئىزاھاتلار بىردەك ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا بېرىلىشى، نەقىل كەلتۈرۈلگەن سۆزلەر بولسا ئۇنىڭ نۇرلى ۋاقتى ئېنىق ئەسكەرتىلىشى لازىم.

بىر ئەسەر ياكى ماقالىنى ئىككى ئورۇنغا ئەۋەتىشكە بولمايدۇ. نەشىرگە تەييارلانغان ئەسەرلەرگە نىسبەتەن جاۋاپ قايتۇرۇلمايدىن باشقا، ماقالىلارغا بىردەك جاۋاپ قايتۇرۇلمايدۇ. ئەسەر ئەۋەتكۈچى يولداشلار ئۆزىدە بىر نۇسخە ساقلاپ قېلىشى لازىم.

ئەۋەتىلمىدىغان ئەسەرلەر قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى كىتاپلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسى «قەدىمقى كىتاپلار تەتقىقات خەۋىرى» تەھرىر بۆلۈمىگە ئەۋەتىلىشى، تەھرىرلەرنىڭ شەخسى نامىغا ئەۋەتمەسلىكى لازىم. ئەسەر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن مۇۋاپىق قەلەم ھەققى بېرىلىدۇ.

«قەدىمقى كىتاپلار تەتقىقات خەۋىرى» ژورنىلى تەھرىر بۆلۈمى.

1984- يىلى 6- ئاي

بۇ ژۇرنال 1985-يىل 3-ئاينىڭ 19-كۈنى
قەشقەرلىك قادىر ئۇلاقى كىتاب
يۇرۇشىنىڭ 2 يۈرئەنگ ئۇرۇ مەجبۇرە سېتىۋېلىنغان.